

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 64 * 2016 * ČÍSLO 3

**HISTORICKÝ ÚSTAV
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED**

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

HISTORICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19

e-mail: histcaso@gmail.com

<http://www.historickycasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Baďurík, Valerián Bystrický, Miloslav Čaplovič, Viliam Čičaj, Vojtech Dangl, Katarína Hradská, Ivan Kamenec, Eva Kowalská, Jozef Leikert, Tünde Lengyelová, Ján Lukačka, Slavomír Michálek, Jan Pešek, Pavol Petruf, Ján Steinhübel, Dušan Škvarna

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanislaw Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Peter Haslinger (Marburg), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malíř (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Martin Schulze Wessel (München), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožňuk (Moskva).

Výkonná, jazyková a grafická redaktorka: Miroslava Fabriciusová

Vychádza štyrikrát ročne. Historický časopis je indexovaný a citovaný od roku 1968 v databázach Arts & Humanities Citation Index, Current Contents, Web of Science a v databáze Scopus od roku 2002. Internetový objednávkový formulár nájdete na adrese: <http://www.historickycasopis.sk>. Nevyžiadané rukopisy nevraciam.

Evidenčné číslo: EV 3084/09

IČO: 00 166 944

Distributed by SAP – Slovak Academic Press s.r.o., Bazová 2, 82108 Bratislava, Slovakia. Distribution are held by KUBON & SAGNER GmbH, Heßstraße 39/41, 80798 München (Germany)

© Historický ústav SAV, august 2016

OBSAH

Štúdie

B o t e k, Andrej: Veľkomoravské kontexty v ranostredovekej sakrálnej architektúre na Slovensku	385
K u š n i r á k o v á, Ingrid: Sociálna a zdravotnícka starostlivosť v Uhorsku v prvej polovici 19. storočia	401
Š u l i g o j, Metod: Impact of the Great War on the conditions for the development of the hospitality industry in Gorizia/Görz/Gorica and its surroundings	431
C h y t k a, Stanislav V.: Církev československá v Liptovské Osadě	451
Š p i l k a, Jozef: Mocensko-politické zápasy vo vedení Komunistickej strany Slovenska v rokoch 1950 – 1953	473

Materiály

U l i č n ý, Ferdinand: Latinské etnonymá Slovákov v stredoveku a novoveku: Sclavi, Pannoni, Slavi	497
--	-----

Archív

G r a d o š, Juraj: Dokument Užhorodskej únie z 24. apríla 1646	511
K u c í k, Štefan: Otvorený list newyorských Slovákov grófovi Mihályovi Károlyimu z roku 1914	521

Diskusia

M o s n ý, Peter – L a c l a v í k o v á, Miriam: Slováci a slovenská štátnosť 1939 – 1945 alebo nemali by sme už konečne prijať našu štátoprávnu minulosť?	545
---	-----

Recenzie

D r a h o š o v á, Viera (Ed.): Skalica (Eva Frimmová)	555
L o n d á k o v á, Elena: Slovenská kultúra v rokoch 1968 – 1970 (Vlasta Jaksicsová)	558

G l o s y	563
-----------------	-----

K r o n i k a	569
---------------------	-----

CONTENTS

Articles

B o t e k, Andrej: Great – Moravian contexts in early- medieval architecture in Slovakia	385
K u š n i r á k o v á, Ingrid: Social and health care in the Kingdom of Hungary in the first half of the 19th century	401
Š u l i g o j, Metod: Impact of the Great War on the conditions for the development of the hospitality industry in Gorizia/Görz/Gorica and its surroundings	431
C h y t k a, Stanislav V.: The Czechoslovak Church in Liptovská Osada	451
Š p i l k a, Jozef: Power-political struggles in the leadership of the Communist Party of Slovakia in 1950-1953	473

Materials

U l i č n ý, The Latin ethnonyms of the Slovaks in medieval and modern times: Sclavi, Pannoni, Slavi	497
---	-----

Archives

G r a d o š, Juraj: The Document of the Union of Užhorod from 24 April 1646	511
K u c í k, Štefan: An Open Letter from the New York Slovaks addressed to Count Mihály Károlyi, published in 1914	521

Discussion

M o s n ý, Peter – L a c l a v í k o v á, Miriam: The Slovaks and the Slovak statehood of 1939 – 1945 or should we at last accept our constitutional past?	545
---	-----

REVIEW – ANNOTATIONS – BIBLIOGRAPHY – CHRONICLE

INHALT

Studien

B o t e k, Andrej: Großmährische Kontexte der frühmittelalterlichen sakralen Architektur in der Slowakei	385
K u š n i r á k o v á, Ingrid: Soziale und medizinische Fürsorge in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts	401
Š u l i g o j, Metod: Auswirkungen des Ersten Weltkrieges auf die Entwicklungsbedingungen des Gastgewerbes in Gorizia/Görz/Gorica und Umgebung	431
C h y t k a, Stanislav V.: Tschechoslowakische Kirche in Liptovská Osada	451
Š p i l k a, Jozef: Macht-politische Kämpfe in der Führung der Kommunistischen Partei der Slowakei in den Jahren 1950-1953	473

Materialien

U l i č n ý, Ferdinand: Lateinische Ethnonyme der Slowaken im Mittelalter und in der Neuzeit: Sclavi, Pannoni, Slavi	497
---	-----

Archiv

G r a d o š, Juraj: Dokument der Union von Uschhorod vom 24. April 1646	511
K u c í k, Štefan: Offener Brief der New Yorker Slowaken an den Grafen M. Károlyi aus dem Jahr 1914	521

Diskussion

M o s n ý, Peter – L a c l a v í k o v á, Miriam: Slowaken und die slowakische Staatlichkeit 1939 – 1945 oder sollten wir nicht endlich unsere staatsrechtliche Vergangenheit annehmen?	545
---	-----

KRITIK – GLOSSEN – BIBLIOGRAPHIE – CHRONIK

Š T Ú D I E

VELKOMORAVSKÉ KONTEXTY V RANOSTREDOVEKEJ SAKRÁLNEJ ARCHITEKTÚRE NA SLOVENSKU

ANDREJ B O T E K

BOTEK, Andrej. Great – Moravian contexts in early- medieval architecture in Slovakia. *Historický časopis*, 2016, 64, 3, pp. 385-400, Bratislava.

Great Moravian religious architecture is now a reality proved by a multitude of archaeological finds. Thanks to the latest research in the territory of Slovakia, we can rely not only on archaeological finds, but also on some standing buildings with the greatest probability belonging to this period. It is clear from the information available at present that Great Moravian religious architecture was heterogeneous and derived from various Christianizing centres. The latest exact analyses show that after the break up of Great Moravia as a state, its fragmented remnants survived in the form of family domains and new religious buildings were erected in the course of the 10th century, something considered impossible until recently. The author devotes attention to possible expressions of the tradition of the Great Moravian churches as models for the construction of new churches in the initial stage of the young Kingdom of Hungary. He points to the results of the latest research and analyses the possible typological and design features, which may fix the Great Moravian architectural tradition in this period.

Early medieval religious architecture. Typological areas. Great Moravian tradition. Churches. Ground plan types. Slovakia.

Najstarší písomne známy kostol z prostredia východnej časti strednej Európy sa viaže na územie Slovenska – a jeho symbolické hlavné mesto – Nitra. Vďaka tendenčnému dielu bavorského kléru – *Conversio Bagoariorum et Carantanorum (O obrátení Bavorov a Korutáncov)*, ktorým dokazovali svoje zásluhy na pokresťančovaní najmä slovanského obyvateľstva, vieme, že v Pribinovom sídle *Nitrave* salzburský arcibiskup Adalram vysvätil asi roku 828 kostol. Hoci tým Slovensko získalo čestné prvenstvo pri akýchkoľvek úvahách o kristianizácii západných Slovanov, až do roku 1965, keď už na južnej Morave poznali 16 základov veľkomoravských kostolov, z nášho územia nebol známy ani jeden. Dnes už poznáme asi 9 sakrálnych stavieb: štyri v stave základov alebo ich fragmentov (Bratislava – hrad, Devín – hrad, Nitra – Martinský vrch, Ducové – Kostolec), 3 možno dodnes stojace architektúry (Kopčany, Kostolany pod Tribečom, Nitrianska Blatnica), 2 hypoteticky veľkomoravské nálezy (rotunda na Trenčianskom hrade, Chocheľ pri Skalke). Nálezy roztrúsených fragmentov murív a omietok nám umožňujú

predpokladať, že ďalšie minimálne dve stavby sa nachádzali na území Nitry (na hrade i v pešej zóne), avšak kontinuálny vývoj s bohatou stavebnou činnosťou ich nenávratne zlikvidoval. Okrem toho sa – zatiaľ len hypoteticky, bez priamych dokladov – uvažuje aj o niekoľkých ďalších lokalitách.

Aj z množstva archeologických nálezov za posledných cca 60 rokov je zrejmé, že už v prvej polovici 9. storočia sa na území Veľkomoravskej ríše, jadro ktorej tvorila dnešná Morava a časť Slovenska, vybudovala sieť sakrálnych stavieb, ktoré nás prekvapujú svojou tvarovou rôznosťou i odkazom na viaceré oblasti ich proveniencie. Stručne spomeňme, že vzhľadom na typologické členenie v zásade rozoznávame pozdĺžne stavby s rovným záverom, s oblým záverom (apsidou) a centrály (rotundy). Pozdĺžne stavby sú temer všetky jednolodové, ojedinelo trojlodové, niektoré majú zložitejšiu koncepciu – napríklad chrámový komplex v Sadoch alebo trojlístkový kostol na Devíne. Vzhľadom na provenienciu stavieb odborníci rozoznávajú najmä západoeurópske (franské) a dalmátsko-istrijské vplyvy. Menej sa dokladá pôsobenie juhovýchodnej Európy s prevahou byzantských tendencií, pričom toto členenie sa nekryje automaticky s tromi základnými typologickými skupinami. Priradenie stavby ku konkrétnemu vplyvu sťažuje skutočnosť, že sa jedná o nálezy základov, resp. často len rýh po nich. Spomínané tri základné oblasti vplyvu dávali mnohí do súvislosti s údajom v *Živote Metodovom* „i prišli k nám učítelia mnohí, kresťania z Vlách, i z Grécka, i z Nemiec ..“(ŽM, 5)¹. Zložitejšou sa javí otázka, či samotná cyrilometodská misia nechala svoj odraz aj v architektúre. Zdalo sa, že by to mohli byť kostoly s oblou apsidou, hlavne z dôvodu zisteného modulového systému. Dnes sa odborníci domnievajú, že cyrilometodská misia nechala svoju stopu najmä v prístavbách predsieni (priestory pre výučbu učeníkov) a pri niektorých špecifických úpravách, ktoré umožňujú predpokladať napr. kopuly a podobne.

Sakrálna architektúra Veľkej Moravy svoju podobu len začínala formovať. Nedostala dostatočný časový priestor, aby tieto podnety pretavila do svojského prejavu a vytvorila z nich typický umelecký prejav tak, ako to poznáme napr. z architektúry korutánskej, starochorvátskej či bulharskej. Ak by bol veľkomoravský štát pretrval, dnes by sme tu rozhodne mali výraznú lokálnu architektonickú skupinu, ktorá by mala nielen svoje špecifické prejavy, ale mohla by výraznejšie ovplyvniť i celý ďalší vývoj. Dosiaľ odkryté sakrálné stavby datované do obdobia Veľkej Moravy s najväčšou pravdepodobnosťou reprezentujú len časť reálne vybudovaných kostolov a mnoho z nich je doteraz ukrytých v podzemných vrstvách.

Nakoľko bude našim záujmom poukázať na veľkomoravský vývoj s možnými inšpiračnými zdrojmi, veľkomoravskú sakrálnu architektúru na Slovensku spomenieme len stručne v základných charakteristikách. Doterajšie nálezy prejavujú rôznorodú typologicko-tvarovú škálu. Jediná trojlodová stavba bola odkrytá na **Bratislavskom hrade**, avšak východné ukončenie bolo odstránené². Rekonštrukcia zakončenia trojicou vnútorných apsid sa opiera o podobnosť s Pribinovou bazilikou v Zalavári a je všeobecne považovaná za prejav dalmátskych vzorov. Ako sme nedávno poukázali, podobné dispo-

-
- 1 Napríklad POULÍK, Josef. Velkomoravské mocenské centrum v Mikulčicích. In *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 8. Bratislava : SUPSOP, 1972, s. 34, 94-114-72, pov. č. SÚKK 45/I-OR-1972.
 - 2 Súhrne ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. *Bratislavský hrad v 9. – 12. storočí*. Bratislava : Obzor, 1975, s. 59-84, 65-049-75, pov. č. SÚKK 1338/I-1974.

zície nachádzame aj pri karolínskych kostoloch.³ Veľké polemiky vyvoláva aj jednodlie s neobvyklým trojlístým záverom na **Devínskom hrade**, považované nateraz za jediný jasný doklad byzantského vplyvu.⁴ Priečne členenie viedlo k rade hypotéz. Poukazovalo sa na spojenie liturgickej funkcie s priestormi výučby (čím sa stotožňoval s prvou školou cyrilometodských žiakov) alebo aj s dvojpriestorovým cirkevným „palácom“⁵. Kostol v **Nitre** na **Martínskom vrchu** bol jednodlím s rovným záverom.⁶ Nad obcou Ducové v lokalite **Kostolec** sa v rámci areálu veľmožského dvorca nachádzala rotunda s apsidou⁷.

Zo stojacich architektúr, ktoré sa v súčasnosti považujú za relikty veľkomoravského obdobia sú to jednodlia s rovným záverom v **Kopčanoch**⁸ a **Kostoľanoch pod Tribečom** a rotunda nad **Nitrianskou Blatnicou**, pôdorysne veľmi blízka Kostolci-Ducovému. **Kopčiansky** kostol mal predstavanú predsieň, ktorá bola zrejme realizovaná v krátkom časovom odstupe po vzniku chrámu. Kostol stojí na území, ktoré bolo súčasťou sídliskovej aglomerácie s centrom na mikulčických Valoch a spája ho s ním pôvodná komunikačná trasa⁹. Očakávame, že datovanie spresní dendrochronologický výskum, pre ktorý sme odobrali vzorku z trámu v murive primárneho štítu. Chronometrický rozbor vzorky dreva kostola v **Kostoľanoch** priniesol najprv výsledok v rámci intervalu 713 – 915¹⁰. Nové dendrochronologické analýzy umožňujú predpokladať, že kostol vznikol koncom 9. až v prvej tretine 10. storočia.¹¹

- 3 BOTEK, Andrej. Veľkomoravská bazilika na Bratislavskom hrade. In *Verbum Historiae*, 2014, č. 1. Vedecký E-časopis Katedry histórie Pedagogickej fakulty UK v Bratislave, s. 7-34. ISSN 1339-4053. http://www.fedu.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/KH/Prednasky/Verbum_Historiae_1-2014.pdf.
- 4 RUTTKAY, Alexander. Najstaršie sakrálne stavby na Slovensku ako odraz christianizácie a budovania kresťanských inštitúcií v 9. – 11. storočí. In *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie*. Bratislava : SNM; Nitra : AUSAV, 2012, s. 87. ISBN 9788080603045.
- 5 Rodzinska-Chorazy určuje spojenie sakrálneho objektu s rezidenciou – ide o spojenie centralizujúcej sakrálnej architektúry s jednotraktovým radom priestorov, ku ktorému podľa nej došlo v oblasti strednej Európy po prvýkrát práve na Devíne. RODZINSKA-CHORAZY, Teresa. Veľkomoravská trikoncha na Devíne : Medzi antikou a stredovekom. In *Poceta Václavovi Menclovi. Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredoeurópskeho umenia*. Bratislava : Katedra dejín výtvarného umenia FFUK, 2000, s. 33-58. ISBN 8088982103.
- 6 CHROPOVSKÝ, Bohuslav. Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkoch kresťanstva na Slovensku. In *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 8*. Bratislava : SUPSOP, 1972, 94-114-72, s 181, pov. č. SÚKK 45/I-OR-1972,
- 7 RUTTKAY, Alexander. Národná kultúrna pamiatka Kostelec pri Moravanoch nad Váhom. In *Pamiatky a súčasnosť*, 1991, roč. XXII, č. 1, Reg. č. MKSR 381 91, s. 21-22. Autor problematiku publikoval v mnohých príspevkoch.
- 8 BAXA, Peter - FERUS, Viktor - GLASER-OPITZOVÁ, Renáta - KATKINOVÁ, Jana. Veľkomoravský kostol v Kopčanoch. In *Pamiatky a múzeá, Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2004, č. 4, s. 65. ISSN 1335-4353.
- 9 PAULINY, Pavol. Archeologický park Mikulčice – Kopčany. In *Projekt. Slovenská architektonická revue*, 2007, č. 5-6, s. 16. ISSN 135-2180.
- 10 BARTA, Peter - BÓNA, Martin. Chronometrické datovanie muriva kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In *Monumentorum tutela Ochrana pamiatok, 22. Zborník z príspevkov na seminári Výskum a obnova ranostredovekej architektúry, Bratislava, 11. – 12. 11. 2009*. Bratislava : Lúč, 2010, s. 54-59. ISBN 9788089175444.
- 11 BARTA, Peter - BÓNA, Martin - KELEŠI, Marián. Chronometrický výskum murív Kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In *Archaeologia Historica 40*, 2015, č. 2. s. 705. ISSN 0231-5823, print,

Rotunda na **Trenčianskom hrade**, odokrytá archeologicky roku 1972, so svojím jednoduchým kruhovým tvarom a vnútornou tetrakonchou je analogická so štvorapsidovou rotundou z mikulčických Valov (kostol č. 9). Nedávny revízný výskum dokázal primárnosť vnútornej tetrakonchy, ale otázku datovania jednoznačne nedoriešil pre absenciu datovateľných artefaktov, zapríčinenú mladšími stavebnými zásahmi. Autorka nevyviedla veľkomoravské datovanie a najneskorší termín vzniku udáva na začiatok 11. storočia¹². Momentálne poslednou pamiatkou, o ktorej sa uvažuje, že patrí do obdobia prelomu 9. – 10. storočia, je menšia stavba sálového typu s apsidou. Mala zrejme len kamennú podmurovku a inak bola drevená (materiálová analógia s kostolom č. 7. mikulčických Valov). Naša sa v lokalite **Chochel'** pri Skalke nad Trenčínom. Podľa nálezov neďalekého vrcholnostredovekého cintorína bola stavba pôvodne datovaná do polovice 12. storočia. Autor neskôr z celkových nálezov stanovil, že jej vznik možno s veľkou pravdepodobnosťou spojiť už so zisteným veľkomoravským horizontom osídlenia.¹³ Ak by stavba bola zrubová, na základoch apsidy by sa musel vybudovať len polygón. Inak musíme predpokladať drevenú stavbu s kamenným záverom v celej výške. Aj keď nemám žiadne indicie k nasledovnej úvahe, môžem vysloviť hypotézu, že voľba jaskyne na neďalekej Veľkej Skalke za pustovnícke miesto svätcami Svoradom a Benediktom v prvej tretine 11. storočia nemusela byť náhodná, ale že mohla vyplývať zo staršej eremitskej prítomnosti práve na Chocheli. V takomto prípade je to rovina duchovného prostredia, keď ide aj o znovupotvrdenie sakrálneho zmyslu miesta¹⁴.

Poveľkomoravské obdobie

Špecifickým problémom je situácia, ktorá nastala po páde Veľkej Moravy a pretrvávala až do vzniku Uhorského kráľovstva. Prakticky až do poslednej štvrtiny 10. storočia historické správy z nášho územia absentujú. Franskí kronikári sa dovtedy Veľkej Morave venovali ako svojmu východnému rivalovi. Po zániku ohrozenia z tejto strany sa ich pozornosť presunula na nové nebezpečenie – ničivé výpravy staromaďarských kmeňov do západnej Európy a Itálie. Veľkomoravská ríša pod náporom ich útokov zrejme zanikla už v roku 906 a predpokladá sa, že k rozhodujúcemu boju došlo niekde v Zadunajsku.¹⁵ V známej bitke pri bratislavskom hradisku (Brezalauspurc) medzi Bavormi a staromaďarskými kmeňmi zo 4. júla 907 sa veľkomoravské vojsko nespomína. V staršej literatúre sa jednoducho predpokladalo, že po páde Veľkej Moravy sa kultúrny a spoločenský život utlmil a so zánikom centrálnej moci nastala úplná anarchia a rozpad. Dokonca sa zdalo celkom vylúčené, aby v tomto období vznikli dajaké sakrálne stavby. V tejto

2336-4386, online.

- 12 PAULUSOVÁ, Silvia. Hĺbkový pamiatkový výskum na Trenčianskom hrade. In *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2004. Zborník z príspevkov z vedeckej konferencie na Trnavskej univerzite*. Trnava : TYPI UNIVERSITATIS TIRNAVIENSIS, 2005, s. 31. ISBN 8080820406.
- 13 HANULJAK, Milan. Včasnostredoveká sakrálna stavba zo Skalky nad Váhom. In GALUŠKA, Luďek - KOUŘIL, Pavel - MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk (eds.). *Velká Morava mezi Východem a Západem. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference*. Brno : AÚ AVČR, 2001, s. 163. ISBN 8086023281.
- 14 POLOMOVÁ, Beata. Duch v krajine – vnímanie / uznanie / tvorenie. In *Krajina – človek – kultúra. VI. celoslovenská konferencia. Zborník referátov*. Banská Bystrica : SAŽP, 2001, s. 34. ISBN 8088850401.
- 15 LUKAČKA, Ján. Formovanie vyššej šľachty na Slovensku. In *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1999, č. 2, s. 15. ISSN 4335-4353.

veci nemáme ani v súčasnosti korektné informácie, napriek tomu je možné tieto názory korigovať.

Predovšetkým je to skutočnosť, že aj po zániku centrálnej štátnej moci pokračuje kontinuita osídlenia na väčšine veľkomoravských hradísk, dokonca viaceré sa neskôr transformujú na stredoveké sídla. O tom nás v súčasnosti jasne presvedčujú archeologické nálezy. Dá sa predpokladať, že krajina sa rozpadla na viacero rodových džžav alebo veľmožských hradiskových okruhov. Slovensko nebolo trvalo obsadené, ale bolo súčasťou ich záujmovej sféry. Ešte v prvej polovici 10. storočia sa oblasť maďarskej prítomnosti nachádzala na línii Hlohovec – Nitra – Levice – Lučenec – Rimavská Sobota – Turňa – Trebišov,¹⁶ o čom svedčia archeologické nálezy. Severnejšie územia si ešte zachovali svoju nezávislosť – zrejme atomizovanú do menších regionálnych útvarov. Uhorský štát sa budoval pozvoľne a jednotlivé regióny boli doň začleňované postupne. Možno predpokladať, že v niektorých okrajových oblastiach, ako napríklad východné Slovensko, veľkomoravské vplyvy pretrvávali, sčasti možno ešte v 11. storočí. Vyskytujú sa názory, že napríklad oblasť Spiša mohla mať isté samostatné postavenie až do začiatku 12. storočia.¹⁷ Veľkomoravský štát asi dlho dožíval atomizovaný na veľmožské alebo cirkevné džžavy, v ktorých prežívali prvky jeho štruktúry a organizácie¹⁸. S istou dávkou zjednodušenia možno vyhlásiť, že veľkomoravské dedičstvo sa v mnohom uplatnilo pri výstavbe Uhorska, aj keď neskôr bola táto súvislosť azda aj vedome odsunutá. Martin Homza to považuje za zmenu doktríny, keď sa z nitrianskych Arpádovcov, spočiatku zámerne udržiavajúcich svätoplukovskú, nitriansku tradíciu, stávajú celouhorskí vladári a na program prichádza aktuálnosť stanovenia idey zjednocujúcej celú ríšu.¹⁹

Po bitke pri rieke Lech roku 955, kde cisár Otto definitívne zastavil maďarské nájazdy do západnej Európy, sa starí Maďari začali usádzať v Karpatskej kotline a v priebehu poslednej štvrtiny 10. storočia sa zreteľnejšie kryštalizuje úsilie o vybudovanie štátneho útvaru spravovaného centrálnou mocou. Vedúce postavenie medzi náčelníkmi a veľmožmi získal Gejza, ktorý so svojou rodinou roku 972 prijal krst. Jeho sídlom bol staroslovenský Ostrihom, pričom jeho brat Michal sa stal nitrianskym údelným kniežaťom. Po jeho smrti roku 995 tento post zaujal Gejzov syn Štefan (pôvodne Vajk), ktorý roku 1000 získal kráľovský titul a svoju moc upevnil úspešným potlačením vzbúr zväčša pohanských veľmožov. Skutočnosť, že v tomto boji ho podporovali domáci – staroslovenskí – veľmoži Hunt a Poznan, svedčí minimálne o pretrvávajúcej kontinuite veľmožských rodov a ich džžav z obdobia Veľkej Moravy. Zdá sa, že údelné Nitrianske knie-

16 LUKAČKA, ref. 15, s. 15; STEINHÜBEL, Ján. Nitra sídlom arpádovských údelných kniežat. In FUSEK, Gabriel - ZEMENE, Marián R. *Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra : Mesto Nitra, 1998, s. 109. ISBN 8096781499.

17 Reliktom tohto stavu môže byť titul *comes Sclavorum* spomínaný ešte roku 1274. JAVORSKÝ, František. Románska architektúra na Spiši. In *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1999, č. 2, s. 56. ISSN 4335-4353.

18 LUKAČKA, Ján. Čo zostalo z cyrilo-metodského dedičstva a veľkomoravského kresťanstva v 10. storočí? In *Trádia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2013, s. 165. ISBN 9788055804019.

19 HOMZA, Martin. Svätoplukovská legenda a legenda svätého Štefana kráľa. In HOMZA, Martin et. al. *Svätopluk v európskom písomníctve*. Bratislava : Post Scriptum, 2013, s. 123-140. ISBN 9788089567225.

žatstvo pokračovalo v tradícii veľkomoravského duálneho systému, čo zaiste spôsobila dosiahnutá vážnosť jeho postavenia. Územne pokrývalo väčšinu terajšieho Slovenska, pričom sa delilo na menšie kniežatstvá na čele s kniežatami, podriadenými údelnému kniežaťu. Podľa analýzy listinných materiálov Poznan bol pánom „malého Nitrianska“ a Hunt (ktorého meno dalo názov neskoršej župe), mal doménu na Poiplí.²⁰ Sv. Štefan budoval kráľovstvo aj s využitím veľkomoravského dedičstva, čoho dokladom je delenie na správne celky (župy), služobnícke osady a pod. Časť územia, približne dnešné Považie a Nitriansko, okupoval až do 30. rokov 11. storočia poľský panovník Boleslav Smelý, ktorý za nitrianske knieža dosadil Michalovho syna Ladislava Lysého. Nitrianske údelné kniežatstvo zaniklo roku 1108.²¹ Na Záhorí a západnom Slovensku sa o územné zisky ihneď po vzniku Uhorského kráľovstva snažili českí vládcovia, neskôr krajinu ohrozovali nemeckí panovníci. Budovanie a konsolidácia Uhorska sa začína završovať v podstate až v 12. storočí.

Cirkevno-historický kontext

Pre bližšie úvahy o formovaní sakrálnej architektúry je dôležité sledovať dobový cirkevno-historický kontext, ktorý ju výrazne ovplyvňuje. Za Mojmíra II. pápežský legát arcibiskup Ján a biskupi Benedikt a Daniel obnovili samostatnú moravskú diecézu s arcibiskupom a tromi biskupmi. Nie je jasné, ako sa vykonávala cirkevná jurisdikcia po páde Veľkej Moravy roku 907, či prežívali zvyšky relatívne mladej veľkomoravskej provincie, alebo sa územie stalo otvorené zahraničným misijným aktivitám. Nemyslíme si, že pádom centrálnej moci automaticky zanikli i všetky pomerne mladé biskupstvá. Možno predpokladať, že ak biskupi nezahynuli, aj v zmenenej situácii sa snažili aspoň v rámci svojej územnej jurisdikcie udržať cirkevnú a spoločenskú správu. Na tomto mieste chceme upozorniť na „moravského biskupa“ doloženého listinne roku 976, rovnako aj na biskupa Jána, spomínaného v mladších prameňoch na začiatku 10. storočia.²² Doklady o zániku viacerých kostolov v tomto období (Bratislava, Devín, Valy pri Mikulčiciach) sa zdali donedávna jasnými dôkazmi o jednorazovom násilnom zániku tejto štruktúry a jej kultúrneho obsahu. Na strane druhej však v poslednej dobe zažívame nečakané zistenia, ktoré naznačujú možnosť pokračovania tejto tradície.²³ Analýzy naznačujú, že na rozdiel od zaužívaných predstáv mohlo v 10. storočí takýchto objektov vzniknúť viacero.

Maďarské kmene prišli do styku s kresťanstvom najprv z byzantskej sféry. Vodcovia Bulču a Ďula sa nechali pokrstiť v Byzancii asi v polovici 10. storočia. Grécke kresťanstvo prenikalo k Maďarom v Sedmohradsku a Podunajsku, ako aj na východné Slovensko. Jedno z prvých uhorských biskupstiev na území Sedmohradska mohlo byť biskupstvom pre byzantský obrad.²⁴ Odborníci dokonca predpokladajú, že grécke kresťanstvo

20 STEINHÜBEL, ref. 16, s. 115.

21 LUKAČKA, ref. 15, s. 16.

22 SNÁŠIL, Robert. Grad Morava. In GALUŠKA, Luděk – KOUŘIL, Pavel – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk (eds.). *Velká Morava mezi Východem a Západem. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference*. Brno : AÚ AVČR, 2001, s. 358 a 360. ISBN 8086023281.

23 Ide o najnovšie výsledky dendrochronologických analýz niekoľkých objektov.

24 RUTTKAY, Alexander. O kresťanstve na území Slovenska vo svetle hmotných prameňov spred 12. storočia. In *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa,

bolo v počiatočnom období v Uhorsku rovnocennou liturgickou formou západnému obradu. Situácii pomohli tiež rodinné prepojenia viacerých Arpádovcov Michalovej vetvy s byzantským a ruským panovníckym dvorom. Pokiaľ hovoríme o prenikaní gréckych vplyvov, tie prinášali so sebou predovšetkým vlastnú byzantskú tradíciu. Nemožno teda bezprostredne hovoriť o nadväzovaní na cyrilometodské obdobie, ale je možné, že sa aktivizovali aj živoriace zvyšky slovienskeho kresťanstva. Pri pokresťančovaní maďarských kmeňov zohrávajú však od poslednej tretiny 10. storočia hlavnú úlohu západné misie a najmä benediktíni. Tento vplyv posilnil aj krst Gejzovej rodiny roku 972 misijným biskupom Brunom či manželské zväzky Arpádovcov s nemeckou panovníckou rodinou.²⁵ Pritom nemožno prehliadať úlohu zoborských benediktínov, najmä ak si uvedomíme väzby, aké existovali medzi jednotlivými rehoľnými komunitami; ich zásluhu reflektujú azda aj neskoršie majetkové benefície. Prvý uhorský kráľ Štefan usporiadal krajinu aj z cirkevno-správneho hľadiska, pričom postupne vzniklo 10 biskupstiev. Väčšina odborníkov predpokladá, že nitrianske biskupstvo medzičasom zaniklo a jeho dedičom sa stalo ostrihomské, keďže jeho územie sa fakticky zhodovalo s pôvodným nitrianskym a zaberalo temer celé dnešné Slovensko s výnimkou menšej oblasti patriacej biskupstvu v Jágri. V dôsledku expanzie českých panovníkov severná časť Slovenska (Liptov, Turiec, Orava), ako „provincia Váh“, patrila k novozaloženému pražskému biskupstvu, a to až do dobytia Krakovska Meškom I.²⁶

V cirkevnej organizácii raného uhorského štátu však môžeme vidieť relikty staršej formy organizácie – či už v kapitulách, prepoštvách, alebo hradných archidiakonátoch. Tradícia nitrianskeho biskupstva takto pokračuje vo forme nitrianskej kapituly, podobne to možno vnímať i v Bratislave a možno aj na Spiši. Úloha Nitry ako cirkevného centra sa posilnila aj kanonizáciou prvých uhorských svätcov, medzi ktorými boli i miestne uctievaní pustovníci Svorad a Benedikt. Odborníci predpokladajú, že mohlo ísť nielen o snahu nitrianskeho vojvodu Gejzu, neskoršieho kráľa, mať „vlastných“ svätcov, ale možno aj účel nahradiť tak tradíciu Konštantína-Cyrila a Metoda, najmä po definitívnom rozchode východnej a západnej cirkvi roku 1054.²⁷ Dôležitým míľnikom je najmä obnovenie nitrianskeho biskupstva, ku ktorému dochádza za kráľa Kolomana po roku 1108.

Prejavy veľkomoravskej tradície

Absencia hmotných dokladov sakrálnych architektúr v minulosti viedla k presvedčeniu, že v období po páde Veľkej Moravy neboli podmienky pre vznik nových stavieb, lebo toto obdobie (10. storočie) bolo obdobím úpadku. Keďže však vieme o neprerušenej kontinuite osídlenia mnohých sídliskových lokalít a indície svedčia o prežívaní slovienskeho kresťanstva, nemôžeme takéto aktivity vylúčiť. Aj súčasné dendrochronologické analýzy pri niektorých objektoch prekvapivo poukazujú na ich vznik v 10. storočí, teda ešte pred definitívnym obsadením Slovenska staromaďarskými družinami, čo sa dosiaľ považovalo za nepravdepodobné. Navyše, ako nám hovoria posledné poznatky, niektoré

2013, s. 44. ISBN 9788055804019.

25 STEINHÜBEL, Ján. Najstaršie dejiny cirkvi a Nitra. In *Pamiatky a múzea. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2002, č. 3, s. 5. ISSN 1335-4353.

26 STEINHÜBEL, ref. 16, s. 113.

27 RUTTKAY, ref. 24, s. 45.

veľkomoravské stavby na Morave naozaj pretrvali vo svojej hmotnej podstate – aj keď s prestavbami – a boli asanované až v priebehu 14. a 17. storočia.²⁸ Nemožno preto vylúčiť, že časti veľkomoravských kostolov sú dodnes integrované do mladších objektov. Pri úvahách nad možným odrazom veľkomoravskej tradície v prejavoch architektúry od 10. storočia do prelomu 11. a 12. storočia, nemôžeme očakávať vedomé používanie konkrétnej tvaroslovnej či pôdorysnej formy ako priamy odkaz na toto obdobie. Ide tu skôr o prežívanie týchto foriem ako zažitých, respektíve sprostredkovaných tými objektmi, ktoré ešte vo svojej hmote ostali ako vzor. V logickej domácej kontinuite vytvárali priamy inšpiračný zdroj aj pre ďalšie novostavby. Takto sa určitý formálny prejav môže fixovať aj pri absencii jeho spájania s konkrétnou tradíciou. Treba si však uvedomovať riziká preceňovania stavebnej typológie, zvlášť, keď je redukovaná len na pôdorys ako výlučné kritérium. V tomto smere je pred nami ešte otvorený priestor, ktorý možno neprinesie kvantum nových objavov, ale podrobnejšou analýzou jestvujúcich objektov vyčlení architektúry dnes ešte skryté v prestavbách neskorších období. Už dávnejšie sa napr. ako najstaršie stojace murivo nitrianskej katedrály identifikovala časť južnej steny tzv. dolného kostola. Najnovšie fyzikálno-chemické analýzy však jeho vznik posunuli do polovice 10. storočia²⁹. Tento a iné poznatky dokazujú, že staršie názory o nemožnosti výstavby kostolov v 10. storočí sú neudržateľné.

Dalo by sa prirodzene uvažovať aj o otázke, či podobnú tvarovú súvislosť nemôžu indikovať i niektoré prípady z územia Maďarska. Kultúrno-spoločenské pozadie veľkomoravskej architektúry treba vidieť aj v širšom území Zadunajska, kde je písomne známych 31 kostolov, ktoré postavili Pribina a jeho syn Kocel.³⁰ Prirodzene, všetky stavby z 10. – 11. storočia nemôžeme považovať za výsledok pôsobenia veľkomoravskej tradície. Temer s určitosťou možno vylúčiť napríklad benediktínske kláštorné kostoly z tohto obdobia, ako baziliky z Hronského Beňadika či z Krásnej nad Hornádom, alebo z polohy „Pažica“ pri Spišskej Kapitule.

Pri sledovaní možných odkazov na veľkomoravské obdobie nám v budúcnosti môžu pomôcť aj indicie získané rozborom patrocínií. Patrocínium, zasvätenie kostola konkrétnemu svätcovi, nebolo nikdy vecou náhody, ale prejavujú sa v ňom rôznorodé odkazy a spojitosti. Pre najstaršiu vlnu patrocínií sú v tomto zmysle typické tzv. misijné (všeobecné) patrocíniá, ako sú napr. Panna Mária (a iné mariánske), sv. Michal, sv. apoštol, sv. Juraj, Sv. Ján Krstiteľ, najsv. Trojica, Všetci svätí, sv. Kríž a ďalšie. Mnohé z patrocínií môžu odrážať i špecifickú situáciu na brodoch, diaľkových cestách, pri horských prechodoch atď., pričom pri niektorých sa poukazuje práve na súvislosť situovania objektu na predošlých pohanských kultových miestach.³¹ Nemožno obísť ani tradíciu zviazanú napríklad so sv. Klementom, čo môže byť jedno z patrocínií odkazujúce ešte na obdobie cyrilometodskej misie. Viaceré z patrocínií nám môžu dokladať i postup budovania

28 Napríklad rotunda „Na dedině“ v staromestskej aglomerácii a kostol v Modrej pri Velehrade.

29 BEDNÁR, Peter - RUTTKAY, Matej. Nitra. In KOUŘIL, Pavel (ed.). *Velká Morava a počátky křesťanství*. Brno : Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 224. ISBN 9788086023533.

30 RUTTKAY, ref. 4, s. 83.

31 Napríklad SLIVKA, Michal. Uctievanie svätých na Slovensku. K problematike výskumu patrocínií. In *Studia Archaeologica Slovaca Medievalia V*, 2006. *Človek – Sacrum – Prostradie*. Levoča : MTM, 2006, s. 109, 111, 136 a inde. ISBN 8089187153.

cirkevných štruktúr, napr. benediktínskych, či špecifické odrazy jednotlivých misijných centier. V súvislosti s predpokladanými írsko-škótskymi misiami je zaujímavou otázkou, nakoľko sa ich zaužívané patrocíniá reflektujú na našom území, pričom nemusí ísť o bezprostredné, ale aj o následne sprostredkované vplyvy.³² Samozrejme, pri tejto úvahe je potrebné zohľadňovať aj iné sprievodné okolnosti, ktoré často môžu všeobecné princípy modifikovať. Patrocínium však zaiste ostáva jedným z dôležitých kritérií, ktoré napomáhajú orientovať sa v časovom zaradení architektúr.

Typologické okruhy

Chceme poukázať na možné stopy veľkomoravského a cyrilometodského obdobia v ranorománskom staviteľstve ako na možné inšpiračné zdroje jeho prejavov. Upozorňujeme najmä na skutočnosť, že sa ako reálna ukazuje existencia stavieb z veľkomoravského obdobia, ktoré pretrvali aj po jej zániku a tak mohli slúžiť ako stavebný vzor pre neskoršie realizácie. Vytvorili tak bázu, ktorou sa táto tradícia mohla preniesť aj ďalej. Isteže sa tým nepopierajú vplyvy iných centier, ktoré boli v danom období, najmä od začiatku 11. storočia, dominujúce. Chceme načrtnúť hlavné typologické kritériá architektonických foriem sakrálnych objektov, ktoré by mohli svojím tvarovaním svedčiť o prípadnom prejave veľkomoravskej staviteľskej tradície, resp. kontinuity s daným obdobím. Naším cieľom nie je podrobný katalogizačný súpis možných reprezentantov tejto línie. Ide nám o načrtnutie základných kritérií a ich ilustrovanie vybranými príkladmi. Spomenieme aj také, ktoré v minulosti boli často dávané do súvislosti s veľkomoravským vplyvom, ale dnes sa tento pohľad nezdá pravdepodobný.

Rotundy (centrály)

Významné postavenie pri úvahách o pretrvávajúcej tradícii v povľkomoravskom období treba pripísať rotunde. Platí to najmä pre rotundy s kruhovou loďou a apsidou vykrojenou v trištvrtine kruhu,³³ prípadne aj s interiérovými konchami. V tejto súvislosti si možno položiť otázku, nakoľko sa dá hypoteticky uvažovať o veľkomoravskom súvisle mladších uhorských rotund s vnútornými konchami z 11.–13. storočia (Horjany, Karcsa, Kiszombor), ktorých predobrazy sa zatiaľ hľadajú zväčša v severotaliansko-starochorvátskej alebo východoeurópskej architektúre.³⁴ Otázkou je, či uvedené realizácie naozaj – dnes na maďarskom území – nemôžu odrážať aj teritoriálne „domácu“ predlohu z veľkomoravského obdobia. Každú centrálu datovanú do uvedeného časového úseku nemožno automaticky odvodzovať od veľkomoravského vzoru. Zamerať sa treba na tie objekty, ktoré majú znaky tvarovo alebo proporčne blízke známym rotundám z 9. storočia,

32 KVASNICOVÁ, Magdaléna. Patrocínium sv. Gála v stredovekej architektúre na Slovensku. In *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia VI. 2007. Zborník príspevkov zo sympózia Kostol ako stred sídliskovej jednotky*. Bratislava : AEPRESS, 2007, s. 60-61. ISBN 97888880769.

33 Takto to v súčasnosti uvádzajú odborníci aj pre české prostredie. Porovnaj: MERHAUTOVÁ, Anežka - SOMMER, Petr. Christliche Architektur und Kunst im bohemischen Staat um das Jahr 1000. In WIECZOREK, Alfred - HINZ, Hans-Martin (eds.). *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Band 1*. Stuttgart : Konrad Theiss Verlag, 2000, s. 411. ISSN 3-8062-1544-8.

34 ŠEVČÍKOVÁ, Zuzana. Architektúra v dotyku východného a západného rítu, 9. – 13. stor. In *Architektúra a urbanizmus*, 1992, roč. XXVI, č. 2, s. 87-110, Reg.č. 7004, MIČ 49005.

prípadne avizujú rovnaké rozmerové charakteristiky. Isté zázemie by mohli poskytnúť aj apsidy menej frekventovaného predĺženého tvaru.

Medzi valcové rotundy bez vonkajšej apsidy sa najčastejšie spomínala **Bíňa, rotunda 12 apoštolov**. Tehlová stavba sa už od 60. rokov pokladala za možný relikv veľkomoravskej architektúry. Vonkajšiu strohú formu kontrastuje vnútorné delenie 12 nikami a apsida vykrojená ako výsek v hrúbke muriva. Forma apsidy má podobnosť s rotundou na mikulčických Valoch (kostol č. 7) – tu bola ale vysunutá z hmoty. Posledný výskum datuje najstarší možný vznik stavby do 10. storočia (972 a 997) a udáva možné súvislosti s krstnou funkciou. Všeobecne sa poukazuje na severotalianske vzory, hlavne z oblasti Lombardie (Concordia, 11. storočie).³⁵ Toto datovanie sa nedávno spochybnilo s poukazaním na červený vápenec v tympanóne primárneho vstupu, ktorý považujú za sekundárne použitie poškodených alebo nepoužitých prvkov zo stavby neďalekého premonštrátskeho kostola Panny Márie.³⁶ Ak by aj rotunda bola predrománska, nie je možné pri nej uvažovať o vplyve veľkomoravskej tradície inak, než len podobnosťou riešenia apsidálneho záveru, analogickou s kostolom č. 7 z mikulčických Valov, ktorý mohol byť sprostredkovaný dosiaľ neznámym povelkomoravským príkladom.

Na území Bratislavy sa nedávno odhalili zvyšky kaplnky sv. Jakuba v priestore bývalého **Predmestia sv. Vavrinca**. Nález odkryl etapy dvoch rotúnd a dvoch gotických fáz. Najstaršia etapa pozostávala z kruhovej lode s vonkajším priemerom asi 830 cm, s murivom z lomového kameňa v hrúbke cca 1 m. Vo fragmente sa zachovalo len severovýchodné murivo, apsida priamo doložená nie je, takže nie je isté, či šlo o valcovú rotundu, alebo o rotundu s podkovovitou apsidou. Autori výskumu pôvodné predrománske datovanie upravili s tým, že vznikla okolo roku 1100³⁷.

Iná rotunda stála v priestore podhradskej **Osady sv. Mikuláša** na východnom svahu hradného vrchu vedľa dnešného kostola sv. Mikuláša v Bratislave. Má jednoduchý kruhový tvar a vznikla na vrstve sídliska z 9. storočia. Nebola presnejšie časovo zaradená a predpokladá sa, že vznikla v 11. storočí³⁸. Zanikla zrejme násilne počas vpádu Přemysla Otakara II. roku 1271. Hypoteticky môže opakovať starší vzor, ktorým mohol byť aj známy karner na hrade.

Dôležitý poznatok z výskumu oboch rotúnd je ten, že nešlo o kostnice – karner, ale o stavby pôvodne slúžiace pastoračnej potrebe, teda o kostoly. Karnerová funkcia oboch stavieb bola až druhotná. Táto skutočnosť, rovnako ako pomerne skoré obdobie vzniku (záver 11. storočia), by mohli hovoriť v prospech pretrvávania rotundového typu pre farské liturgické účely, a to s možnou kontinuitou od veľkomoravského obdobia. V tejto súvislosti treba vylúčiť stavby karnerového účelu, napr. na Bratislavskom hrade, pri

35 SABADOŠOVÁ, Elena - HAVLÍK, Marián. Rotunda dvanástich apoštolov v Bini. In *Ranostredoveká sakrálna architektúra nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg k výstave*. Nitra : KPU Nitra, 2011, s. 135. ISBN 9788089395156.

36 POMFYOVÁ, Bibiana - SAMUEL, Marián. Románsky lev z Bine. In *Pamiatky a múzeá, revue pre kultúrne dedičstvo*, 2013, č. 2, s. 5. ISSN 1335-4353.

37 HOŠŠO, Jozef - LESÁK, Branislav. Sakrálné stavby pri kostole sv. Vavrinca v Bratislave. In *Pamiatky a múzeá, Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1999, č. 4, s. 11-14. ISSN 4335-4353.

38 VALLAŠEK, Adrián. Rotunda sv. Mikuláša v Bratislave. In *Pamiatky a múzeá, Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1999, č. 4, s. 15-16. ISSN 4335-4353.

Dóme sv. Martina, v Jarovciach a pod. Sporná je v tomto prípade aj kruhová stavba na Devínskom hrade, datovaná do 11. storočia.

Ďalej treba spomenúť rotundy s apsidou, ktoré zodpovedajú doteraz najrozšírenejšiemu veľkomoravskému typu – kruhovej lodi s podkovovitou apsidou. I keď sme spomínali názor o možnom veľkomoravskom pôvode rotundy nad **Nitrianskou Blatnicou**, najmä nálezom okna tvarovo totožného s oknami v Kopčanoch³⁹, problém nie je uzavretý. Najnovšie dendrochronologické analýzy ponúkajú najstaršiu možnosť datovania do rokov 991 – 1052⁴⁰, teda do raného obdobia Uhorského štátu. Ide však o jedinú vzorku a autori prízvukujú nutnosť overenia viacerými meraniami. Zvyšky rotundy objavené Jaroslavom Vizdalom v areáli kaštieľskeho parku v **Michalovciach** roku 1951 majú vnútorný priemer lode 730 cm, hĺbku apsidy 287 cm, murivo dosahuje šírku 95 cm. Jej nápadná tvarová, ale aj rozmerová podobnosť s rotundami v Ducovom a Nitrianskej Blatnici viedla už dávnejšie k úvahám o jej veľkomoravskom pôvode.⁴¹ Datovanie nie je dodnes spoľahlivo vyriešené, podľa všetkého pôjde o objekt z konca 11. storočia.⁴² Je otázne, či spomenutá tvarovo-rozmerová príbuznosť je zámerná. Bolo by to svedectvo kontinuity, pravdepodobne nie priamo zo spomínaných západoslovenských lokalít, ale sprostredkovanvej geograficky bližším, nezachovaným medzistupňom. Jej tvarovo naj-príbuznejšia paralela je zaniknutá rotunda z maďarského Sárospataku, datovaná do 2. polovice 11. storočia.⁴³

Rotunda sv. Juraja v **Skalici** bola časťou bádateľov po prvých nálezoch veľkomoravských reliktov na Morave spájaná s možnou veľkomoravskou provenienciou (Bašo, Puškárová), a to aj vzhľadom na blízkosť mikulčických Valov. Polemika o jej výstavbe a datovaní zahŕňa celé rozpätie 11. – 12. storočia, v krajnej polohe až začiatku 13. storočia. Väčšinou sa však uvažuje v súvislostiach s českou anexiou územia za kniežat'a Břetislava, teda s polovicou 11. storočia, pričom sa porovnáva najmä s rotundou sv. Kataríny v Znojme.⁴⁴ Ak prijmeme väčšinou autorov nastolené typologické odvodnenie od českých rotund, dostávame sa späť k polemike o ich pôvode. V takomto zmysle by v nej mohli byť prítomné veľkomoravské reminiscencie sprostredkované vývojom v českom prostredí, keďže české rotundy sú považované za geneticky spojené s veľkomoravským prostredím.⁴⁵

39 DORICA, Jozef. Reštaurovanie rotundy sv. Juraja v Nitrianskej Blatnici v pohľade nových zistení. In *Ranostredoveká sakrálna architektúra nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg k výstave*. Nitra : KPU Nitra, 2011, s. 121 a 124. ISBN 9788089395156.

40 BARTA, Peter – BÓNA Martin. Príspevok k datovaniu vzniku rotundy sv. Juraja v Nitrianskej Blatnici. In *Archaeologia Historica* 40, 2015, č. 2, s. 687. ISSN 0231-5823, print, 2336-4386, online.

41 Takto uvažoval už autor výskumu Jaroslav Vizdal.

42 SLIVKA, Michal - VALLAŠEK, Adrián. Hospodárske zázemie šľachtických sídel Horného Zemplína. In *Archaeologia historica* 7, 1982, s. 289-310, 59-063-82, MKČSR 6339/82-II/1.

43 Niektorí maďarskí autori túto stavbu datujú ešte do 10. storočia. Bližšie: TAJKOV, Peter. *Sakrálna architektúra 11. – 13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*. Košice : Fakulta umení TU Košice, 2012, s. 21. ISBN 9788055309399.

44 Naposledy zhrnul VANČO, Martin. *Stredoveké rotundy na Slovensku. Od 9. do 13. stor.* Bratislava : Chronos, 2000, s. 140-142. ISBN 9788089027002.

45 SLIVKA, Michal. Výsledky výskumu kostola v Chrašti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves. In *Archeologia historica* 7, 1982, s. 407, 59-063-82, MKČSR 6339/82-II/1; MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ, Anežka.

Isté zázemie by mohli poskytnúť hlavne apsidy nezvykle predĺženého tvaru. Možno spomenúť prvú fázu zaniknutej centrály v **Stojanoch (Poprad)** a jej podobnú rotundu v **Kurime**. Stojanská rotunda bola najprv považovaná za misijný kostol z 10. – 11. storočia. Autori všeobecne pripúšťali, že kristianizácia územia Spiša vo veľkomoravskej perióde môže byť fixovaná v reliktoch architektúr. Neskôr upravili datovanie do doby pred 12. storočím⁴⁶. Poukazuje sa i na príbuznosť s riešením rotundy v Kisláne z 11. storočia. Je otázne, či v tomto prípade možno hľadať odraz transformácie veľkomoravského vzoru cez iné, nezachované príklady, alebo pôjde o samostatný, regionálne podmienený typ. V prípade Kurimy sa spomenula hypotéza veľkomoravského datovania, bez výskumu neoveriteľná.

Chrasť nad Hornádom predstavuje zaujímavú kompozíciu, kde hranolovú centrálnu hmotu obohacovala štvorica apsid. Dnes tvorí záver jednodňovej dispozície. Napojenie apsid na hmotu bez zvýraznenia víťazným oblúkom svedčilo o jej starobyľom pôvode, ktorý nie je spoľahlivo uzavretý. Od 60. rokov sa uvažovalo o veľkomoravskom datovaní, pričom predlohy sa hľadali na krakovskom Waweli, poukazovalo sa na maďarské centrály v Lundapuszte (11. stor.) a Stoličnom Belehrade (10. – 11. stor.), neskôr sa dávala do súvislosti s podobnými typmi na Morave (Sázava, 11. stor., Řeporyje, Řeznovice 12. stor.) a pod. Stojí na slovanskom kultovom mieste a neskôr bola pokladaná za relikť talianskej kolonizácie Spiša v 12. storočí. Hoci sa otázka jednoznačne neuzavrela a lombardské vplyvy sa javia opodstatnené, nemožno vylúčiť, že stavba nadväzuje na staršiu predlohu.⁴⁷ Nemienime tvrdiť, že ide o priamu inšpiráciu, ale tento spôsob môže byť v Chrašti sprostredkovaný inou, nezachovanou stavbou pokračujúcou v tejto línii. Tetrakoncha v Chrašti je v rámci Uhorska ojedinelá – paralelou jej môže byť tetrakoncha sv. Ducha v Levoči, známa len z rytín zo 17. storočia a dosiaľ archeologicky neoverená.

Jednodlia s podkovovitou alebo pretiahnutou apsidou

Ide o ďalší znak, ktorý sa zväčša uvádza ako doklad o možnej staršej tradícii, nakoľko tieto tvary sú známe z veľkomoravských stavieb. Z množstva archeologických výskumov dnes vieme, že mnohé románske kostoly mali pôvodne apsidy tvarované vo forme podkovy, pričom často ešte v románskom období došlo k ich nahradeniu polkruhovými apsidami.⁴⁸ Úzus, že podkovovitý tvar apsidy sa vyskytuje skôr ako polkruhový a je znakom fixovania staršej tradície v veľkomoravskom období, sa stal zaužívaným.⁴⁹

Einfache mitteleuropäische Rotunden. Ihr Ursprung, Zweck und ihre Bedeutung, roč. 80/1970, řada SV, sešit 7, s. 24 -29.

46 SLIVKA, Michal - JAVORSKÝ, František. Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad – Stojany. In *Archeologia historica* 9, 1984, s. 193-214, 19-121-84.

47 SLIVKA, ref. 45, s. 411; POMFYOVÁ, Bibiana. Zur Problematik mittelalterlichen Zentralbauten in der Region Spiš (Zips). In *Stredná Európa. Umenie/Regióny/Vzťahy. Mitteleuropa. Kunst/Regionen/Beziehungen*, 3. Zborník štúdií mladých historikov umenia. Bratislava : Katedra dejín výtvarného umenia FF UK, 1998, s. 18-26. ISBN 8086597793.

48 Napríklad Dražovce, Podhorany-Sokolníky a iné.

49 RUTTKAY, Alexander. Počiatky kresťanskej sakrálnej architektúry v archeologických nálezoch. In *Pamiatky a múzeá, Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1995, č. 4, s. 13, Reg.č MKSR 381/91, INDEX 49510.

Nemožno ale prehliadať skutočnosť, že podobné tvarovania nachádzame kontinuálne aj neskôr. Spomenúť môžeme napríklad tzv. Pribinovu kaplnku na Nitrianskom hrade z prelomu 12. a 13. storočia. Navyše sa s podobným riešením stretávame aj v 13. storočí, ako to dosvedčuje nedávny výskum zaniknutého kostola v Skačanoch. Problematickým tiež ostáva fakt, že jednolodie s apsidou je najbežnejším ranostredovekým tvarovým riešením a vyskytuje sa v širokom teritoriálnom rozsahu.

Kostol sv. Štefana-Kráľa v **Nitre-Párovciach** patrí medzi sakrálne architektúry, ktoré už dávnejšie slúžia ako príklad predrománskej stavebnej aktivity. Ako sa ukázalo, dnešný románsky kostol s polkruhovou apsidou cca z 12. storočia je postavený na zvyškoch staršej stavby, ktorá mala podkovovitú apsidu. Jej kamenné murivo klasovitého charakteru sa zachovalo v soklovej časti objektu. Zaniknutý objekt sa datuje do 10. storočia⁵⁰. Možno oprávnene predpokladať, že viaceré architektúry nitrianskej aglomerácie pretrvali aj v 10. storočí. Najnovšie sumarizovala poznatky o archeologickom výskume kostola Anna Barteková, ktorá uvádza ako najstarší datovateľný nález mincu českého kráľa Vladislava II (1109 – 1125), čím najneskorší vznik kladie na začiatok 12. storočia. Sama sa prikláňa k existencii stavby už v 11. storočí.⁵¹

Podobná situácia platí aj o kostolíku **sv. Michala v Dražovciach**, ktorý bol pôvodne súčasťou hradiska a svojou dominantnou polohou sa stal zďaleka viditeľným signálnym bodom Nítry. Aj tu objekt, ktorý sám v románskom období prekonal viacero úprav, vznikol na mieste staršej stavby s podkovovitou apsidou, zistenou archeologickým výskumom⁵². Tohto predchodcu zatiaľ datujeme do 11. storočia.

Pre spomínané stavby platí spoločné typologické východisko, ktoré môžeme predpokladať vo veľkomoravskej tradícii a doložiť najmä v nitrianskom regióne, napr. pri kostoloch z 12. storočia, ako napr. **Kolíňany** či **Otrhánky**, kde autori výskumu predpokladali veľkomoravské predlohy. Podobne archeologický výskum kostola v lokalite **Podhorany-Sokolníky** definoval najstaršiu stavbu ako jednolodie s podkovovitou apsidou a emporou⁵³. V tejto súvislosti sa ponúka úvaha, ako vnímať niektoré jednoduché jednolodia s apsidou, ktorých vznik možno pomerne bezpečne doložiť do obdobia 11. storočia. Ide napríklad o lokality ako **Biňa-Opátske** (Apáti) či primárny kostol v areáli zaniknutého kláštora v **Krásnej nad Hornádom**. Obidva sa považujú za pôvodne zemepanské kostoly.⁵⁴

50 KRESÁNEK, Peter. *Slovensko. Ilustrovaná encyklopédia pamiatok*. Bratislava : Simplicissimus, 2009, s. 340. ISBN 9788096983902.

51 BARTEKOVÁ, Anna. Kostol sv. Štefana v Nitre-Párovciach. In *Musaica XXVIII. Zborník Filozofickej fakulty UK, Katedra archeológie*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014, s. 166-168 a 186. ISBN 9788022336703.

52 PAULUSOVÁ, Silvia. Dražovce, románsky kostol sv. Michala – pamiatkový výskum a metodika obnovy. In *Ranostredoveká sakrálna architektúra nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg k výstave*. Nitra : KPU Nitra, 2011, s. 103-112. ISBN 9788089395156.

53 HABOVŠTIAK, Alojz. Románsky kostol v Podhoranoch-Sokolníkoch. In *Vlastivedný časopis XV*, 1966, č. 2, s. 74-76, pov. SNR OŠK 24542/60, V-15/61192.

54 HABOVŠTIAK, ref. 50, s. 174; POLLA, Belo. *Košice – Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1986, s. 61, 83-019-86, pov. č. SÚKK 1729/1-85.

Zaniknutý kostol v **Bratke (Levice)** je zložitejšou kompozíciou štyroch aditívne radených jednotraktových hmôt. Na jednolodie s podkovovitou apsidou sa na opačnej strane pripájali dva odstupňované kvadratické priestory. Výstavba prvej fázy sa datuje zväčša do prvej polovice 12. storočia, ale Alexander Ruttkay kladie vznik do 11. storočia.⁵⁵ Komplikovaná situácia skladby hmôt bola interpretovaná najčastejšie ako spojenie kostola so zemepanským obydlím, z ktorého sa neskôr vyvinula benediktínska grangia (hospodársky dvor s kláštorným obydlím).⁵⁶ Bibiana Pomfyová aj na základe analýzy správ o miestnych duchovných a oltároch kostola predpokladá spojenie kostola s obydlím farských klerikov.⁵⁷ Spojenie sakrálnnej stavby s „rezidenciou“ nám tu vzdialene pripomína riešenie kostola na Devínskom hrade. Môžeme smerovať k sprostredkovaným paralelám cez neskoršie súvislosti, podobne ako sme naznačili možný časový aj geografický posun vzorov v prípade Michaloviec.

Jednolodia s rovným záverom

Kontinuitu tvarovej tradície možno hypoteticky predpokladať aj v prípade niektorých jednolodií s rovným záverom. Rovný záver bol typickým prejavom „franského“ vplyvu na veľkomoravské stavby. V románskom období jeho širší výskyt možno pozorovať až približne od prelomu 12. a 13. storočia. Aj v tomto prípade je však potrebná veľká miera opatrnosti. Možno tu poukázať na pomerne frekventované schémy, že kostoly s predĺženým záverom môžu byť predrománske a tie so štvorcovým záverom by sa nemali vyskytnúť pred 13. storočím.⁵⁸ Práve v tejto oblasti by sme snád mohli oprieť naše úvahy o dva stojace objekty z obdobia veľkomoravského – alebo povelkomoravského – Kopčany a Kostolany pod Tribečom, hoci stále nie je jednoznačne uzavreté ich presné datovanie. Zdá sa, že kostoly s rovným záverom, ktoré vznikli pred 12. storočím alebo na jeho začiatku, môžu reflektovať staršiu veľkomoravskú tradíciu, hoci aj sprostredkovane.

V tejto súvislosti možno ako najlepší príklad uviesť kostol Panny Márie Kráľovnej anjelov v **Sádku (Klátová Nová Ves)**. Najnovšie výsledky architektonického, reštaurátorského a archeologického výskumu ukázali, že objekt prešiel dosť zložitým vývojom. Primárnou hmotou bolo menšie a užšie jednolodie s menším predĺženým rovným záverom, ktorý bol zistený archeologicky. Objekt budovali z nepravidelného lomového kameňa a omietli. Jeho vznik autori pripúšťajú najneskôr v 12. storočí.⁵⁹ Poukazujú však na

55 RUTTKAY, ref. 4, s. 94.

56 RUTTKAY, ref. 49, s. 13.

57 POMFYOVÁ, Bibiana. Zaniknutý kostol sv. Martina v Bratke. Príklad zemepanskej fundácie. In *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 16. Príspevky z medzinárodnej vedeckej konferencie : Kultúrne pamiatky v zrkadle archívnych prameňov*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2005, s. 123-131. ISBN 808907913.

58 RUTTKAY, ref. 49, s. 13.

59 BÓNA, Martin - MIKULÁŠ, Martin. Výsledky architektonicko a umelecko-historického výskumu kostola Panny Márie Kráľovnej anjelov v Klátovej Novej Vsi – časť Sádok. In *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok, 22. Zborník z príspevkov na seminári Výskum a obnova ranostredovekej architektúry*. Bratislava : Lúč, 2010, s. 88. ISBN 9788089175444.

proporčnú podobnosť najstaršej formy záveru s veľkomoravskými kostolmi v Modrej, na mikulčických Valoch, ako i stojacími kostolmi v Kopčanoch i Kostoľanoch.

Nedávny archeologický a architektonicko-historický výskum v **Starom Tekove** definoval i štvorcový tvar najstaršieho záveru. Z celkovej situácie i nájdených hrobov sa autori domnievajú, že stál už pred polovicou 11. storočia⁶⁰. Situovanie kostola v blízkosti centrálnej časti Nitrianskeho kniežatstva umožňuje hypoteticky uvažovať o sprostredkovanom veľkomoravskom dedičstve. Podobných kostolov je na Slovensku viacero, mnohé zanikli a väčšinou sú datované všeobecne do 12. – 13. storočia. Azda pri niektorých sa môžeme domnievať, že ich tvar reprezentuje odraz staršej tradície a nielen aplikáciu dobových tendencií. Len ojedinelo tu však nachádzame predĺžený záver, podobný Kopčanom či Kostoľanom (napr. Hradište alebo geofyzikálnymi metódami zistené pôdorysy zaniknutých kostolov v Buzici a Spišskom Podhradí).

Za iných historických okolností by veľkomoravská architektúra, v celej svojej typologickej bohatosti, bola určite východiskom ďalšieho kontinuálneho vývoja v rámci pokračujúceho štátneho útvaru. Hoci v neskoršom období u nás preberajú hlavný vplyv opäť iné, než domáce prúdy (v zmysle architektonických foriem), veľkomoravský kontinuitný fond isté obdobie aspoň čiastočne pretrvával. Oveľa ťažšie je sledovať indicie kontinuity veľkomoravskej staviteľskej tradície v neskoršom období – najmä v rámci budovania cirkevnej štruktúry ranouhorskeho štátu. V tomto zmysle bolo snahou vyzorovať v neskorších dejinných etapách, spojených už s iným štátotvorným procesom, možné prejavy tradície odvodené od tohto najstaršieho architektonického horizontu. Preto zámerne nesledujeme súbežne existujúce stavebné realizácie, jednoznačne odvodené z iných vzorov, ktoré v uvedenej dobe celkovo dominujú. V praktickom pohľade to znamená, že prežívajúca veľkomoravská forma mohla byť opakovaná v novej architektúre jednoducho ako stavebná predloha, pričom táto mohla byť následne zopakovaná znova ďalšou realizáciou, čím sa mohol vytvoriť istý aplikačný reťazec, posunutý časovo i teritoriálne. Nemuselo ísť o vedomé spojenie s veľkomoravskou tradíciou, ale o jej zautomatizované uplatnenie. Uvedomujeme si šírku problematiky, ktorá zahŕňa aj zložité liturgické podnety, misijné vlny a relácie z rôznych zahraničných centier. Vychádzajúc však zo súčasnej situácie, keď fakty exaktne zistené výskumom umožňujú takmer s určitosťou tvrdiť, že veľkomoravská architektúra ostala zachovaná aj v existujúcich stavbách (a nie je vylúčené, že ďalší vývoj prinesie nové prekvapujúce poznatky), je primerané a logické očakávať, že táto architektúra aj v perióde po zániku veľkomoravského štátneho útvaru bola vzorom a inšpiráciou ďalšej stavebnej činnosti. Jej prejavy, aj keď nevedomelo použité (v kontexte nevedomého siahnutia po veľkomoravskej tradícii, sprostredkované však živou prítomnosťou týchto svedkov dávnej epochy), možno pozorovať v prejavoch najstaršej sakrálnej architektúry na území mladého Uhorského kráľovstva.⁶¹

60 ŽAŽOVÁ, Henrieta - BÓNA, Martin. Pamiatky. In BÁTOVSKÁ, J. - KINČOK, B (eds.). *Starý Tekov – Monografia obce*. Starý Tekov : Obec Starý Tekov, s. 248. ISBN 9788097171285.

61 BOTEK, Andrej. *Veľkomoravské kostoly na Slovensku a odraz ich tradície v neskoršom období*. Bratislava : Post Scriptum, 2014. ISBN 9788089567379.

GROSSMÄHRISCHE KONTEXTE DER FRÜHMITTELALTERLICHEN SAKRALEN ARCHITEKTUR IN DER SLOWAKEI

ANDREJ B O T E K

Sakrale Architektur Großmährens und ihre Ausdrucksweise ist dank der Entdeckungen der letzten 60 Jahre bekannt. Auf dem Gebiet der heutigen Slowakei kann man sich dank der neusten Erforschungen nicht nur auf den archäologischen Funden stützen, sondern auch auf einigen erhalten gebliebenen Bauten, die mit höchster Wahrscheinlichkeit aus dieser Epoche stammen. Aufgrund der bisherigen Erkenntnisse ist ersichtlich, dass die großmährische sakrale Architektur sehr vielfältig war, da sie von mehreren Christianisierungszentren ausging. Am häufigsten kommen die Formabhängigkeiten vor, die die fränkischen und dalmatinisch-istrischen Vorbilder reflektierten. Die Fachleute unterscheiden ebenso die Spuren der Mission von Kyrill und Method, die bei der Bildung des architektonisch- räumlichen Konzepts angewendet wurden. Die letzten exakten Analysen zeigen, dass auch nach dem Untergang Großmährens als Staatsgebildes, ihre atomisierten Reste im Form von Magnatenhöfen und Besitzungen der Geschlechter überlebten, wobei es angenommen wird, dass einige Territorien auch nach der Entstehung des Ungarischen Königreichs noch längere Zeit als selbstständige Domänen existierten. Im Laufe des 10. Jahrhunderts entstanden sogar neue Sakralbauten, was bis jetzt für unmöglich gehalten wurde. Im Beitrag widmet sich der Autor dem möglichen Ausdruck der Tradition von großmährischen Kirchen, die als Beispiel für den Erbau neuer Tempel in der Anfangszeit des jungen Ungarischen Königreichs dienen könnten. Er fasst die damaligen komplizierten gesellschaftlich-politischen Bedingungen, sowie kirchlich-historische Umstände zusammen. Er zeigt auf die letzten Forschungsergebnisse und analysiert die möglichen typologischen und gestalterischen Ausdrücke, die zu jener Zeit die großmährische Bautradition fixieren können. Es handelt sich um die Grundmauerform und die Proportionen, die positiv während der großmährischen Zeit belegt sind und sie kommen auch in den folgenden zwei Jahrhunderten vor. Es muss sich dabei um kein bewusstes Anknüpfen auf die großmährische Tradition handeln, sondern um eine vermittelte Übertragung durch die Bauten aus dieser Zeit, die erhalten blieben und konnten dadurch zum unmittelbaren Beispiel für die Realisierung der späteren Architekturen werden. Ein solches Verfahren muss also nicht direkt sein, sondern auch mittels mehrerer, auch territorial verschobenen Realisierungen. Aus der typologischen Sicht handelt es sich um einige spezifisch geformte Rotunden, einschiffigen Kirchen mit halbrunden (hauptsächlich) Apsiden und ein Schiff mit quadratischem Abschluss. Aus den genannten Bereichen analysiert er die konkreten Fälle. Wäre das Großmährische Reich nicht untergehen, würde die Architektur, die sich auf seinem Gebiet durchsetzte, eine eigenartige Ausdrucksform entwickelt haben. Auch trotz der veränderten Situation kann man sehen, dass auch unter den Bedingungen des entstehenden Ungarischen Staates der Einfluss ihrer Formenlehre zum Ausdruck kam.

doc. Mgr. Ing. arch. Andrej Botek, PhD.

Ústav teórie a dejín architektúry

Fakulta architektúry STU

e-mail: andrej.botek@stuba.sk; progabot@savba.sk

SOCIÁLNA A ZDRAVOTNÍCKA STAROSTLIVOSŤ V UHORSKU V PRVEJ POLOVICI 19. STOROČIA

INGRID KUŠNIRÁKOVÁ

KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Social and health care in the Kingdom of Hungary in the first half of the 19th century. *Historický časopis*, 2016, 64, 3, pp. 401-429, Bratislava.

The study is concerned with the changes in social and health care in the Kingdom of Hungary in the first half of the 19th century. In this period social care became more systematic and was gradually separated from health care. Apart from town administrations and religious institutions, charitable societies began to significantly contribute to charitable activities. Under the influence of the central government, local authorities began to devote increased attention to such categories of dependent people as the mentally ill, single mothers and illegitimate children, who had previously been scorned or punished by society. Educational institutions for deaf-mute and blind children were a new element on the regional level.

Kingdom of Hungary. 19th century. Social care. Health care.

System sociálnej starostlivosti, ktorý sa v Uhorsku vytvoril v priebehu raného novoveku, prešiel v období krátkeho panovania Jozefa II. a Leopolda II. rozsiahlymi zmenami. Jozef II. chcel postaviť dobročinnosť na nové základy, odstrániť jej konfesionálny charakter a nahradiť náhodné rozdeľovanie almužien adresným podporovaním skutočne odkázaných osôb. V dôsledku jeho reforiem mnohé charitatívne ústavy zmenili svoj charakter i správcov, prostriedky určené na dobročinné ciele sa presúvali z inštitúcie na inštitúciu, prípadne ich do svojej správy prevzal štát. Hoci sa Leopold II. snažil aspoň časť reformného diela svojho predchodcu zachovať, svojimi rozhodnutiami umožnil, aby dobročinnosť v krajine získala v krátkom čase podobu spreď roku 1780. Chudobinské ústavy, ktoré sa podľa zámerov Jozefa II. mali stať pilierom nového systému sociálnej starostlivosti, rýchlo stratili svoj význam a postupne zanikali. Charitatívne inštitúcie sa vo väčšine prípadov vrátili svojim pôvodným správcom a dobročinnosť opäť získala konfesionálny charakter. Keďže kvôli chýbajúcim finančným zdrojom sa magistráty miest nedokázali postarať o svojich chudobných, väčšina z nich opätovne povolila na svojom území poličné žobranie. Zriadenie štátnych špecializovaných dobročinných inštitúcií, napr. ústa-
vu pre duševne chorých, ostalo len v rovine úvah.¹

Sociálna starostlivosť v mestách v prvej polovici 19. storočia

Dobročinné inštitúcie aj v prvej polovici 19. storočia vznikali a pôsobili najmä v prostredí miest, mimo mestských sídiel sa odkázaným osobám naďalej poskytovala pomoc najmä v rámci tradičných sociálnych väzieb. Sociálna starostlivosť v tomto období ostala

1 K premenám sociálnej starostlivosti v období panovania Jozefa II. a Leopolda II. podrobnejšie KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Reforma sociálnej starostlivosti v Uhorsku v období panovania Jozefa II. a Leopolda II. In KOVÁČ, Dušan - KOWALSKÁ, Eva - ŠOLTĚS, Peter. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV : Veda, 2015, s. 128-148. ISBN 9788022414784.

výlučne doménou samospráv, cirkví a početných dobrodinco. Štátne úrady podobne ako v predchádzajúcom storočí do tejto oblasti života mestských komunit nezasahovali, na základe existujúcej legislatívy len vykonávali dohľad nad hospodárením existujúcich charitatívnych inštitúcií a v prípade potreby vstupovali do riešenia sporných záležitostí. Rovnako sa nezmenil ani spôsob financovania dobročinných ústavov, hlavný zdroj ich príjmov naďalej predstavovali najmä fundácie, dary, testamentárne odkazy a zbierky. Mestá zo svojich pokladníc prispievali na starostlivosť o chudobných len vo výnimočných prípadoch.

Ako vyplýva zo súpisu Jozefa Klobusiczkého², na začiatku 90. rokov 18. storočia tvorili záchrannú sieť v mestách najmä špitály a chudobinské ústavy, v menšej miere dobročinné základiny (najmä pre chudobných hanbiacich sa žobrať a vdovy so sirotami). Špitály a chudobinské ústavy spravovali prevažne magistráty, fundácie najmä cirkvi.³

Napoleonské vojny, štátny bankrot (1811) a epidémia cholery (1831) spôsobili na jednej strane charitatívnym zariadeniam značné finančné straty, na strane druhej významne zvýšili počet osôb odkázaných na pomoc a podporu. Dovtedajšie financovanie dobročinných inštitúcií založené zväčša na úrokoch z uloženého kapitálu sa stalo ďalej neudržateľným a muselo sa doplniť finančnými prostriedkami z iných zdrojov. Množstvo ľudí, ktoré sa v dôsledku vojen, hospodárskej krízy a cholery nemohlo užiť vlastnou prácou, si vyžiadalo zmenený prístup k ich kategorizácii, ako aj zakladanie nových typov charitatívnych inštitúcií.

Uhorské elity v prvej polovici 19. storočia postupne upustili od svojho dovtedajšieho pasívneho pôsobenia v oblasti dobročinnosti a rozhodli sa pre aktívny prístup. Pod vplyvom spoločenských a hospodárskych zmien v krajine v podstate rezignovali na podporovanie chudobných formou dobročinných fundácií a jednorazové darovanie finančných prostriedkov nahradili trvalým zbieraním peňazí na stanovené ciele. Na rozdiel od minulosti však získané financie nezverili do správy mestským úradom alebo cirkevným inštitúciám, ale sami dohliadali na ich využitie. Zmenený prístup spoločenských elit k otázke podporovania chudobných možno sledovať už od začiatku 19. storočia v čase rôznych katastrof a živelných pohrôm. Ak niektoré mesto zasiahol rozsiahly požiar alebo veľké záplavy, miestna šľachta a poprední mešťania zorganizovali zbierky, prípadne aj dobročinné divadelné alebo hudobné predstavenia a vyzbierané peniaze prerozdeľovali postihnutým. Od 20. rokov 19. storočia sa hlavným priestorom na realizáciu ich charitatívnych aktivít stali dobročinné spolky.

Konfesionálne podmienený prístup k podporovaniu chudobných, príznačný pre nábožensky rozdelenú spoločnosť raného novoveku, sa v priebehu prvej polovice 19. storočia podarilo čiastočne prekonať. Dobročinné ústavy založené pred rokom 1780 si vo väčšine prípadov udržali svoj konfesionálny charakter a to bez ohľadu na to, či ich spravovali samosprávy alebo cirkvi. K zachovaniu tohto stavu významným spôsobom prispel aj zákonný článok 26/1791, na základe ktorého mali charitatívne inštitúcie po-

2 Jozef Klobusiczký vypracoval tento súpis pre potreby snemovej komisie pre cirkevné záležitosti, ktorá pracovala v rokoch 1791 – 1792. Súpis je uložený Országos Szechényi Könyvtár (ďalej OSZK), Kézirattár, Fol. lat. 790.

3 Ref. 2.

skytovať pomoc a podporu len veriacim tej konfesie, pre ktorú boli pôvodne založené. Keď v 90. rokoch 18. storočia žiadali protestanti v niektorých uhorských mestách, aby tamojšie špitály prijímali chovancov bez ohľadu na vierovyznanie, keďže pôvodne išlo o mestské inštitúcie, ktoré získali katolícky charakter až v 17. storočí, panovník na základe spomínaného zákonného článku rozhodol vždy v ich neprospech.⁴ Najmä vo väčších mestách si však protestantské a židovské cirkevné obce dokázali v krátkom čase vybudovať vlastné charitatívne zariadenia, takže vo viacerých z nich v prvej polovici 19. storočia pôsobili paralelne popri sebe katolícke, protestantské i židovské nemocnice či zaopatrovacie ústavy.

Prvými skutočne nadkonfesionálnymi dobročinnými inštitúciami boli v uhorských mestách chudobinské ústavy zriadené na príkaz Jozefa II. Konfesionálnu príslušnosť chudobných už nezohľadňovala ani väčšina dobročinných a podporných spolkov, ktoré vznikli v prvej polovici 19. storočia a rovnako ani mestské charitatívne inštitúcie vybudované v tomto období. Náboženskú toleranciu deklarovala aj väčšina dobročinných ústavov určená pre deti. Sirotinca i detské opatrovne mali prijímať katolícke i protestantské deti a poskytovať im náboženskú výchovu v súlade s ich vierovyznaním. Napriek tomu, v mnohých týchto inštitúciách bola náboženská výchova zabezpečená len pre katolícke deti, evanjelickí chovanci mali hodiny náboženstva absolvovať v ľudových školách svojej konfesie.

Napriek tomu, že konfesionálne bariéry sa v spoločenskom živote i v oblasti sociálnej starostlivosti postupne stierali, dobročinnosť ostala súčasťou náboženského života i povinnosťou veriacich, hoci jednotlivé cirkvi rôznym spôsobom interpretovali jej význam pre spásu duše. Hmotné podporovanie odkázaných osôb sa naďalej spájalo so starostlivosťou o ich dušu, náboženský a mravný život. Preto väčšina charitatívnych ústavov a zariadení, bez ohľadu na zriaďovateľa, požadovala od obdarovaných pravidelnú účasť na náboženských obradoch ich cirkvi a deťom zabezpečovala, či aspoň umožňovala náboženskú výchovu podľa ich vierovyznania.

Ústavné a mimoústavné formy dobročinnosti v uhorských mestách

Ambiciózný projekt Jozefa II. vytvoriť z chudobinských ústavov pilier systému sociálnej starostlivosti v mestách a neskôr i v celej krajine sprevádzali od začiatku mnohé ťažkosti, ktoré sa po jeho smrti ešte viac prehĺbili. Leopold II. síce deklaroval týmto inštitúciám svoju podporu, ale súčasne viaceré ním schválené opatrenia významným spôsobom znížili ich príjmy. Spomínaný panovník predovšetkým povolil, aby sa dobročinné základiny včlenené do chudobinských ústavov v rokoch 1787 – 1790 vrátili svojim pôvodným správcom. Rovnako zrušil aj nariadenie, na základe ktorého sa museli všetky dary a testamentárne odkazy pre chudobných v hodnote nad 500 zlatých uložiť ako kapitál miestneho chudobinského ústavu a ak si to testátor žiadalo, mohli sa chudobným rozdať priamo ako almužny.⁵ Finančné ťažkosti a uvoľnenie tlaku štátnej moci na udr-

4 Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej MNL OL), fond C 80, 1793, fons (ďalej f.)16, positio (ďalej pos.)1-25; Tamže, f. 35, pos. 1-6.

5 LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus III., sectio I. Budae: Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1853, s. 600.

žanie ich ďalšej existencie spôsobili, že už od roku 1790 pomerne rýchlo zanikal jeden chudobinský ústav za druhým.⁶

Po zlyhaní projektu chudobinských ústavov ostali základom sociálnej starostlivosti v mestách špitály a chudobince. V menších mestských sídlach si tieto inštitúcie udržali aj v prvej polovici 19. storočia svoj v podstate ešte stredoveký charakter a naďalej v nich žili rôzne kategórie odkázaných osôb. Vo väčších mestách sa však sociálna starostlivosť postupne oddelila od zdravotnej a tomu sa prispôsobila aj špecializácia charitatívnych ústavov. Popri dobročinných inštitúciách, v ktorých odkázané osoby našli dlhodobé zaopatrenie, vznikali moderné nemocničné zariadenia poskytujúce časovo obmedzenú zdravotnícku starostlivosť. V niektorých mestách špitály a nemocnice naďalej pôsobili pod jednou strechou, tvorili však samostatné oddelenia a pre obe kategórie osôb mali presne vymedzený počet miest (postelí). Nemocnice napriek poskytovaným zdravotníckym službám patrili v prvej polovici 19. storočia ku charitatívnym inštitúciám, keďže prioritne boli určené pre osoby z nižších sociálnych vrstiev, ktoré sa z rôznych dôvodov nemohli liečiť v domácom prostredí.

Napriek tomu, že zdravotný stav obyvateľstva a ochrana jeho zdravia sa stali v čase panovania Márie Terézie agendou štátu, štátna moc sa zamerala len na vytvorenie štátnej zdravotnej správy a prijatie právnych noriem, ktoré stanovili požiadavky na vzdelanie zdravotníckych pracovníkov a určili rozsah ich povinností. Zakladanie a prevádzkovanie nemocníc ako zdravotnícko-charitatívnych inštitúcií zostalo na dobrovoľnej iniciatíve mestských a stoličných samospráv, cirkevných obcí a čiastočne sa v tejto oblasti angažovali aj dobročinné a podporné spolky. Nemocnice sa od seba odlišovali statusom svojho zriaďovateľa, počtom lôžok a úrovňou špecializácie poskytovanej starostlivosti.

Prvými skutočne zdravotníckymi zariadeniami boli v Uhorsku nemocnice milosrdných bratov a alžbetínok, v čase nástupu Jozefa II. na trón ich bolo v krajine osem⁷. V 90. rokoch 18. storočia k nim pribudli ďalšie štyri, jedna z nich patrila alžbetíňkam, tri milosrdným bratom. V tomto období sa ešte existencia a prevádzka nemocnice pevne spájala s náboženským rádom. Nemocnice spravované a vedené svetským personálom začali v uhorských mestách vznikať koncom 90. rokov 18. storočia. Väčšinu z nich založili mestá, menšiu časť cirkevné obce (najmä židovské) a dobrovoľné či podporné spolky. Ich prevádzka sa hradila najmä z výnosov investovaného kapitálu, z darov, rôznych zbierok a v prípade spolkových nemocníc aj z členských príspevkov. Chudobní pacienti dostávali bezplatnú starostlivosť i liečbu, solventnejšie osoby si za pobyt platili. Výška poplatku závisela od úrovne poskytnutej stravy a ubytovania.

Ako bude spomenuté, všeobecný špitál jozefínskeho typu sa v Uhorsku nepodarilo zriadiť, niektoré väčšie mestá si však obdobné ústavy založili z vlastných prostriedkov. Vzhľadom na rýchlo rastúci počet obyvateľov a solventnosť donátorov, zariadenie s najväčšou kapacitou vybudovali v rokoch 1796 – 1797 v Pešti, v ďalších rokoch ho niekoľkokrát prestavovali a rozširovali. V peštianskom špitáli sv. Rocha sa nachádzal ústav pre staré a nevládne osoby, chirurgické a interné oddelenie osobitne pre ženy a mužov, malá

6 OSZK, Kézirattár, Fol. lat. 790.

7 Kláštory a nemocnice milosrdných bratov sa nachádzali v Bratislave, Spišskom Podhradí, Egeri, Pápe, Eisenstadte (dnes Rakúsko), Oradei (dnes Rumunsko) a Váci; alžbetíňky spravovali nemocnicu v Bratislave.

pôrodnica⁸ a niekoľko miest pre duševne chorých. Podľa opisu z roku 1834 mal špitál kapacitu viac ako 200 postelí. Keďže počet obyvateľov mesta neustále vzrastal, magistrát zakúpil ďalší dom, kde vytvoril pobočku špitála s kapacitou 50 postelí. Personál ústavu sa delil na zdravotnícky, hospodársky a cirkevný (duchovný). Každodenný chod zariadenia riadil hlavný lekár, ktorý bol súčasne aj jeho riaditeľom a mestským lekárom. Hospodárske a finančné záležitosti spravovala komisia, ktorej predsedal komisár menovaný panovníkom na návrh Miestodržiteľskej rady. Ďalšími členmi komisie boli vybraní ekonomickí a zdravotnícki zamestnanci ústavu a zástupcovia mesta. Príjmy ústavu tvorili najmä úroky z kapitálu, poplatky od pacientov a podpora od mesta. Magistrát v snahe zvýšiť jeho príjmy mu prenechal výnosy z rôznych mestských poplatkov. V menšej miere dopĺňali príjmy ústavu dary, testamentárne odkazy, týždenné zbierky a zisk z predaja šatstva zosnulých pacientov a chovancov. Ústav prijímal starých, chorých a nevládných bez ohľadu na vek a vierovyznanie, výnimkou boli len pacienti so smrteľnými a chronickými chorobami. Prijatí pacienti platili za pobyt štátnou mocou schválenú taxu, ak ju nemohli zaplatiť, dostali bezplatnú liečbu. Poplatky za pobyt v zariadení boli odstupňované (16 gr., 36 gr. a 1 zl. denne), od ich výšky sa odvíjal štandard poskytovanej starostlivosti, najmä komfortu ubytovania a kvality stravy.⁹

Keďže nemocnice vznikali nekoordinovane z iniciatívy miestnych elít, ich rozmiestnenie v rámci Uhorska bolo veľmi nerovnomerné, v niektorých stoliciach ako napríklad v Oravsko-turčianskej nevznikla v sledovanom období ani jedna. Potreba nemocníc sa spájala najmä s mestským prostredím, aby v prípade ochorenia poskytl liečbu s potrebnou starostlivosťou osobám, ktoré nemali v meste rodinné zázemie alebo sa o nich pracujúci členovia rodiny nemohli postarať. Na druhej strane, nemocnice mohli vzniknúť a pôsobiť len v mestách s dostatočne početnou a finančne silnou elitou, ktorá dokázala zabezpečiť ich trvalé financovanie. Vo všeobecnosti teda platilo, že čím hustejšia sieť mestských sídiel sa v regióne nachádzala, tým viac nemocníc v ňom pôsobilo. Väčšina nemocníc mala kapacitu do 30 lôžok, vyšší počet lôžok mali len nemocnice v Budíne, Pešti, Bratislave, Szegede a Košiciach.¹⁰

V druhej štvrtine 19. storočia začali v Uhorsku vznikať stoličné nemocnice určené pre vidiecke obyvateľstvo. Iniciátormi ich vzniku bola stoličná šľachta, základom financovania kapitál vytvorený z darov a zbierok. Ako prvá bola otvorená roku 1802 nemocnica v Oradei s kapacitou 100 postelí, po nej až roku 1824 nemocnica v Trnave, postupne ich príklad nasledovali aj ďalšie stolice (Nitrianska, Trenčianska). Väčšina týchto nemocníc mala v čase svojho vzniku interné a chirurgické oddelenie, prípadne oddelenie pre duševne choré osoby; ich kapacita sa pohybovala v rozpätí od 16 do 100 lôžok.¹¹

Podobne ako nemocnice, aj charitatívne inštitúcie poskytujúce dlhodobú starostlivosť sa od seba líšili hodnotou svojho majetku, osobou zriaďovateľa, počtom lôžok a kvalitou poskytovanej starostlivosti; všetko záviselo od veľkosti sídla, osoby zakladateľa

8 Pôrodnica bola určená pre slobodné matky, aby mohli diskkrétne porodiť svoje nemanželské deti.

9 K ústavu podrobnejšie SCHWARCZL, József. *Nosocomium civium Pestiensium ad sanctum Rochum* [...]. Pestini : Typis Trattner – Karolyianis, 1834.

10 Podrobnejšie *Statistik des medicinal-Standes der Kranken- und Humanitäts-Anstalten* [...]. Hrsg. von dem k. k. Ministerium des Intern. Wien : In Comiss bei Braumüller, 1859.

11 Ref. 10.

a solventnosti miestnych elít. Väčšina týchto inštitúcií mala starší pôvod, niektoré z nich kontinuálne pôsobili už od stredoveku. Kým v minulosti ich zakladali najmä mestá a zemepáni, v polovici 19. storočia sa v tejto oblasti angažovali aj spolky a cirkevné obce. Základom financovania týchto inštitúcií boli úroky z ich kapitálu, v prípade zemepanských miest naturálie od vlastníka panstva. Doplnkové zdroje tvorili dary, testamentárne odkazy, výnosy zo zbierok a dobročinných podujatí. Väčšie mestá mali osobitné dobročinné zariadenia pre mešťanov, ktorí sa z rôznych dôvodov ocitli v núdzi a pre staré, choré či nevládne osoby z nižších sociálnych vrstiev.¹² Spoločenskému statusu chovancov zodpovedala aj úroveň starostlivosti, ktorú dostávali. Rozdiel spočíval v kvalite ubytovania, ošatenia i vo výške denného príspevku na ich zaopatrenie. Kapacita týchto inštitúcií v mestách bola zvyčajne 20 – 30 postelí, vyššia bola len ojedinele. Zaopatrovacie ústavy na vidieku či v malých mestských sídlach mali 6 až 10 postelí, výnimkou neboli ani zariadenia s dvoma či štyrmi lôžkami. Tieto inštitúcie často poskytovali svojim chovancom len ubytovanie, prípadne lekársku starostlivosť; prostriedky na ošatenie či živobytie si museli zaobstaráť sami.

Dobročinné spolky

V prvej polovici 19. storočia sa popri magistrátoch miest a cirkevných inštitúciách začali v oblasti sociálnej starostlivosti významným spôsobom angažovať dobročinné spolky. Členskú základňu spolkov tvorili predovšetkým spoločenské elity žijúce v meste. Ich poslaním bolo zbierať finančné prostriedky pre dobročinné inštitúcie (špitály, nemocnice), ktoré vo väčšine prípadov sami založili a spravovali. Spôsob získavania financií bol rôznorodý – členské príspevky, verejné zbierky, dobročinné bály, charitatívne divadelné predstavenia a koncerty. Spolky, ako aj ich charitatívne inštitúcie riadili viacčlenné výbory zložené z ich členov, pričom predsedom bola vždy osoba s významným spoločenským postavením, ktorá mu dodávala prestíž a dôveryhodnosť. Členstvo vo výbore bolo čestné a nehonorané, plat v niektorých prípadoch dostávali len pokladníci či sekretári poverení vedením písomnej agendy. Spoločenské elity svojim pôsobením v dobročinných spolkoch prešli od pasívneho podporovania dobročinných inštitúcií formou jednorazových finančných darov či fundácií k aktívnemu dlhodobému participovaniu na ich riadení a financovaní. Dobročinné spolky najmä vo väčších mestách postupne prevzali veľkú časť aktivít spojených s podporovaním odkázaných osôb a významne oslabili pôsobenie mestských úradov či cirkví v tejto oblasti.

Po zániku chudobinských ústavov jozefinského typu nadobudla otvorená forma sociálnej starostlivosti v mnohých mestách opäť podobu náhodného rozdeľovania almužien. Krajinu však postihla séria nepriaznivých udalostí (vojny, štátny bankrot, drahota), v dôsledku ktorých sa v uliciach uhorských miest rapídne zvýšil počet žobrajúcich osôb a otázka eliminácie pouličného žobrania sa v prvých desaťročiach 19. storočia stala opäť aktuálnou. V niektorých mestách¹³ sa aj v tejto oblasti chopili iniciatívy dobročinné spolky, ktoré v podstate prevzali systém zbierania finančných prostriedkov a rozdeľovania

12 Zariadenia pre mešťanov sa nazývali *Bürgerspital* či *Bürger-Versorgungshaus*, ústavy pre osoby bez meštianskych práv *Armenhaus*. Obe tieto inštitúcie mali napríklad v Budíne, Bratislave, Trnave, Košiciach, Prešove či Skalici.

13 Napríklad v Budíne, Bratislave a Trnave.

podpôr od zaniknutých chudobinských ústavov. Aby však spolky na odstránenie populieho žobrania mohli pôsobiť naozaj účinne, museli efektívne spolupracovať s mestskými represívnymi zložkami, ktoré zabezpečovali odsun „cudzích“ žobrákov z mesta a umiestňovanie domácich práceschopných osôb do robotárne.

Ženský dobročinný spolok v Pešti¹⁴

Tradiáciu dobročinných spolkov začal v Habsburskej monarchii rozvíjať Spolok urodzených dám založený roku 1810 vo Viedni. Roku 1817 vznikol podobný dobročinný ženský spolok aj v Pešti. Tomu sa v prvom období svojej existencie (do roku 1833) podarilo vybudovať a financovať širokú sieť dobročinných inštitúcií poskytujúcich otvorenú či ústavnú formu sociálnej starostlivosti všetkým kategóriám odkázaných osôb. V súlade s dobovým pohľadom na dobročinnosť si spolok už pri svojom vzniku vytýčil za cieľ podporovať len skutočne núdzne a na pomoc odkázané osoby, keďže neadresné poskytovanie pomoci sa pokladalo za nesprávne, drahé, škodlivé a nekresťanské. Spolok vo svojej činnosti vychádzal z filozofie, že človek nevyhnutne potrebuje k životu bývanie, odev a jedlo, v prípade choroby zdravotnícku pomoc a primeranú starostlivosť. Ak niekomu aspoň jeden z týchto atribútov chýbal, mohol sa považovať za chudobného a núdzneho a dobročinné ústavy sa mali jeho situáciou zaoberať. Za skutočne hodných podpory sa podľa kategorizácie spolku považovali osoby, ktoré pracovať mohli a chceli, ale z objektívnych dôvodov si nemohli nájsť prácu; osoby, ktoré mohli pracovať len čiastočne alebo vôbec, ľudia bez prostriedkov na živobytie postihnutí chorobou a osirelé či opustené deti. Tejto kategorizácii zodpovedali aj dobročinné ústavy, ktoré spolok založil v meste.

V rámci mimoústavnej formy sociálnej starostlivosti dokázal spolok promptne podať pomocnú ruku chudobným ľuďom, ktorí sa kvôli vysokému veku, zdravotnému postihnutiu alebo chorobe ocitli v núdzi. Pomoc mohla mať podobu jedla, odevu, dreva, zdravotníckej starostlivosti alebo liekov. V prípade potreby mohli žiadatelia dostať aj jednorazovú finančnú výpomoc, prípadne týždennú či mesačnú finančnú podporu. Pomoc sa poskytovala vždy na dva mesiace, získať ju však bolo možné aj opakovane. Pre ľudí, ktorí sa kvôli veku alebo chorobe nemohli o seba postarať sami, ako aj pre malé osirelé deti predškolského veku zabezpečoval spolok zo svojich prostriedkov ubytovanie a stravu v nemajetných rodinách, čím sa naraz pomohlo obom zainteresovaným stranám. Chudobné choré osoby, ktoré nedostali potrebnú starostlivosť vo svojom domácom prostredí, umiestnil spolok na vlastné náklady do špitála.

Inštitucionálnu formu sociálnej starostlivosti poskytoval zaopatrovací (*Siechenhaus*) a školský ústav (*Schulanstalt*), prvky sociálnej a zdravotníckej starostlivosti spájali v sebe dom pre rekonvalescentov. Zaopatrovací ústav bol určený pre zmrzačené, chorľavé a staré osoby, ktoré ostali bez prostriedkov na živobytie a akejkolvek pomoci. Chovanci v ňom okrem ubytovania dostávali aj stravu, odev a potrebnú starostlivosť. Neskôr sa táto inštitúcia spojila s domom pre rekonvalescentov slúžiacim ako doliečovacie zaria-

14 K organizačnej štruktúre spolku a formám jeho pôsobenia podrobnejšie *Ausweis über die in der königl. Freistadt Pesth vom Frauen-Vereine begründeten wohlthätigen Anstalten, deren Einrichtung und Bestand vom März 1817 an bis zu Ende Septembers 1833*. Wien : gedruckt bei A. Strauss's sel. Witwe, 1834.

denie pre núdznych pacientov prepustených zo špitála, ktorí kvôli svojmu zdravotnému stavu nemohli začať okamžite pracovať a postarať sa sami o seba.

Školský ústav predstavoval určitú formu sirotinca, do ktorého sa prijímali osirelé, opustené alebo zanedbané deti. Jeho poslaním bolo poskytnúť deťom základné vzdelanie a zabezpečiť im budúce živobytie; preto sa chlapci učili remeslu a dievčatá si osvojovali domáce práce, aby sa mohli zamestnať ako slúžky. Chovanci trávili v ústave celé dni, od skorých ranných až do večerných hodín. Na vyučovanie písania, čítania, počítania, náboženstva a základov prírodovedy i zdravotvedy boli vyhradené dve hodiny doobeda a dve poobede, zvyšok času bol určený na prácu. Deti pracovali nielen v rámci prípravy na svoje budúce remeslo, ale museli pomáhať aj pri domácich prácach ako varenie, upratovanie či pečenie chleba. Všetci chovanci dostávali v ústave stravu a ošatenie, ktoré si však čiastočne odpracovali. Za celkom osirelé deti preberal ústav plnú zodpovednosť, za deti, ktoré mali ešte jedného z rodičov alebo sa o ne staral niekto z príbuzenstva, len čiastočnú. Zverenci z prvej skupiny sa večer vracali k pestúnom, ktorí sa ich ujali za poplatok hradený spolkom, ostatné deti k svojim príbuzným.

Ďalšou oblasťou pôsobenia spolku bolo poskytovanie pomoci ľuďom, ktorí si z rôznych dôvodov nemohli nájsť prácu, čo oproti jozefínskemu obdobiu naznačuje významný posun vo vnímaní otázky vynútenej nezamestnanosti. Osoby, ktoré mali záujem pracovať, ale nedisponovali potrebnými pracovnými zručnosťami alebo kvôli veku či zlému zdravotnému už neboli schopné ťažkej celodennej práce, sa mohli zamestnať v dobrovoľnej robotárni. Ako už z názvu vyplýva, chudobní sa do tohto zariadenia prijímali na vlastnú žiadosť, ostávali v ňom len počas pracovnej doby, po jej skončení sa vracali do svojho domáceho prostredia. Za svoju prácu dostávali týždennú mzdu. Ďalšou aktivitou spolku v tejto oblasti bolo zabezpečovanie práce na doma pre ženy. Znižovanie počtu žobrajúcich v uliciach mesta patrilo v podstate k poslaniu spolku, avšak od roku 1830, keď sa v dôsledku epidémie cholery stala otázka eliminácie pouličného žobrania v uhorských mestách opäť veľmi aktuálnou, získalo jeho pôsobenie v tejto oblasti nový rozmer. Spolok začal predovšetkým spolupracovať s mestom, keďže dodržiavanie úplného zákazu žobrania predpokladalo aj použitie represívnych opatrení. Členky výboru v súčinnosti s mestskými úradmi urobili najprv súpis žobrajúcich osôb podľa jednotlivých obvodov a rozdali im odznaky. Následne sa posúdilo oprávnenie každého zapísaného jednotlivca na udelenie podpory a urobila sa základná kategorizácia na „cudzích a vlastných“. Cudzí, teda žobráci, ktorí nepochádzali z mesta, boli z neho násilne vykázaní. Z „vlastných“ žobrákov mali nárok na podporu len tí, ktorí sa podľa stanovených kritérií nachádzali v skutočnej núdzi a kvôli veku či zdravotnému stavu už nemohli vôbec pracovať. Pomoc sa zamietla aj jednotlivcom, ktorí síce splnili podmienky na jej udelenie, ale v minulosti, pokiaľ to bolo možné, sa živili zbieraním almužien a odmietli ponuku spolku na inú formu zaopatrenia. Prijatým osobám rozdávala podpory raz týždenne v sídle riaditeľa dobrovoľnej robotárne osobitná komisia zložená z členiek spolku a zástupcov mesta. Represívnu zložku programu na odstránenie pouličného žobrania predstavovali strážcovia, ktorí dohliadali, aby sa vypovedané osoby nevrátili do mesta a dve donucovacie robotárne (jedna pre mužov, druhá pre ženy). Spolok zo svojich prostriedkov platil stravu i ošatenie chovancov a mzdy strážnikov, ostatné náklady hradil magistrát mesta.

Spolok dlhodobo pracoval pod patronátom palatínovej manželky Marie Dorothey, ktorá ho spolu s manželom aj štedro podporovala. Jeho činnosť riadil výbor zložený z predsedníčky, 15 členiek, dvoch sekretárov a pokladníka. Každá z 15 žien vo výbore mala na starosti svoj obvod, v rámci ktorého sa starala o potreby chudobných a zbierala finančné príspevky. Široké spektrum charitatívnych inštitúcií a veľký počet zaopatrených a podporených osôb si vyžadovali predovšetkým množstvo finančných prostriedkov. Spolok bol pri ich získavaní naozaj veľmi aktívny a kreatívny, v účtovnom roku 1830/1831 jeho ročné príjmy a výdavky presiahli hodnotu 255 tisíc zlatých. Príjmy tvorili predovšetkým členské príspevky, ale aj zbierky, výnosy z dobročinných bál, divadelných predstavení a koncertov, v menšej miere úroky z uloženého kapitálu. Od roku 1831 spolok každoročne organizoval osobitnú zbierku na odstránenie pouličného žobrania.¹⁵

Hoci v období po epidémii cholery príjmy spolku značne poklesli (za dva roky o viac ako 40 tisíc zl.), podarilo sa mu udržať vyrovnané hospodárenie. Nie je preto jasné, prečo palatín Jozef roku 1833 rozhodol, že kvôli udržateľnosti a ďalšej existencii jeho charitatívnych inštitúcií sa mu väčšina z nich odoberie a zverí sa do správy mesta Pešť. Spolku ostala len nemocnica na liečbu očných chorôb a naďalej rozdeľoval almužny zo zbierok. Mestu sa však ústavy nepodarilo zachovať. Roku 1842 najprv zrušil školský ústav a deti premiestnil do novozriadeneho Jozefínskeho sirotinca, roku 1848 postihol rovnaký osud aj dobrovoľnú robotáreň. Zachovaný ostal len zaopatrovací ústav pre chudobné staré a nevládne osoby, ktorý mal roku 1848 celkovo 154 chovancov.¹⁶

Ženské dobročinné spolky postupne prevzali iniciatívu v oblasti dobročinnosti aj v iných uhorských mestách, hoci v žiadnom z nich nedokázali rozvinúť také široké spektrum aktivít ako ženský spolok v Pešti. Ich doménou sa stala predovšetkým starostlivosť o deti – či už v podobe detských opatrovní, sirotincov, alebo detských nemocníc.

Podporné spolky

Pri neexistencii moderného systému sociálneho poistenia sa mohla veľká časť pracujúceho obyvateľstva ocitnúť v dôsledku staroby alebo choroby v hmotnej núdzi, odkázaná na pomoc svojho okolia alebo nejakej charitatívnej inštitúcie. Určitú ochranu pred nepriazňou osudu poskytoval svojim zamestnancom len štát, ktorý práceneschopným bankým robotníkom, štátnym úradníkom a vojakom garantoval za stanovených podmienok pravidelnú finančnú podporu v podobe penzie alebo provízie.¹⁷ V prvej polovici 19. storočia sa účinnou formou zabezpečenia pre prípad pracovnej neschopnosti stali penzijné fondy alebo podporné spolky združujúce ľudí na základe profesijnej príslušnosti. Systém ich fungovania bol v podstate rovnaký ako v prípade moderných poisťovní. Zamestnanci odvádzali do fondu dohodnutú časť svojej mzdy alebo stanovený poplatok a ak kvôli vysokému veku alebo zlému zdravotnému stavu nemohli ďalej pracovať, do-

15 K hospodáreniu spolku v rokoch 1817 – 1833 podrobnejšie *Ausweis über die in der königl. Freistadt Pesth vom Frauen-Vereine begründeten wohlthätigen Anstalten, deren Einrichtung und Bestand vom März 1817 an bis zu Ende Septembers 1833*. Wien : gedruckt bei A. Strauss's sel. Witwe, 1834.

16 ROZSAY, Joseph. *Das Pester städtische Versorgungshaus Elisabethneum [...]*. Pest : Druck Landerer - Heckenast, 1857, s. 9-10.

17 KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Piae fundationes. Zbožné fundácie a ich význam pre rozvoj uhorskej spoločnosti v ranom novoveku*. Bratislava : Pro Historia, 2009, s. 160-162. ISBN 9788097006051.

stávali dohodnutú penziu. V prípade úmrtia ju poberali ich vdovy a deti. Stanovy každého novovzniknutého spolku museli byť schválené panovníkom.

Prototypom profesijných podporných spolkov bol zrejme penzijný fond kráľovských a súkromných úradníkov v Uhorsku, ktorý vznikol 1. 1. 1797 na základe návrhu komorského úradníka Augustína Holtscheho. Fond bol určený pre úradníkov všetkých stupňov mladších ako 50 rokov, ktorí netrpeli vážnymi a život ohrozujúcimi chorobami. Zájemci o členstvo museli k písomnej prihláške priložiť krstný list a potvrdenie mestského alebo stoličného lekára o zdravotnom stave. Členovia fondu sa podľa svojich finančných možností delili do dvoch kategórií, výška ročného príspevku bola v prvej kategórii o 100 % vyššia ako v druhej a tomu zodpovedal aj rozdiel vo výške prípadnej penzie. Aby sa finančné pomery fondu rýchlo stabilizovali, získanie členstva bolo podmienené vstupným poplatkom 200 (I. trieda) alebo 100 zlatých (II. trieda), ktorý bolo možné zaplatiť aj v splátkach (maximálne však v štyroch a s 5% úročením). Ak noví členovia mali viac ako 30 rokov, museli za každý rok nad touto vekovou hranicou zaplatiť navyše polovicu ročného príspevku nimi zvolenej kategórie. Nárok na penziu vznikal v prípade, ak platca nemohol kvôli vysokému veku alebo chorobe ďalej pracovať. Túto skutočnosť musel opäť potvrdiť mestský alebo stoličný lekár.

Výška penzií bola vzhľadom na vysoké vstupné poplatky a pravidelné ročné príspevky pomerne vysoká. V čase vzniku fondu to bolo 200 zlatých pre prvú triedu a 100 zlatých pre druhú triedu. Ak úradník platil príspevky viac ako 10 rokov, zvýšila sa mu o 50 % (300 a 150 zl.) a po ďalších desiatich rokoch ešte o ďalšiu tretinu (400 a 200 zl.). Nárok na plnú penziu mali členovia fondu aj ich vdovy, deti dostávali štvrtinu jej hodnoty. Ak mal však platca viac ako štyri deti, spolu dostávali celú otcovu penziu. Chlapci mali nárok na podporu do 20. roku života, dievčatá do 18 rokov.¹⁸

Podobné spolky si začali vytvárať na miestnej úrovni aj iné kategórie zamestnancov. Jedným z prvých bol penzijný fond úradníkov slobodného kráľovského mesta Pešť, ktorý vznikol roku 1808.¹⁹ Mimo úradníckeho prostredia si napríklad roku 1817 založili podporný spolok učiteľia umenia a hudby v Bratislave. Ten prebral aj niektoré prvky zanikajúceho cechového systému. Členstvo v spolku bolo podmienené pobytom v Bratislave, odchodom z mesta zaniklo bez nároku na vyplatenie nasporených peňazí. K povinnostiach člena spolku patrila aj účasť na pohrebe zosnulých spolučlenov, ako i na zádušnej omši konanej nasledujúci deň.²⁰

Starostlivosť o deti

Tradičné a dlhodobo zavedené spôsoby starostlivosti o osirelé a opustené deti v Uhorsku začali byť v prvej polovici 18. storočia dopĺňané inštitúciami, ktoré poskytovali deťom v núdzi ústavnú formu zaopatrenia. Prvé sirotince vznikli v krajine ako súčasť náboženských sporov medzi katolíkmi a protestantmi. Na jednej strane pomyselnej

18 HOLTSCH, Augustin. *Generalia principia instituti pensionalis pro officialibus, ... in Regno Hungariae erigendi*. Ofen : Druck Univ., 1796.

19 SCHAMS, Franz. *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Pest : Hartleben, 1821, s. 300-302.

20 *Plan des Freundschaftlichen Vereins der gesammten freyen Künstler und Sprachlerer der ...Stadt Pressburg, zur Unterstützung ihrer Wittwen und Waisen [...]*. Pressburg : Snischek, 1817.

konfesionálnej bariéry ich zakladali evanjelickí kňazi, stúpenci nemeckého pietizmu; na katolíckej strane členovia Spoločnosti Ježišovej. Štát vstúpil do oblasti starostlivosti o deti v núdzi roku 1763, keď Mária Terézia s podporou uhorského kancelára Františka Esterházyho založila v Tomášikove (Tallós) kráľovský sirotinec s kapacitou sto miest. Založenie kráľovského sirotinca a všeobecná podpora ústavnej starostlivosti o deti zo strany viedenského dvora neostali v uhorskej spoločnosti bez odozvy. V nasledujúcom období vznikli menšie sirotince alebo štedré fundácie na zaopatrenie detí v Bratislave, Šoproni, Szombathelyi i Oradei. Ich zakladateľmi či dobrodincami boli najmä uhorskí šľachtici, ktorí v danom meste žili a pôsobili. Zásadný zlom do vývoja ústavnej starostlivosti o deti prinieslo panovanie Jozefa II., ktorý nariadil zlúčiť kráľovský sirotinec s ostatnými ústavmi v krajine a umiestniť ho do Bratislavy. V ústavnej starostlivosti ostala len malá časť chlapcov, ktorí preukázali schopnosti na štúdium. Ostatní deti sa podľa veku rozdelili do troch kategórií a umiestnili sa na výchovu k pestúnom.²¹

Ústav, ktorý Jozef II. vytvoril roku 1786 v Bratislave zlúčením kráľovského sirotinca a miestnych ústavov z Bratislavy, Oradey, Kőszegu, Šoprone a Szombathely²² zanikol už krátko po smrti svojho zakladateľa. Na základe mandátu Leopolda II. z 20. apríla 1790 sa magistrátom miest (s výnimkou Bratislavy) ešte v priebehu roka 1790 vrátil pôvodný majetok ich sirotincov spolu s chovancami. V bratislavskom ústave ostali len deti zaopatrené z prostriedkov kráľovskej a Törökovej základiny.²³ Pôvodná kapacita ústavu 443 detí z roku 1786 sa znížila na 250. Keďže inštitúcia mala finančné ťažkosti, zo 137 miest pod kráľovským patronátom sa z nich v rokoch 1790 – 1792 obsadzovalo len 50 až 57. Sirotinec sa v tomto období staral približne o 160 detí (ich počet sa často menil v dôsledku úmrtia, úteku alebo prepustenia z ústavu), okolo 60 z nich žilo priamo v sirotinci, ostatní u pestúnov a majstrov.²⁴

Sirotinec aj po reorganizácii roku 1790 fungoval podľa zásad stanovených Jozefom II. roku 1786. Väčšina detí nežila priamo v ústave, ale za dohodnutý poplatok sa umiestňovala k pestúnom, starší chlapci k majstrom do učenia. V niektorých prípadoch mohla pestúnsky príspevok získať aj matka dieťaťa. V sirotinci ostávali len chlapci, ktorí mali predpoklady pokračovať v štúdiu. Vzhľadom na stavovské usporiadanie spoločnosti sa za spôsobilých pre ďalšie štúdium pokladali najmä chlapci urodzeného alebo meštianskeho stavu. Keďže sirotinec v tomto období už nemal vlastné školské zariadenie, chovanci študovali na miestnej normálnej škole alebo na kráľovskom gymnáziu. Na rozdiel od jozefínskeho obdobia, zrejme z finančných dôvodov, sa do ústavu neprijímali deti mladšie ako jeden rok, za ktoré sa pestúnom platilo najviac. Po znížení kapacity ústavu bolo možné umiestniť všetky deti v Bratislave, takže poverený zamestnanec (vizitátor) ich mohol pravidelne navštevovať a dohliadať na úroveň starostlivosti, ktorú dostávali. Napriek tomu bola úmrtnosť detí v pestúnskej starostlivosti mimoriadne vysoká. Štátne

21 K počiatkom ústavnej starostlivosti o deti v Uhorsku a dejinám kráľovského sirotinca v období rokov 1763 – 1790 podrobnejšie Kušniráková, *Piae fundationes*, ref. 17, s. 146-150, 153-155; KUŠNIRÁKOVÁ, *Reforma sociálnej starostlivosti v Uhorsku*, ref. 1, s. 141-147.

22 *Historische Beschreibung von der milden und merkwürdigen Szecsenisch-Kollonicsischen Stiftung Hungarns ...*, 1789; LINZBAUER, *Codex sanitario-medicinalis III/1*, ref. 5, s. 209-210, 219-220.

23 LINZBAUER, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae, III/1.*, ref. 22, s. 601.

24 MNL OL, C 80, 1791, f. 21; 1792, f. 3.

úradu obviňovali pestúnov z nedbanlivosti, no tí argumentovali, že z príspevku na opatrovanie nemožno chorému dieťaťu zabezpečiť lepšiu stravu, lieky či lekársku starostlivosť. V snahe znížiť úmrtnosť detí boli pestúni v decembri 1792 inštruovaní, aby choré deti priniesli do sirotinca, kde bolo o nich postarané v domácom infirmáriu.²⁵

Po veľkom požiari v Bratislave (v júli 1800) bol sirotinec premiestnený do Györu.²⁶ Kvôli problémom s vhodnými priestormi sa však už roku 1808 opäť rokovalo o jeho navrátení do Bratislavy. Požiar Bratislavského hradu roku 1811 však urobil tento návrh neaktuálnym. Po presťahovaní do Györu sa v dôsledku ťažkej hospodárskej a finančnej situácie v krajine počet chovancov ústavu neustále znižoval. Roku 1813 sa ich nachádzalo v ústavnej starostlivosti len 16. Za deti umiestnené mimo ústav sa od roku 1812 neplatilo. Problémy s umiestnením sirotinca sa do roku 1814 nepodarilo vyriešiť. Keďže sťahovanie a najmä adaptácia nových priestorov by v období po štátnom bankrote spôsobili ústavu nachádzajúcemu sa v ťažkej finančnej situácii ďalšie ťažkosti, štátna moc rozhodla, že sirotinec *de facto* zruší a z výnosov jeho majetku bude chudobným sirotám a opusteným deťom poskytovať ročné štipendia.²⁷

Ústav *de jure* existoval a pôsobil ďalej aj po roku 1815. Jeho riaditeľ (administrátor), ktorý bol zároveň aj riaditeľom györskeho školského obvodu, dohliadal na chovancov sirotinca počas celej doby ich štúdia alebo učenia. Riaditelia škôl z územia celej krajiny, v ktorých chovanci sirotinca študovali, mu dvakrát ročne zasielali ich vysvedčenia, o správaní a pokrokoch učňov ho informovala bratislavská kapitula. Majetok sirotinca spravovala fundačná pokladnica v Budíne, ktorá aj rodičom alebo tútorom poukazovala peniaze. Štipendia pre študentov mali hodnotu 200 a 100 zlatých, uční dostávali 20 zlatých (neskôr sa príspevok zvýšil na 40 zlatých). Roku 1815 dostalo podporu 55 detí²⁸, o dvadsať rokov neskôr 67²⁹. V novej podobe sa z prostriedkov sirotinca podporovali najmä chlapci (študenti alebo uční), dievčatá mohli dostať príspevok III. triedy len vo výnimočných prípadoch.

S výnimkou niekoľkých súkromných základín, patronátne právo nad fundačnými miestami v sirotinci vykonával panovník prostredníctvom Miestodržiteľskej rady a bratislavský magistrát³⁰. Žiadosti o prijatie na fundačné miesta pod kráľovským patronátom museli obsahovať meno a vek dieťaťa, potvrdenie o jeho dobrom zdravotnom stave i údaje o spoločenskom statuse a sociálnych pomeroch rodiny. Nárok na podporu z prostriedkov sirotinca nemali len úplné sirotky, ale aj deti z rodín, ktoré sa v dôsledku úmrtia otca, živiteľa rodiny, ocitli v hmotnej núdzi. Do sirotinca sa predovšetkým prijímali deti nižšej šľachty, úradníkov rôzneho stupňa, vojakov a mešťanov – kontribuentov, teda potomkov tých spoločenských vrstiev, ktoré v duchu dobových predstáv nejakým spôsobom prispievali k „obecnému dobru“. Podobne ako v čase panovania Márie Terézie alebo Jozefa II., kráľovské miesta v sirotinci neboli určené pre deti poddaných či pre deti

25 MNL OL, C 80, 1792, f.3.

26 MNL OL, C 80, 1800, f.6.

27 MNL OL, C 80, 1815, f. 1.

28 Ref. 27.

29 MNL OL, C 80, 1835, f. 1.

30 V priebehu prvej polovice 19. storočia toto právo získala späť bratislavská kapitula ako oprávnený správca Törökovej fundácie.

žobrákov, sluhov a nádenných robotníkov. Podmienkou prijatia bol aj v prvej polovici 19. storočia manželský pôvod a katolícke vierovyznanie. Bratislavský magistrát prijímal na fundačné miesta pod svojou správou chovancov dvojakej kategórie. Do prvej patrili siroty či polosiroty bratislavských mešťanov, druhú tvorili chovanci bratislavského lazaretu, ktorí pochádzali z nižších sociálnych vrstiev a ich pôvod bol často neznámy. Po roku 1800 magistrát mesta pod tlakom štátnej moci prestal chovancov lazaretu na fundačné miesta v sirotinci odporúčať.

Po transformácii sirotinca roku 1815 Miestodržiteľská rada pri posudzovaní žiadostí o štipendium zohľadňovala okrem spoločenského statusu otca a finančných pomerov rodiny aj prospech potenciálneho štipendistu. Jednoznačné kritériá na udeľovanie štipendií či podpôr pre učňov však neboli stanovené. Kladné či záporné vybavenie každej žiadosti bolo výsledkom individuálneho rozhodnutia poverených úradníkov Miestodržiteľskej rady, ktoré mohla významným spôsobom ovplyvniť intervencia panovníka alebo iného vplyvného patróna, najmä z radov uhorskej aristokracie.

V období rokov 1770 – 1786 pôsobila pri kráľovskom sirotinci v Tomášikove a neskôr v Senci popredná (normálna) škola s preparandiou na prípravu učiteľov ľudových škôl a táto skutočnosť bola zakotvená aj v *Ratio educationis* (1777).³¹ Po presťahovaní inštitúcie zo Senca do Bratislavy škola istý čas ešte fungovala, začiatkom 90. rokov však zanikla a sirotinec stratil status vzorového vzdelávacieho ústavu s celokrajnským významom. Ako už bolo spomenuté, chovanci sirotinca navštevovali v Bratislave miestnu normálnu školu alebo kráľovské gymnázium a štátna moc naďalej očakávala, že sa z nich stanú najmä učitelia.³² Zdá sa však, že v skutočnosti sa po roku 1786 od tejto praxe upustilo, keďže roku 1791 sa kompetentné inštitúcie otázkou prípravy chovancov sirotinca na učiteľské povolanie opäť zaoberali. Vizitátor sirotinca vo svojej správe z 31. decembra 1791 informoval Miestodržiteľskú radu, že na náklady kráľovskej fundácie sa v ústavnej starostlivosti nachádza 27 chlapcov, z ktorých riaditeľ normálnej školy desiatich považoval za vhodných adeptov na budúcich učiteľov ľudových škôl. K tomu bol však potrebný súhlas Miestodržiteľskej rady, aby sa okrem latinčiny vzdelávali aj v hudbe. Miestodržiteľská rada 2. 12. 1791 riaditeľovi sirotinca prikázala, aby chlapcom, ktorí prejavia záujem o učiteľské povolanie, venoval osobitnú pozornosť a o ich prospechu a mravoch pravidelne informoval Miestodržiteľskú radu, keďže sirotinec „*má byť niečo ako seminár*“ na prípravu učiteľov ľudových škôl.³³ Podobným smerom sa malo vzdelávanie chlapcov orientovať aj po presťahovaní sirotinca do Györu.³⁴ Po transformácii sirotinca roku 1815 sa z prostriedkov inštitúcie poskytovali štipendia študentom všetkých stupňov škôl z celého územia krajiny.

Kráľovský sirotinec bol výsledkom nového prístupu štátnej moci k starostlivosti o opustené a osirelé deti, v ktorom však nástupcovia Márie Terézie nepokračovali. Jozef II. síce zariadenie v oklieštenej podobe zachoval, starostlivosť o túto kategóriu odkázaných

31 K pôsobeniu školy pri sirotinci podrobnejšie KOWALSKÁ, Eva. *Osvietené školstvo (1771 – 1815) : Nástroj vzdelania a disciplinizácie*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014, s. 130-132.

32 *Historische Beschreibung von der milden und merkwürdigen Szecsenisch-Kollonicsischen Stiftung Hungarns ...*, 1789.

33 MNL OL, C 80, 1791, f. 21.

34 MNL OL, C 80, 1800, f. 6.

osôb však zafinoval ako povinnosť samospráv a zemepanských vrchností, preto sa už ani založenie ďalších kráľovských sirotincov nepripravovalo. Miestne jurisdikcie mali predovšetkým ochrániť majetok sirôt a zaistiť, aby bol počas ich neplnoletosti riadne spravovaný.

Starostlivosť o deti sa zabezpečovala v rámci rodiny, u tútorov alebo pestúnov. Náklady na ich zaopatrenie sa hradili z výnosov ich majetku alebo z domácej (mestskej či obecnej) pokladnice. Sirotince a základiny určené na podporovanie detí, ktoré vznikali v Uhorsku od 30. rokov 18. storočia, tvorili aj v prvej polovici nasledujúceho storočia len doplnok k tradičnému systému komunálnej starostlivosti, v rámci ktorého dostala zaopatrenie len nepatrná časť z celkového počtu osirelých či opustených detí.

Miestne sirotince, ktoré sa roku 1790 odčlenili od bratislavského ústavu, sa vrátili do svojich pôvodných pôsobísk (Oradea, Šoproň, Kőszeg a Szombathely) a svojim chovancom naďalej poskytovali ústavnú formu starostlivosti. V priebehu prvej polovice 19. storočia k nim postupne pribudli ďalšie ústavy vo Vespřeme (1809), Pécsi (1825), Bratislave (1832), Žiline (1833), Košiciach (1842) a Pešti (1843). Na rozdiel od kráľovského sirotinca však tieto inštitúcie nemali celokrajinskú, ale len miestnu či regionálnu pôsobnosť. Ich zakladateľmi a správcami boli mestá, katolícke cirkevné inštitúcie alebo ženské dobročinné spolky.

Všetky sirotince okrem hmotného zaopatrenia svojich chovancov kladli osobitný dôraz na ich mravnú a náboženskú výchovu, ako aj vzdelanie „primerané“ ich pohlaviu a spoločenskému postaveniu. Deti sa okrem základov svojej viery učili čítať, písať a počítať, pričom vyučovanie bolo zabezpečené priamo v ústave alebo v miestnej ľudovej škole. Chlapci sa okrem toho vyučili remeslu a dievčatá si osvojili domáce práce, aby sa mohli zamestnať ako slúžky. Niektoré ústavy umožňovali nadaným chlapcom pokračovať v gymnaziálnom štúdiu. Okrem inštitúcií s ústavnou starostlivosťou vzniklo v krajine v sledovanom období aj niekoľko fundácií, ktoré poskytovali chudobným osirelým deťom počas štúdia alebo do dosiahnutia stanoveného veku pravidelnú finančnú podporu.

Detské opatrovne

V prvej polovici 19. storočia sa za novú kategóriu odkázaných osôb začali v uhorských mestách považovať malé deti vo veku od dvoch do siedmich rokov pochádzajúce z chudobných rodín, v ktorých museli na živobytie zarábať obaja rodičia. Takéto deti ostávali od útleho veku ponechané bez dozoru, čo ohrozovalo nielen ich zdravie a bezpečnosť, ale negatívne vplývalo aj na ich mravný a intelektuálny rozvoj. V mestách západnej Európy sa otázkou starostlivosti o túto skupinu detí začali filantropi zaoberať už na prelome 18. a 19. storočia. Spôsobom jej riešenia sa stali detské opatrovne, ktoré v tomto období vznikali pod rôznymi názvami v Anglicku, Holandsku, Belgicku, Francúzsku či Sasku.³⁵ V nasledujúcich rokoch možno pri zakladaní týchto inštitúcií sledovať dve základné tendencie. Jedna z nich smerovala k budovaniu detských opatrovní ako

35 MIKLEŠ, Ján. Kapitoly o vzniku ústavnej predškolskej výchovy na Slovensku. In HOLÉCYOVÁ, Oľga (ed.). *Kapitoly z histórie materského školstva na Slovensku*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970, s. 23-24.

dobročinných a opatrovateľských ústavov, druhá popri charitatívnom aspekte ich pôsobenia kládla veľkých dôraz aj na plnenie edukatívnych cieľov.³⁶

Priekopníčkou detských opatrovní v Uhorsku sa stala Terézia Brunswicková, ktorá sa s týmto typom výchovno-vzdelávacieho zariadenia pre deti predškolského veku zoznámila počas svojich ciest v zahraničí. Prvú opatrovňu založila roku 1828 v Budíne, do roku 1836 ich vďaka jej iniciatíve vzniklo v krajine 12³⁷ – popri Pešti a Budíne aj v Banskej Bystrici (1829), Bratislave (1830, 1831) a Trnave (1832). Hlavným poslaním detských opatrovní bolo poskytovať deťom chudobných pracujúcich rodičov celodenné zaopatrenie a primeranú výchovu, ktorou by sa predišlo ich mravnému úpadku. Výchovný aspekt pôsobenia detských opatrovní vnímala spoločnosť ako prevenciu proti detskej kriminalite, pouličnému žobaniu detí a vytváraniu detských gangov.³⁸ Chovanci podľa sociálnych pomerov svojej rodiny dostávali bezplatnú starostlivosť alebo platili stanovený poplatok, ktorý však nezodpovedal reálnym nákladom. Väčšinu opatrovní založili a prevádzkovali dobročinné ženské spolky. Prostriedky na ich udržiavanie získavali z darov, členských príspevkov, z výnosov svojho kapitálu a rôznych zbierok či dobročinných podujatí.

Výchovno-vzdelávací program prvých opatrovní v Uhorsku bol výrazne ovplyvnený prácou anglického teoretika predškolskej výchovy a vzdelávania detí Samuela Wilderspina.³⁹ Wilderspin zdôrazňoval edukatívny rozmer pôsobenia týchto inštitúcií, vnímal ich ako detské školy tvoriace predstupeň elementárneho školstva, prípadne jeho náhradu. Terézia Brunswicková počiatočne tiež zastávala názor, že tieto inštitúcie by mali byť malými školami, ktoré by nahradili chýbajúce vzdelávacie príležitosti pre chudobné deti. Chovanci v nich mali získať vedomosti v takom rozsahu, aby po ich absolvovaní nemuseli pokračovať v školskom vzdelávaní. Pod vplyvom myšlienok ďalších dobových filantropov a pedagógov (najmä Johanna Heinricha Pestalozziho a Jozefa Wertheimera), ale aj Antona Rehlingena a Štefana Rokosa, prvých učiteľov detských opatrovní v Trnave a Banskej Bystrici, svoje názory pozmenila. Výchova sa začala preferovať pred školským vzdelávaním, do vyučovacieho procesu sa zaviedli hry, vo väčšej miere sa využívali obrázky a názorné pomôcky.⁴⁰

36 KASÁČOVÁ, Bronislava. Od detských opatrovní po predškolskú edukáciu. In GAŠPAROVÁ, Eva - MIŇOVÁ, Monika (eds.). *Od detskej opatrovne k materskej škole*. Banská Bystrica : Slovenský výbor Svetovej organizácie pre predškolskú výchovu, Spoločnosť pre predškolskú výchovu, 2009, s. 14. ISBN 9788097026608; Dostupné na http://omep.sk/wp-content/uploads/2013/03/zbornik2009_bb.pdf, [8. 12. 2015].

37 TARJANOVÁ, Margita. O vzniku materských škôl. In HOLÉCYOVÁ, Oľga (ed.). *Kapitoly z histórie materského školstva na Slovensku*, ref. 35, s. 79.

38 KEMÉNY, Ludwig. *Hundert Jahre der Wohltätigkeit gewidmet, 1830-1930. Rückblick auf die Vergangenheit des Pressburger wohltätigen Frauenvereines als Jubiläums-Festschrift*. Bratislava : C. F. Wigand, 1930, s. 5.

39 Terézia Brunswickovú najviac ovplyvnila Wilderspinova práca *O predškolskej výchove detí a detských škôlkach (Infant Education; or Remarks on the Importance of Educating the Infant Poor, from the Age of Eighteen Months to Seven Years*, London 1825), konkrétne tretie vydanie jeho diela v nemčine, ktoré vyšlo roku 1826 vo Viedni vďaka jej poradcovi Jozefovi Wertheimerovi. KASÁČOVÁ, Od detských opatrovní po predškolskú edukáciu, ref. 36, s. 16.

40 MICHALIČKA, Vladimír. Odkaz Terézie Brunšvikovej. In *Predškolská výchova*, 54, 1999/2000, s. 12.

Snahy o vytvorenie štátnych charitatívnych inštitúcií

V čase panovania Jozefa II. sa stali novým prvkom v systéme sociálnej a zdravotníckej starostlivosti tzv. všeobecné špitály, ktoré sa mali zriadiť v centrách jednotlivých častí monarchie. Tieto inštitúcie predstavovali realizáciu panovníkových predstáv o špecializovanej a adresnej starostlivosti poskytovanej pod kontrolou štátu. Špitály združovali pod jednotnou správou nemocnicu, chorobinec, pôrodnicu s nálezincom a ústav pre duševne chorých. Dohľad nad ich činnosťou prináležal administratíve krajiny, na území ktorej sa nachádzali. Základom ich finančného zabezpečenia boli výnosy z fondu vytvoreného z majetku miestnych dobročinných inštitúcií a rôznych základín. Hoci sa všeobecné špitály považovali za ústavy s celokrajinským významom, do svojich charitatívnych a liečebných zariadení prijímali predovšetkým osoby z mesta, v ktorom pôsobili. Pacienti a chovanci sa delili do troch, prípadne štyroch tried. Osoby, ktoré si kvôli chudobe nemohli za pobyt platiť, prináležali do najnižšej triedy a dostávali bezplatnú starostlivosť. Ostatní pacienti sa zaraďovali do tried podľa výšky hradeného poplatku a od toho sa odvíjala aj kvalita poskytovanej starostlivosti.

Prvý, v podstate vzorový špitál vznikol roku 1784 vo Viedni a postupne k nemu pribudli ďalšie v Brne (1786), Olomouci (1787) či Prahe (1790). V dôsledku dlhodobých problémov s financovaním týchto inštitúcií cisár František I. rozhodol, že pôrodnice, nálezince (1818) a ústavy pre duševne chorých (1820) sú štátnymi zariadeniami a majú nárok na podporu z verejných prostriedkov. Nemocnice a chudobince ostali miestnymi charitatívnymi inštitúciami financovanými z obecných a súkromných prostriedkov.⁴¹ Všeobecné špitály a im podriadené ústavy sa v jednotlivých krajinách vyvíjali rôznym spôsobom. V mnohých prípadoch sa stali základom pre samostatné špecializované zariadenia (napr. nemocnice pre duševne chorých či pôrodnice).

V Uhorsku sa všeobecný špitál nepodarilo založiť a zdá sa, že štátna moc jeho založenie ani nepripravovala. Dôvodom mohla byť skutočnosť, že z rozhodnutia Jozefa II. sa v tomto období zmenilo hlavné mesto krajiny. V Bratislave, v dovtedajšom krajiniskom centre, existovalo na začiatku 80. rokov 18. storočia na uhorské pomery široké spektrum charitatívnych inštitúcií, ktorých majetok sa mohol stať základom na založenie všeobecného špitála, hoci s menšou kapacitou ako v iných mestách monarchie. Budín, ktorý po takmer 250 rokoch opäť získal status hlavného mesta, bol do roku 1784 len menším mestom regionálneho významu. Majetok charitatívnych inštitúcií, ktoré pôsobili na jeho území, nemohol pokryť náklady na vybudovanie a prevádzkovanie všeobecného špitála. Ako už bolo spomenuté, vo väčších uhorských mestách vznikla určitá obdoba týchto inštitúcií. Nemali však celokrajinský, ale len miestny význam, podliehali mestskému úradu a disponovali menšou kapacitou. Štátna moc plánovala v Uhorsku založiť aspoň niektoré zariadenia (napr. ústav pre duševne chorých či pôrodnicu), ktoré v iných krajinách monarchie pôsobili v rámci všeobecných špitálov, ale ani tieto zámery sa nepodarilo zrealizovať. Jedinými charitatívnymi inštitúciami s celokrajinskou pôsobnosťou, ktoré štátna moc do roku 1848 založila a spravovala, boli ústavy pre nepočujúcich a nevidiacich, ktoré však mali viac edukatívne ako dobročinné poslanie.

41 HLAVAČKA, Milan et al. *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781-1939*. Praha : Historický ústav, 2015, s. 41.

Starostlivosť o duševne choré osoby

Pri neexistencii všeobecného špitála sa ako najakútnejšia javila potreba krajinského ústavu pre duševne chorých. Prvý krok k jeho založeniu urobil Leopold II. mandátom z 26. 8. 1791, ktorým určil na vybudovanie ústavu fond v hodnote 300 tisíc zlatých vytvorený z majetku zrušených cirkevných bratstiev.⁴² Myšlienka kvôli napoleonským vojnám na určité obdobie upadla do zabudnutia, roku 1807 však František I. rozhodnutie vybudovať v Uhorsku ústav pre duševne chorých a znetvorených zopakoval. Keďže fond z majetku cirkevných bratstiev na jeho založenie a prevádzku nestačil, chýbajúce prostriedky sa mali získať vypísaním celokrajinskej zbierky. Panovník očakával, že bude rovnako úspešná ako v prípade ústavu pre nepočujúcich.⁴³ Výnosy zo zbierky však nezaplnili očakávania a tak sa výzvy na zbieranie finančných prostriedkov na tento účel opakovane publikovali aj v rokoch 1826 a 1829⁴⁴.

Ústavy pre duševne chorých, ktoré vznikli v monarchii v 90. rokoch 18. storočia, sa viac zameriavali na zaopatrenie pacientov a na ich izoláciu od okolia ako na ich liečbu. V priebehu prvej polovice 19. storočia sa však psychiatria začala formovať ako samostatný medicínsky odbor, ústavy pre duševne chorých začali zamestnávať lekárov-špecialistov a postupne sa menili na skutočné liečiteľské zariadenia. Podľa štatistiky z roku 1837 sa ústavy pre duševne chorých nachádzali v hlavných mestách všetkých krajín monarchie s výnimkou Dalmácie, Sedmohradska, vojenského pohraničia a Uhorska. Celkovo v monarchii pôsobili 38 ústavov, najviac z nich v Lombardii (9) a v Benátkach (16).⁴⁵ Podľa dobovej literatúry však ešte stále viac predstavovali policajné a zaopatrovacie ako liečiteľské zariadenia. Výnimkou v tomto smere boli len ústavy v Prahe a Halle (Tirolsko).⁴⁶ Založenie uhorského ústavu pre duševne chorých ostávalo niekoľko desaťročí len v rovine úvah a plánov, ktoré nadobudli reálnejšiu podobu až roku 1836, keď vácsky biskup Franz Nádasdy zakúpil pre potreby ústavu budovu bývalého Theresiana vo Váci a Kazimír Gásparik daroval na jeho vybudovanie 1000 zlatých.⁴⁷ Následne sa začali stavebné úpravy budovy, ústav sa však do roku 1848 nepodarilo otvoriť.⁴⁸

42 LINZBAUER, III/I., ref. 5, s. 665

43 LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., sectio II.* Budae : Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1855, s. 240.

44 LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., sectio III.* Budae : Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1860, s. 165, 355.

45 SPRINGER, Johann. *Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Zweiter Band.* Wien : Fr. Beck's Universitäts-Buchhandlung, 1840, s. 65-66; Dostupné na https://books.google.sk/books?id=a5tM5LGr_ZsC&printsec=frontcover&dq=SPRINGER,+Johann.+Statistik+des+%C3%B6sterreichischen+Kaiserstaates&hl=sk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, [2. 12. 2015].

46 ISENSEE, Emil. *Geschichte der Medicin, Chirurgie, Geburtshülfe ..., Zweiter Theil, Sechtes Buch.* Berlin : Albert Nauck & Comp., 1845, s. 1306; Dostupné na https://books.google.sk/books?id=331NAAAAcAAJ&pg=PA1306&dq=irrenanstalt+waitzen&hl=sk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=irrenanstalt%20waitzen&f=false, [14. 12. 2015].

47 LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae, Tomus III., sectio V.* Budae : Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1861, s. 133.

48 Infomáciu o založení ústavu pre duševne chorých vo Váci priniesol roku 1847 *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie* vydávaný v Berlíne (1847, 4. zv., 1. zošit); Dostupné na https://books.google.sk/books?id=j3kFAAAAQAAJ&pg=PR6&dq=irrenanstalt+waitzen&hl=sk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=irrenanstalt%20waitzen&f=false, [16. 12. 2015]). V tom čase sa budova ešte stále prestavovala a nebola

Absencia krajinského ústavu výrazne skomplikovala možnosti miestnych jurisdikcií plniť nariadenie Leopolda II. z roku 1790, ktoré ich zaväzovalo postarať sa o odkázané osoby s duševnými poruchami. Mestá alebo stolice mohli síce požiadať o prijatie duševne chorých osôb do niektorého zariadenia mimo územia Uhorského kráľovstva, takéto riešenie sa však spájalo s mnohými ťažkosťami a najmä značne zaťažovalo ich domáce pokladnice. Pre mestá sa stali východiskom z tejto situácie samostatné oddelenia v nemocniciach milosrdných bratov a osobitné izby v mestských špitáloch,⁴⁹ stolice riešili tento problém v rámci budovania stoličných nemocníc⁵⁰ alebo niektoré z nich si zriadili aj vlastné samostatné ústavy s menšou kapacitou⁵¹.

Časť duševne chorých pacientov z Uhorska našla zaopatrenie aj v ústavoch nachádzajúcich sa v iných častiach monarchie, najmä vo Viedni. Do zariadenia sa mohli dostať dvojakým spôsobom. Buď na žiadosť rodiny alebo z dôvodu, že v čase ochorenia žili a pracovali vo Viedni či v Dolnom Rakúsku. Keďže osoby z Uhorska sa považovali za „cudzincov“, ani v prípade hmotnej núdze nemali nárok na bezplatné zaopatrenie. Platby za ich ošetrovanie sa stali dlhodobým a neriešiteľným problémom, ktorý zamestnával vládu Dolného Rakúska, ako aj uhorské a viedenské úrady. Náklady za pobyt uhorských pacientov mali hradiť ich rodinní príslušníci, prípadne domovské obce. Obe strany sa však tejto povinnosti snažili vyhnúť. Príbuzní sa odvolávali na chudobu a obce argumentovali tým, že dotyčnú osobu nepoznajú, v obci sa dlhodobo nezdržiava a nemá v nej žiadny nehnuteľný majetok. Na základe rozhodnutia panovníka mohli uhorskí pacienti, ako aj ich príbuzní či domovské obce požiadať o úhradu platieb za pobyt v ústave z fondu zrušených cirkevných bratstiev. Keďže sa opakovane stávalo, že zástupcovia duševne chorých osôb z Uhorska požiadali o podporu z fondu až vtedy, keď sa pacient už nachádzal v ústave, prípadne narastal dlh za jeho liečbu, panovník roku 1807 nariadil, aby sa uhorskí pacienti prijímali do viedenského ústavu, len ak si môžu platiť pobyt. V prípade, že na zaplatenie miesta v ústave nemali prostriedky a chceli sa uchádzať o podporu z fondu, panovník musel najprv jej udelenie schváliť a až potom sa pacient mohol prijať.⁵²

Miestodržiteľská rada v roku 1822 s odvolaním sa na kráľovský mandát z roku 1790 opätovne pripomenula miestnym jurisdikciám povinnosť postarať sa o svojich chudobných, najmä o duševne chorých bez vlastných finančných prostriedkov. Starostlivosť o duševne choré osoby mohli miestne jurisdikcie uhradiť v krajnom prípade aj z pro-

stanovená ani kapacita ústavu. Ústav napokon založil vo Váci roku 1851 Ferenc Schwartzer von Babaracz, priekopník psychiatrie v Uhorsku. Zariadenie však malo súkromný charakter a roku 1852 bolo presťahované do Budína. Krajinský ústav pre duševne chorých bol vybudovaný podľa plánov F. Schwartzera v Budíne (Lipótmezö) až roku 1862.

- 49 Presný počet duševne chorých osôb ošetrovaných v uhorských nemocniciach milosrdných bratov a mestských špitáloch uvádza napríklad dobrovzdanie Miestodržiteľskej rady z 31. marca 1829. LINZBAUER, III/III., ref. 44, s. 357-358.
- 50 Prvú stoličnú nemocnicu s oddelením pre duševne choré osoby otvorili roku 1824 v Trnave; rovnaké oddelenie mala aj nemocnica Nitrianskej stolice otvorená roku 1833. Obe zariadenia mali kapacitu 80 lôžok, 20 z nich bolo určených pre pacientov s duševnými chorobami. *Statistik des medicinal-Standes*, ref. 10, s. 79, 87.
- 51 Napríklad Veszprémska (1837) a Sátoraljaújhelska stolica (1840). *Statistik des medicinal-Standes*, ref. 10, s. 123, 211.
- 52 LIZBAUER, III/II., ref. 43, s. 234.

striedkov domácej pokladnice. Vzhľadom k tomu, že počet uhorských pacientov vo viedenskom ústave zaopatrených z prostriedkov fondu zrušených bratstiev medzičasom vzrástol a náklady na ich zaopatrenie už presahovali jeho možnosti, Miestodržiteľská rada rozhodla, že na účet fondu sa už uhorskí pacienti do viedenského ústavu prijímať nebudú a tí, ktorí nie sú pre okolie nebezpeční, sa vrátia do domácej starostlivosti. Zoznam osôb, ktoré musia ústav opustiť, sa mal miestnym úradom zaslať v krátkom čase.⁵³

Keďže vymáhanie poplatkov za uhorských pacientov vo viedenskom ústave bolo zdĺhavé a zvyčajne bezvýsledné, panovník v snahe zjednodušiť celý proces nariadil roku 1814 zachovávať reciprocitu. V praxi to znamenalo, aby sa dobročinné ústavy v Dolnom Rakúsku a Uhorsku bezplatne postarali o pacientov z druhej časti krajiny.⁵⁴ Mandát zároveň stanovil kategorizáciu pacientov. Prvú kategóriu tvorili krátkodobo chorí pacienti, druhú osoby s duševnými poruchami a tretiu zmrzačené či znetvorené osoby (latinsky nazývané *monstrosi*). Reciprocita sa vzťahovala na pacientov prvej a druhej kategórie, za chovancov z tretej skupiny mali platiť príbuzní alebo domovské obce. Keďže v Uhorsku neexistoval krajinský ústav pre duševne chorých a zmrzačených pacientov, povinnosť reciprocitu sa vzťahovala na dobročinné inštitúcie spravované predovšetkým mestskými samosprávami. Uhorské mestá však takéto riešenie odmietali. Podľa ich názoru nebolo problém poskytnúť bezplatnú pomoc pacientom z prvej kategórie, ale nikto v Uhorsku sa nechcel bezplatne starať o duševne choré osoby, u ktorých sa predpokladala dlhodobá či trvalá hospitalizácia. Ako prijateľné riešenie navrhovali preplácanie nákladov z verejného fondu, ktorý však v Uhorsku neexistoval.⁵⁵

Keďže reciprocitu medzi rakúskou a uhorskou časťou monarchie sa v prípade starostlivosti o duševne choré osoby nepodarilo presadiť, panovník rozhodol, že viedenský ústav nemá povinnosť prijímať uhorských pacientov⁵⁶, ktorí si pobyt nedokážu hrať z vlastných zdrojov. Existujúci pacienti, za ktorých neplatili ani príbuzní, ani obce, sa mali vrátiť do Uhorska, do domácej starostlivosti.⁵⁷ Nezodpovedanou ostala otázka, kto má prevoz zabezpečiť a zaplatiť. Napriek týmto opatreniam sa v ústave stále nachádzali pacienti z Uhorska, za ktorých nedostával stanovené platby a vláda Dolného Rakúska ich opakovane vymáhala od Uhorskej miestodržiteľskej rady. Tá však tento problém nedokázala účinne riešiť, preto opakovane žiadala vládu Dolného Rakúska, aby neprijíma do ústavu pacientov uhorského pôvodu, od ktorých nemala garantovanú platbu. Vo svojom dobrozdani z 31. marca 1829 prezentovala názor, že u osôb s duševnými poruchami je obtiažne zistiť ich skutočný pôvod, takže medzi 119 duševne chorými osobami, ktoré sa aktuálne nachádzajú v uhorských ústavoch, sú určite aj chovanci z rakúskej časti monarchie, na ktorých sa vzťahuje zásada reciprocitu. Čo sa týka deportácie neplatiacich chovancov viedenského ústavu do Uhorska, Miestodržiteľská rada varovala pred možnými ťažkosťami, nedostatkom skúseností s takýmto riešením, ako aj chýbajúcimi finančnými prostriedkami na zabezpečenie prevozu. Navyše, z Uhorska neboli duševne

53 LIZBAUER, III/III., ref. 44, s. 35.

54 LIZBAUER, III/III., ref. 44, s. 445.

55 LIZBAUER, III/III., ref. 44, s. 357-358.

56 Výnimkou boli osoby uhorského pôvodu žijúce vo Viedni nepretržite 10 rokov.

57 LIZBAUER, III/II., ref. 43, s. 475, 542.

choré osoby cudzieho pôvodu nikdy deportované späť do ich vlasti.⁵⁸ Vzniknutú patovú situáciu sa napriek snahe všetkých zainteresovaných strán nepodarilo vyriešiť. Hoci panovník a Miestodržiteľská rada opakovane vyzývali, aby sa do ústavu neprijímali nesolventné osoby, medzi jeho chovancami sa stále nachádzali neplatiči z Uhorska. Vláda Dolného Rakúska aj naďalej posielala oznámenia o vzniknutých dlhoch Miestodržiteľskej rade s výzvou na ich uhradenie a tá ich postupovala miestnym úradom. Tie väčšinou informovali Miestodržiteľskú radu, že príbuzní z rôznych dôvodov dlžnú sumu nemôžu zaplatiť. Za jediné východisko z tohto začarovaného kruhu považovala štátna moc deportácie neplatiacich osôb späť do Uhorska,⁵⁹ no k takémuto radikálnemu kroku však zrejme nikdy nedošlo.

Pôrodnica a nálezinec

Fyziokratické a populacionistické teórie, ktoré ovplyvňovali politiku Márie Terézie a Jozefa II., priniesli nový pohľad na hodnotu populácie a každého jedinca ako potenciálnej vojenskej či pracovnej sily. Pod ich vplyvom sa začal meniť aj prístup štátnej moci k otázke nemanželského počatia a detí narodených mimo manželského zväzku. Prejavom tejto zmeny nebolo len zmiernenie a neskôr zrušenie trestov za nemanželské tehotenstvo, ale aj snaha o budovanie ústavov, v ktorých by slobodné tehotné ženy našli útočisko, bezpečne by porodili svoje deti a prípadne ich tu ponechali pod ochranou štátu.⁶⁰ Jednu z prvých takýchto inštitúcií v monarchii predstavovala pôrodnica s nálezincom Márie Magdalény, ktorá vznikla v Prahe roku 1765 na základe nariadenia Márie Terézie z roku 1762.⁶¹ Zámerom Jozefa II. bolo vybudovať takéto inštitúcie ako súčasť všeobecného špitála v každej krajine monarchie.

Pôrodnice sa budovali ako útočisko pre tehotné ženy, ktoré chceli v tajnosti porodiť a prípadne aj navždy pred svetom utajiť „*plod svojho poklesku*“. Podľa dobovej literatúry mali najmä nastávajúcim slobodným matkám poskytnúť potrebnú starostlivosť, ochrániť ich pred hanbou a núdzou a postarať sa o nevinné stvorenia, ktorým dali život.⁶² Štátna moc považovala tieto inštitúcie za nástroj na odstránenie abortov, infanticíd, nezákonného opúšťania detí, ako aj samovrážd slobodných matiek. Prvá jozefínska pôrodnica bola otvorená roku 1784 vo Viedni, v ďalších rokoch nasledovali ústavy v Brne a Olomouci (1785) či Prahe (1789).⁶³ Pôrodnice s nálezincami zakladali zemské vlády jednotlivých krajín monarchie aj po smrti Jozefa II. a roku 1840 sa nachádzali vo všetkých častiach ríše s výnimkou Uhorska a Sedmohradska.⁶⁴ Pôrodnice s nálezincami nesporne predsta-

58 LIZBAUER, III/III., ref. 44, s. 357-358.

59 LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae, Tomus III., sectio IV.* Budae : Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1861, s. 637.

60 TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě.* Praha : Argo, s. 46-47.

61 BAYER, Thaddäus. *Beschreibung der öffentlichen Armen-Versorgungsanstalten in der königl. böhmischen Hauptstadt Prag.* Prag, 1793, s. 22-23.

62 HAIDINGER, Andreas. *Das wohlthätige und gemeinnützige Wien.* Wien : Druck und Verlag A. Pichler's sel. Witwe, 1844, s. 327, dostupné na <https://books.google.sk/books?id=z11iAAAACAAJ&pg=PR1&dq=andreas+haidinger&hl=sk&sa=X&ved=0ahUKEwjpsK7j6LKAhUF3g4KHa-RDscQ6AEIOjAE#v=onepage&q=andreas%20haidinger&f=false>, [11. 12. 2015].

63 TINKOVÁ, ref. 60, s. 327, 329.

64 SPRINGER, ref. 45, s. 67.

vovali v systéme sociálnej a zdravotníckej starostlivosti progresívny prvok, čoskoro sa však ukázalo, že nie sú všeliakom na riešenie ťažkého postavenia slobodných matiek a ich nemanželských potomkov. Hoci prvotným cieľom týchto inštitúcií bolo ochraňovať životy ohrozených detí a ich matiek, ich dlhodobým a neriešiteľným problémom sa stala vysoká úmrtnosť, a to priamo v ústavoch i v pestúnskych rodinách.

Keďže pôrodnice s nálezincami sa budovali podľa jednotného vzoru, v celej monarchii fungovali viac-menej na rovnakých princípoch. Väčšina z nich mala štyri oddelenia s odstupňovanými poplatkami za poskytnutú starostlivosť. Prvé oddelenie s najvyššou platbou umožňovalo utajený pôrod, do posledného sa bezplatne prijímali najchudobnejšie ženy, podmienkou však bolo predloženie svedectva chudoby. Zadarmo ošetrované rodičky museli ako protihodnotu poskytnúť svoje telo pre potreby výuky a po pôrode museli nejaký čas slúžiť v nálezinci ako dojky. Rodičky z prvých troch tried mohli nechať svojich novorodencov v nálezinci za stanovený poplatok (tiež bol odstupňovaný), ženy zo štvrtej kategórie bezplatne. Pôrodnice sa od seba lišili rozsahom svojej pôsobnosti, niektoré prijímali len budúce matky z mesta a okolia, iné z celej krajiny. Väčšina pôrodníc slúžila aj ako miesto klinickej výučby pôrodnictva.⁶⁵

Deti narodené v pôrodnici, o ktoré sa matka nechcela alebo nemohla postarať sama, sa umiestňovali do nálezinca, pričom obe inštitúcie zvyčajne pôsobili pod jednotnou správou. Nálezince boli podľa direktívnych pravidiel⁶⁶ pôvodne určené len pre novorodencov z pôrodnice, neskôr sa ich pôsobnosť rozšírila aj na deti zvonka – skutočných najdúchov, siroty či deti žijúcich chudobných rodičov. Tieto deti sa mohli prijať do nálezinca len so súhlasom príslušného krajinského úradu, ktorý určoval aj podmienky prijatia a výšku poplatku. Deti spĺňajúce stanovené kritériá sa prijímali bezplatne (chudoba a domovská príslušnosť rodičov k miestu pôsobenia ústavu), vstupný poplatok za ostatných chovancov museli hradiť príbuzní alebo domovská obec.⁶⁷

Ústav mal čo najskôr umiestniť zdravých chovancov k pestúnom a chorým či nezdúživým poskytnúť potrebné zaopatrenie. Záujem o prijímanie detí do pestúnskej starostlivosti bol však nízky. Úrady prostredníctvom farárov opakovane vyzývali obyvateľstvo, aby takýmto spôsobom prejavilo svoju lásku k blížnemu. O deti z nálezincov mali záujem najmä rodiny z nižších sociálnych vrstiev, ktoré poplatky za ich zaopatrenie vnímali ako spôsob prilepšenia si k svojmu príjmu a tomu zodpovedala aj nízka úroveň poskytovanej starostlivosti.⁶⁸ Finančné kompenzácie boli odstupňované podľa veku detí do troch kategórií. Do prvej, najlepšie platenej patrili kojenci do jedného roka, do druhej deti vo veku jeden až osem rokov, do poslednej chovanci od desať do dvanásť rokov. Po dovŕšení 12. roka už ústav za deti neplatil. Očakávalo sa, že už zvládnu toľko práce, aby si na seba zarobili. Riaditeľstvo nálezinca však malo na chovancov ďalej dohliadať

65 TINKOVÁ, ref. 60, s. 329-336

66 Nariadenie Jozefa II. zo 16. apríla 1781 nazvané *Direktiv-regeln zur künftigen einrichtung der hiesigen spitäler und allgemeinen versorgungshäuser*, ktorým určil základné východiská pre reformu charitatívnych inštitúcií v krajine.

67 HALÍŘOVÁ, Martina. *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914: disciplinace jako součást ochrany dětství*. Pardubice : Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2012, s. 120-121.

68 HALÍŘOVÁ, ref. 67, s. 131-137.

a zabezpečiť, aby sa vyučili nejakému remeslu. Deti, ktoré kvôli slabej fyzickej kondícii nemohli pracovať, sa mali umiestniť do sirotinca. Aby sa lepšou starostlivosťou dosiahla nižšia úmrtnosť malých detí, pestúnom sa prisľúbila jednorazová odmena, ak sa dieťa v ich opatere dožije jedného roka a ďalšia po dovŕšení piateho roku.⁶⁹

Výstižné svedectvo o postavení zverencov v pestúnskej starostlivosti podáva napríklad mandát panovníka Františka II. z roku 1804, opakovane vydaný aj o dva roky neskôr, ktorý upravoval pomery vo viedenskom nálezinci. Keďže drahota spôsobená dlhotrvajúcimi vojnami dostala ústav do finančných ťažkostí, panovník nariadil motivovať rodičov, aby si zobrali deti do bezplatnej starostlivosti za protihodnotu v podobe viacerých benefitov. Ak sa pestúni bezplatne ujali dvoch detí, starali sa o nich do 12 rokov a aspoň jeden z nich bol chlapec, jeden z ich vlastných synov bol oslobodený od vojenskej služby. Ak sa ujali dvoch chlapcov, povinnosť slúžiť v armáde sa vzťahovala len na jedného z nich. Deti, za ktoré ústav neplatil finančné kompenzácie, sa v podstate ponúkali pestúnom ako lacná pracovná sila, keďže museli u nich ostať až do 22. roku života a bezplatne im pomáhať na gazdovstve, v remesle či obchode.

Po dosiahnutí predpísaného veku sa mohli sami rozhodnúť, či ostanú u pestúnov, alebo si nájdu iné živobytie. Aby sa predišlo zlému zaobchádzaniu pestúnov s chovancami, pestúni podliehali dohľadu miestnych úradov, farárov a otcov chudobných. Rodičia, ak boli známi, nestratili na chovancovi ústavu nárok. Ak o svoje deti prejavili záujem, museli pestúnom preplatiť náklady na ich zaopatrenie; bonus, ktorý by mohli získať od nálezinca po dovŕšení prvého a piateho roku života, ako aj odškodné za zisk očakávaný z práce svojho zverenca za obdobie, ktoré ešte ostávalo do dosiahnutia 22. roku ich života.⁷⁰

Jedna z mála zmienok o zámere vybudovať v Uhorsku pôrodnicu sa uvádza v mandáte Františka II. z roku 1799. Panovník kvôli rastúcemu počtu infantícií nariadil urýchlene zriadiť v krajine ústav, v ktorom by slobodné tehotné ženy mohli utajene porodiť svoje deti a vytvoriť fond na jeho financovanie. Okrem plánu na zriadenie pôrodnice si vyžiadal aj návrh, ako možno predchádzať vraždám novorodencov a umožniť slobodným matkám bezpečne porodiť svoje deti v miestach, kde pôrodnicu nemožno založiť. Miestodržiteľská rada navrhla ako riešenie vytvorenie malých oddelení pre rodičky a novorodencov v mestských charitatívnych inštitúciách.

Na základe spomínaného panovníkovho nariadenia si od miestnych jurisdikcií vyžiadala informácie, či môžu vo svojich dobročinných zariadeniach vyčleniť pre potreby pôrodnice niekoľko oddelených izieb. Predstavitelia miest, v ktorých takáto možnosť nebola, mali uviesť, akým spôsobom môžu naplniť zámery panovníka pomôcť slobodným rodičkám.⁷¹ Ako už bolo vyššie uvedené, krajiňskú pôrodnicu sa v Uhorsku zriadiť nepodarilo. Úspešnejší bol plán vytvoriť malé oddelenia pre rodičky a ich deti v mestských nemocniciach či iných charitatívnych zariadeniach. Starostlivosť o slobodné ro-

69 LINZBAUER, III/II., ref. 43, s. 238. Kategorizácia detí podľa veku i výška poplatkov sa menili vzhľadom na vývoj ekonomických pomerov v krajine. Hodnota príspevku mala zodpovedať skutočným nákladom na zaopatrenie dieťaťa, v skutočnosti však zaostávala za reálnym vývojom cien.

70 LINZBAUER, III/II., ref. 43, s. 237.

71 LIZBAUER, III/I., ref. 5, s. 828.

dičky a ich deti, rovnako ako v prípade duševne chorých osôb, štátna moc presunula na miestne jurisdikcie.

Podobne ako v prípade iných krajinských dobročinných inštitúcií, aj situácia okolo nálezinca sa v Uhorsku vyvíjala inak ako v ostatných častiach monarchie. Podľa direktívnych pravidiel z roku 1781 sa mal v každej krajine zriadiť nálezinec pre deti do šesť rokov a sirotinec pre deti od šesť do pätnásť rokov. Neskôr však Jozef II. svoje rozhodnutie zmenil. Existujúce sirotince v jednotlivých krajinách prikázal zlúčiť a spojiť ich pod jednu správu s novozaloženými nálezincami. V snahe minimalizovať náklady a maximálne zvýšiť počet zaopatrených detí nariadil všetkých chovancov umiestniť k pestúnom a v ústavnej starostlivosti ponechať len obmedzený počet chlapcov, ktorí mali predpoklady na štúdium. Dvorským dekrétom zo septembra 1788 sa zrušila aj kategorizácia detí na „najdúchov“ a „siroty“ a pre všetky vekové kategórie chovancov sa zaviedol pojem sirota.⁷²

Pri reorganizácii uhorského kráľovského sirotinca roku 1786 sa postupovalo podľa direktívnych pravidiel z roku 1781, na základe ktorých bol ústav určený pre deti od šesť do šesťnásť rokov.⁷³ Rozhodnutie o spojení sirotinca s nálezincom sa v uhorských podmienkach nedalo realizovať, keďže na vybudovanie nálezinca chýbali finančné prostriedky. Riešením sa stala nová veková kategorizácia chovancov sirotinca, podľa ktorej najmladšiu vekovú skupinu tvorili deti do jedného roka, druhú deti vo veku 1 až desať rokov a poslednú vo veku 10 – 18 rokov.⁷⁴ Nálezinec sa tak v Uhorsku vytvoril *de facto* v rámci sirotinca. Podľa súpisu z roku 1791 mal sirotinec 30 chovancov mladších ako jeden rok, za ktorých platil pestúnom 24 zlatých ročne a k tomu ešte dostali pri prevzatí dieťaťa výbavu za 8 zlatých. Po smrti Jozefa II. prešiel sirotinec koncom roka 1790 ďalšou transformáciou, po ktorej sa už do ústavu prijímali len deti staršie ako jeden rok.⁷⁵ Starostlivosť o deti do jedného roka, či už skutočných najdúchov, nemanželské deti alebo deti chudobných rodičov, sa stala výlučne povinnosťou miestnych úradov.

Vzdelávacie ústavy pre nepočujúce a nevidomé deti

Ako už bolo spomenuté, jedinými charitatívnymi inštitúciami s celokrajinskou pôsobnosťou, ktoré sa podarilo založiť v Uhorsku v prvej polovici 19. storočia, boli výchovno-vzdelávacie ústavy pre slepé a hluchonemé deti. Úspechy, ktoré nadšení jednotlivci dosiahli v niektorých európskych krajinách vo vzdelávaní detí s poruchami zraku alebo sluchu, presvedčili aj habsburských panovníkov, že vďaka výchove a vzdelaniu nemusia byť ani osoby s takýmto hendikepom *a priori* odkázané na pomoc rodiny alebo charitatívnych inštitúcií a môžu svojou prácou prispievať k obecnému dobru. Keďže zakladanie a financovanie inštitúcií špecializovaných na výchovu a vyučovanie hendikepovaných detí presahovalo možnosti samospráv, v jednotlivých krajinách monarchie vznikali s podporou viedenského dvora ako štátne inštitúcie.

72 HALÍŘOVÁ, ref. 67, s. 117.

73 LIZBAUER, III/I., ref. 5, s. 219-220.

74 *Historische Beschreibung von der milden und merkwürdigen Szecsenisch-Kollonicsischen Stiftung Hungarns ...*, 1789.

75 MNL OL, C 80, 1790, f. 30.

Ústav pre hluchonemé deti

Prvé pokusy o vzdelávanie hluchonemých detí boli zaznamenané v niektorých európskych krajinách už v 16. a 17. storočí. Základy ich inštitucionálneho vzdelávania položil Francúz Charles Michel de l'Épée (1712 – 1789) a Nemecký Samuel Heinicke v druhej polovici 18. storočia. L'Épée založil svoj ústav v Paríži roku 1773, Heinicke nezávisle na ňom roku 1778 v Lipsku. Ich inovatívnosť spočívala v tom, že na rozdiel od svojich predchodcov sa nesnažili naučiť deti len rozprávať, ale chceli im poskytnúť skutočnú výchovu a vzdelanie. L'Épée i Heinicke vyučovali vo svojich školách podľa metód, ktoré si sami vytvorili. Ich kombináciou a dotvorením vznikla tzv. viedenská metóda, ktorá sa používala v ústavoch na území Habsburskej monarchie.⁷⁶

Prvú školu pre nepočujúce deti otvorila Mária Terézia v monarchii roku 1779 v mestskom špitáli vo Viedni podľa vzoru parížskeho ústavu, ktorý Jozef II. navštívil roku 1777 počas svojej cesty po Francúzsku. Škola mala kapacitu 12 miest, šesť pre chlapcov a rovnaký počet pre dievčatá. Po nástupe Jozefa II. na trón sa škola stala samostatným ústavom s vlastnou budovou a postupne sa zvyšoval aj počet miest financovaných z verejných zdrojov.⁷⁷

V Uhorsku inicioval založenie ústavu Andrej Cházár, ktorý začal na jeho zriadenie zbierať finančné prostriedky a pre svoju súkromnú iniciatívu získal aj podporu Františka II. Miestodržiteľská rada intimátom zo 7. októbra 1800 oznámila, že panovník nariadil vybudovať ústav vo Váci a na tento účel poskytol budovu bývalého biskupského paláca patriacu nadačnému fondu. Svoje rozhodnutie odôvodnil polohou mesta v centre kráľovstva, zdravím podnebí a prijateľnými cenami potravín.⁷⁸ Ústav mal vzniknúť a pôsobiť pod správou štátu, prostriedky na jeho financovanie sa mali získať formou verejnej zbierky. Aby sa ústav spropagoval a verejnosť sa oboznámila s jeho cieľmi, súčasťou nariadenia bola aj nemecky a maďarsky písaná správa o existencii a pôsobení rovnakej inštitúcie vo Viedni.⁷⁹ V auguste 1801 Miestodržiteľská rada nariadila miestnym jurisdikciám zaslať zoznamy detí, ktoré by spĺňali kritériá na prijatie do ústavu. Zoznamy mali obsahovať meno dieťaťa, jeho vek, informácie o fyzickej kondícii a sociálnych pomeroch rodičov či iných príbuzných.⁸⁰

Slávnostné otvorenie ústavu sa konalo 19. marca 1802.⁸¹ Keďže zbierka nepriniesla očakávaný zisk, náklady na prevádzku sa hradili z prostriedkov nadačného fondu. Takéto riešenie sa však považovalo len za dočasné, pokiaľ ústav nebude mať dostatok vlastného finančného kapitálu, z ktorého výnosov by financoval svoju činnosť. Miestodržiteľská rada v intimáte oznamujúcom otvorenie ústavu opäť vyzvala samosprávy a obyvateľov

76 K počiatkom vzdelávania hluchonemých detí napr. VENUS, Alexander. *Das kaiserl. königl. Taubstummen-Institut in Wien*. Wien : bei Wilhelm Braumüller, 1854, s. 1-19; Dostupné na https://books.google.sk/books?id=SzBQAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=VENUS,+Alexander.+Das+kaiserl.+k%C3%B6nigl.+Taubstummen&hl=sk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=VENUS%2C%20Alexander.%20Das%20kaiserl.%20k%C3%B6nigl.%20Taubstummen&f=false, [8. 12. 2015].

77 VENUS, ref. 76, s. 21-21.

78 Andrej Cházár pôvodne zamýšľal vybudovať ústav v Rožňave a na tento účel daroval aj svoj dom.

79 LINZBAUER, III/I., ref. 5, s. 856-876.

80 LINZBAUER, III/II., ref. 43, s. 13-14.

81 Vácsky ústav bol po Viedni (1779) a Prahe (1786) tretím, ktorý vznikol na území Habsburskej monarchie.

kráľovstva, aby podľa svojich možností podporili jeho existenciu. Štátna moc v snahe motivovať darcov rozhodla, že ak jednotlivec alebo korporácia (stolica, mesto) darujú inštitúcii 2 000 zlatých, natrvalo získajú jedno miesto pre svojho kandidáta.⁸² V snahe získať podporu dobrodincov pomáhalo s propagáciou novozaloženej inštitúcie aj jej vedenie. V novinách publikovalo obsiahlejšie správy o poslaní ústavu⁸³, organizovalo verejné skúšky svojich chovancov za prítomnosti uhorských svetských a cirkevných elit a o ich konaní a výsledkoch informovalo v tlači.⁸⁴ Ústav dostával finančnú podporu z nadačného fondu do roku 1812, keď ju panovník definitívne zastavil. Miestodržiteľská rada v snahe predísť finančnému úpadku inštitúcie sa opäť obrátila na uhorskú verejnosť s výzvou, aby ju aj naďalej finančne podporovala.⁸⁵

Do ústavu sa prijímali sluchovo postihnuté deti vo veku od 7 do 14 rokov, vzhľadom na šesťročnú dobu štúdia nemali mať jeho chovanci viac ako 20 rokov. Podmienkou prijatia bol dobrý zdravotný stav a fyzická kondícia. Vzdelávanie s iným ako sluchovým hendikepom sa považovalo za neefektívne a v rozpore s poslaním ústavu, ktorý mal vychovávať užitočných občanov štátu a nie osoby odkázané na pomoc iných. Rodičia, ktorí chceli umiestniť svoje dieťa do zariadenia bezplatne, museli prostredníctvom stolice alebo inej vrchnosti zaslať žiadosť na Miestodržiteľskú radu spolu so svedectvom chudoby a osvedčením o jeho zdravotnom stave. Ústav mohol bezplatne prijať 30 chovancov, počet platiacich študentov nebol obmedzený. Roku 1804 predstavoval ročný poplatok za jedno dieťa 100 zlatých, za nadštandardnú starostlivosť sa priplácalo ďalších 100 zlatých. Chovanci ústavu dostávali ubytovanie, stravu, ošatenie, učebné pomôcky a v prípade potreby lekársku starostlivosť.

Počas šesťročného štúdia sa deti učili čítať, písať, počítať a základy svojej (kresťanskej) viery. Rodičia mohli sami rozhodnúť, či sa ich deti budú vzdelávať v nemčine alebo maďarčine. Školské vzdelávanie sa kombinovalo s praktickou výukou. Chlapci sa vyučili remeslu a ústav opúšťali ako tovariši, dievčatá si mali osvojiť domáce práce, aby mohli pracovať ako slúžky. Po skončení pobytu sa deti vrátili k rodičom alebo si našli vlastné živobytie. Ak medzičasom osireli alebo pochádzali z veľmi chudobných pomerov, chlapci dostali na cestu 20 a dievčatá 15 zlatých.⁸⁶

Ústav pre nevidiach v Pešti

Vzdelávaniu zrakovo postihnutých detí sa ako prvý začal venovať v druhej polovici 18. storočia Francúz Valentin Haüy spolu s nevidiacou klaviristkou Theresou von Paradies. Škola, ktorú pre nevidiace deti založil v roku 1784 vo svojom dome v Paríži,

82 LINZBAUER, III/II., ref. 43, s. 19-20.

83 *Pressburger Zeitung*, č. 26, 5. 4. 1803; Kurze Beschreibung des königl. Ungrischen Taubstummen Instituts zu Waitzen. In SCHEDIUS, Ludwig. *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, 1804, s. 327-340.

84 *Pressburger Zeitung*, č. 47, 17. 6. 1803; *Pressburger Zeitung*, č. 1, 6. 1. 1804; SCHEDIUS, Ludwig. *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, 1803, s. 189-190.

85 LINZBAUER, III/II., ref. 43, s. 326-327.

86 Kurze Beschreibung des königl. Ungrischen Taubstummen Instituts zu Waitzen. In SCHEDIUS, Ludwig. *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, 1804, s. 327-340.

sa stala vzorom, ktorý v krátkom čase nasledovali aj v ďalších európskych mestách. Na území Habsburskej monarchie vznikli prvé ústavy vo Viedni a Prahe (1808), po nich nasledovali ústavy v Linzi (1823) a Pešti (1826).⁸⁷

S iniciatívou na založenie ústavu v Uhorsku vyšiel riaditeľ viedenskej školy J. W. Klein, ktorý roku 1825 poslal svojho spolupracovníka Raphaela Beitla do Bratislavy, aby jeho projekt predložil členom uhorského snemu. Beitel získal podporu palatína Jozefa a s jeho pomocou založil začiatkom roka 1826 malý ústav pre štyri deti. Aby uhorskej nobilitate prezentoval význam takéhoto zariadenia a získal jej podporu, o pár mesiacov usporiadal prvú verejnú skúšku. Pre ďalší rozvoj ústavu malo mimoriadny význam, že patronát nad ním prevzal uhorský palatín, ktorý ho koncom roka 1826 nariadil presťahovať do Pešti, zabezpečil mu priestory a vymenoval správnu radu. Palatín spolu s manželkou Mariou Dorotheou ústav trvalo podporovali, okrem iného sa zaviazali uhrádzať ročné náklady za zaopatrenie dvoch študentov. Náklady na prevádzku ústavu sa hradili z výnosov jeho fondu, ktorý sa vytvoril z finančných prostriedkov vyzbieraných na sneme roku 1825 a z finančných darov získaných od jednotlivcov i rôznych inštitúcií. Nemaľou sumou prispel do fondu najmä panovník František II. s manželkou i niektorí uhorskí magnáti a mesto Pešť.⁸⁸

Palatínovým patronátom nad ústavom a jeho štedrou podporou sa cítili zaviazaní a motivovaní nielen uhorskí magnáti, ale aj ústredné uhorské úrady či miestne jurisdikcie. Aristokrati zakladali fundácie pre nevidiace deti zo svojich panstiev (prípadne dlhodobo hradili náklady na ich štúdium), štátne úrady pre deti svojich zamestnancov, stolice a mestá pre deti zo svojho obvodu. Vďaka ich fundáciám počet nadačných miest v ústave kontinuálne narastal.⁸⁹ Roku 1840 sa z nadačného fondu podporovalo 12 detí, okrem nich mal ústav 13 platiacich chovancov a z fundácií sa mohlo podporovať ďalších 14, avšak pre nedostatok miesta v budove ich bolo v tomto roku len päť.⁹⁰ Ústav pre nevidomých mal celouhorskú pôsobnosť, ale nestal sa tradičným krajinským ústavom, ktorý by pod dohľadom panovníka spravovala Miestodržiteľská rada. Ústav pôsobil ako súkromná inštitúcia, ktorú pod patronátom palatína spravovala ním vymenovaná správna rada.⁹¹

Roku 1833 sa po Raphaelovi Beitlovi stal novým riaditeľom Anton Doležálek, ktorý sa intenzívne venoval povzneseniu a propagácii ústavu. O ústave, jeho poslaní a potre-

87 DOLEŽÁLEK, Anton Joseph. *Nachricht von der Verfassung des Blinden-Instituts in Pest*. Pesth: Gedruet mit v. Trattner-Károlyischen Lettern, 1836, s. 7-8; Dostupné na https://books.google.sk/books?id=02VUAAAaAAJ&pg=PA8&dq=Nachricht+%C3%BCber+die+verfassung+des+Blinden&hl=sk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Nachricht%20%C3%BCber%20die%20verfassung%20des%20Blinden&f=false, [17. 12. 2015].

88 DOLEŽÁLEK, Anton Joseph. *Ansichten über die Erziehung der Zöglinge einer Blinden-Anstalt*. Pest: In Commision bei Gustav Heckenast, 1840, s. 5-6. Dostupné na <https://books.google.sk/books?id=Ef5XAAAaAAJ&pg=PA32&lpg=PA32&dq=dole%20%C5%BE%20%C3%A1lek+ansichten+%C3%BCber+die+ziehung&source=bl&ots=2dd09Aq661&sig=y9GaexPjGtw-eT3I3UZHT0eKup4&hl=sk&sa=X&ved=0ahUKEwjQ-9b4vqbKAhUGHg8KHV6GBdYQ6AEIMTAC#v=onepage&q=dole%20%C5%BE%20%C3%A1lek%20ansichten%20%C3%BCber%20die%20beziehung&f=false>, [17. 12. 2015].

89 DOLEŽÁLEK, ref. 88, s. 6-7, 10-11, 19.

90 DOLEŽÁLEK, ref. 88, s. 27.

91 DOLEŽÁLEK, ref. 88, s. 6; DOLEŽÁLEK, ref. 87, s. 20-21.

be vzdelávať nevidiace deti publikoval niekoľko menších prác a príležitostných rečí, prostredníctvom ktorých chcel nielen informovať verejnosť o existencii takéhoto dobročinného zariadenia v Uhorsku, ale aj podnietiť jednotlivcov a inštitúcie k jeho ďalšej podpore.⁹² Roku 1839, keď mal uhorský snem rokovať o výstavbe novej budovy ústavu zo štátnych prostriedkov, vyslal do Bratislavy desať starších chovancov, aby pred uhorskými stavmi predviedli svoje znalosti a schopnosti (najmä v hre na hudobné nástroje) s cieľom presvedčiť ich o význame takejto výchovno-vzdelávacej inštitúcie a efektívnosti vzdelávania nevidiacich detí. Chovanci ústavu v rámci prezentácie absolvovali verejné skúšky, v kostole sv. Martina uviedli vokálnu sv. omšu skomponovanú ich nevidiacim učiteľom Ladislavom Furedym a spolu s Bratislavským cirkevným hudobným spolkom mali veľký koncert v mestskej redute. Okamžitým výsledkom tejto cesty bol vyzbieraný kapitál na zriadenie dvoch nových nadačných miest, rozhodnutie o výstavbe novej budovy sa však odložilo až na nasledujúci snem.⁹³

Do ústavu sa prijímali deti vo veku od 8 do 12 rokov. Podmienkou prijatia bola nevyliciteľná nevidomosť a dobrý fyzický i duševný stav, obe bolo potrebné doložiť potvrdením od lekára. Rovnako sa od nich vyžadoval doklad o očkovaní proti kiahňam či o ich prekonaní a v prípade neplatiacich chovancov aj svedectvo chudoby. O uvoľnených miestach v ústave sa verejnosť informovala prostredníctvom správ uverejnených v tlači. Žiadosti o prijatie na miesta financované z ústavného fondu sa adresovali správnej rade, ktorá ich postúpila riaditeľovi ústavu. Ten ich posúdil a navrhol vhodných kandidátov na prijatie. Chovancov zaopatrených zo súkromných fondácií prijímali držitelia patronátneho práva, no aj pre nich platila povinnosť predložiť požadované potvrdenia.⁹⁴

Všetci chovanci dostali počas šesť až osemročného štúdia základy náboženskej výchovy a naučili sa čítať, písať i počítat' v nemeckom alebo maďarskom jazyku. Deti boli podľa svojich schopností rozdelené do troch tried, v ktorých sa venovali klasickému školskému vzdelávaniu, hudobnej alebo praktickej výchove. Nadaní žiaci mohli ďalej študovať. Rozsah získaného vzdelania im umožnil po odchode z ústavu pokračovať v štúdiu alebo sa stať súkromným (domácim) učiteľom. Deti s hudobným nadaním sa pripravovali na dráhu hudobníka alebo učiteľa hudby, ostatní chlapci sa vyučili remeslu a dievčatá si osvojili domáce práce.⁹⁵ Vzdelávanie detí v ústave nebolo samoučelné, škola ich naozaj dokázala pripraviť na vykonávanie zvoleného povolania.⁹⁶ Problémom toh-

92 Roku 1836 pripravil a vydal po nemecky a maďarsky písanú správu o ústave a rozposlal ju svetským (stolice, slobodné kráľovské mestá) a cirkevným jurisdikciám (biskupstvám, kapituly, superintendencie) s prosbou, aby zriadili fundačné miesta pre deti z lokality, v ktorej pôsobili. DOLEŽÁLEK, ref. 88, s. 8-10.

93 DOLEŽÁLEK, ref. 88, s. 21-22, 26.

94 DOLEŽÁLEK, ref. 87, s. 27-29.

95 K obsahu vzdelávania v ústave podrobnejšie DOLEŽÁLEK, ref. 87, s. 13-19.

96 Anton Doležálek vo svojej správe o ústave z roku 1836 uviedol, že ich absolventmi sú dvaja učители, piati hudobníci, dvaja pletiar a stolár. Z deviatich chovancov, ktorí opustili ústav roku 1839, jeden pokračoval v štúdiu a na živobytie si popri tom zarábala ako domáci učiteľ, ďalší sa stal organistom v kláštore, tretí sa vrátil do svojho rodiska a pracoval ako stolár. Zvyšní dvaja sa živili ako pletiar a výrobca hudobných nástrojov. Dve dievčatá sa stali slúžkami, tretia sa ako výborná harfistka a speváčka vrátila ku svojim príbuzným. DOLEŽÁLEK, ref. 87, s. 14-15; DOLEŽÁLEK, ref. 88, s. 22-23.

to charitatívno-vzdelávacieho zariadenia, podobne ako v prípade ústavu pre hluchonemé deti, bola obmedzená kapacita dotovaných miest, kvôli ktorej mohla získať vzdelanie len malá časť nevidiacich detí.

Záver

V prvej polovici 19. storočia sa v oblasti sociálnej starostlivosti vďaka iniciatíve „zdola“ postupne realizovala väčšina reformných opatrení, ktoré sa Jozefovi II. počas jeho krátkeho panovania nepodarilo presadiť direktívne. Sociálna starostlivosť sa stala adresnou a zameriavala sa výlučne na tých, ktorí sa nemohli žiť vlastnou prácou – teda najmä na deti a na staré, choré a hendikepované osoby. Na rozdiel od minulosti sa dôvodom na pomoc či podporu stala aj vynútená nezamestnanosť. V podstate ešte stredoveké charitatívne inštitúcie, v ktorých pod jednou strechou žili všetky kategórie odkázaných osôb, vo väčšine prípadov zanikli. Zdravotná starostlivosť sa odčlenila od sociálnej a niekoľko malých nemocníc spravovaných náboženskými rádmi postupne doplnili nemocničné zariadenia so špecializovanými oddeleniami, ktoré založili a spravovali samosprávy, náboženské obce alebo dobročinné spolky. Vo svojej činnosti sa postupne špecializovali aj dobročinné inštitúcie. Pod vplyvom štátnej moci začali samosprávy venovať zvýšenú starostlivosť aj takým kategóriám odkázaných osôb ako duševne chorí, slobodné matky a nemanželské deti, ktorými spoločnosť dovtedy opovrhovala alebo ich trestala. Na krajinskej úrovni sa novým prvkom stali vzdelávacie ústavy pre hluchonemé a nevidiace deti, ktoré z nich mali aj napriek hendikepu vychovať ľudí živiacich sa vlastnou prácou. Napriek nespornému kvalitatívnemu a kvantitatívnemu rozvoju, úroveň sociálnej a zdravotnej starostlivosti v Uhorsku výrazne zaostávala za ostatnými časťami monarchie a kvôli chýbajúcim finančným zdrojom a obmedzenej kapacite existujúcich inštitúcií bola dostupná len úzkemu okruhu osôb.

* Práca vznikla na základe podpory Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy APVV-14-0644.

SOZIALE UND MEDIZINISCHE FÜRSORGE IN UNGARN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

INGRID KUŠNIRÁKOVÁ

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurden im sozialen Bereich dank der Initiative „von unten“ allmählich die meisten Reformmaßnahmen realisiert, die es Josef II. während seiner kurzen Regierungszeit nicht gelang, direktiv durchzusetzen. Soziale Fürsorge wurde gezielt und konzentrierte sich ausschließlich auf diejenigen, die nicht durch eigenen Arbeit für seinen Unterhalt sorgen konnten – nämlich Kinder und alte, kranke und behinderte Menschen. Im Unterschied zur Vergangenheit wurde ein Grund für die Hilfe und Unterstützung auch gezwungene Arbeitslosigkeit. Die meisten noch mittelalterlichen wohltätigen Institutionen, wo unter einem Dach bedürftige Menschen aller Kategorien lebten, hörten auf zu existieren. Die medizinische Fürsorge verselbständigte sich von der sozialen und einige kleine Krankenhäuser, die die Kirchenorden verwal-

teten, wurden allmählich um medizinische Einrichtungen mit Fachabteilungen ergänzt, die von Selbstverwaltungen, Kirchengemeinden oder Wohltätigkeitsvereine gegründet wurden. In ihrer Tätigkeit spezialisierten sie sich nach und nach auch die Wohltätigkeitsinstitutionen. Unter dem Einfluss der Staatsmacht begannen die Selbstverwaltungen sich mehr auch um solche Kategorien zu sorgen, wie geistlich Kranke, alleinerziehende Mütter und uneheliche Kinder die von der Gesellschaft bis dahin missachtet oder sogar bestraft wurden. Auf der Landesebene entstanden auch Bildungsinstitutionen für taubstumme und blinde Kinder, die sie trotz ihres Handicaps ausbilden sollten, damit sie mit eigener Arbeit für ihr Unterhalt sorgen könnten. Trotz der unbestrittenen qualitativen und quantitativen Entwicklung, blieb das Niveau der sozialen und medizinischen Fürsorge in Ungarn im Vergleich mit den restlichen Regionen der Monarchie deutlich nach und wegen der fehlenden finanziellen Quellen und eingeschränkten Kapazität der existierenden Institutionen, wurde sie nur für einen eingeschränkten Personenkreis zugänglich.

Mgr. Ingrid Kušniráková, PhD.
Historický ústav SAV
P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19
e-mail: kusnirakovai@gmail.com

SVET
VEDY

Daniela Dvořáková a kol.

ČLOVEK A SVET ZVIERAT V STREDOVEKU

VEDA
VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ
AKADEMIE VIED

IMPACT OF THE GREAT WAR ON THE CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE HOSPITALITY INDUSTRY IN GORIZIA/GÖRZ/GORICA AND ITS SURROUNDINGS

METOD ŠULIGOJ

ŠULIGOJ, Metod. Impact of the Great War on the conditions for the development of the hospitality industry in Gorizia/Görz/Gorica and its surroundings. *Historický časopis*, 2016, 64, 3, pp. 431-449, Bratislava.

This paper attempts to promote awareness of the Great War and its impact on the tourism and hospitality industry in Gorizia and its surroundings. With review and analysis of archival materials and secondary sources, and finally formulation of the results we fill an identified void in the past research. We find out that Gorizia and its surrounding area was an attractive tourist destination of the Austrian Littoral, with exceptional natural and socio-cultural predisposition, good transport links, tourism infrastructure and superstructure. However, the way of doing business and structure of guests changed during the Great War (Isonzo front), because of constant bombardment, damaged buildings and other infrastructure; economic chaos and similar circumstances had great implications. In addition, we also find out that the recovery immediately after the war and development of the tourism and hospitality industry in the new Italian region was also very difficult and gradual. Great War. Hospitality industry. Tourism. Business conditions. Gorizia.

The Austrian Littoral (Ger. *Österreichisches Küstenland*; Ital. *Litorale Austriaco*; Slv. *Avstrijsko primorje*) and its central part, the Princely County of Gorizia and Gradisca (Ger. *Gefürsteten Grafschaft Görz und Gradisca*; Ital. *Principesca Contea di Gorizia e Gradisca*; Slv. *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*), was a crown land of the Austro-Hungarian Empire (from 1849), with a very long tradition of tourism and hospitality, dating from well before the birth of tourism in its contemporary forms. Some famous travellers like Edward Brown (a member of the UK Royal Society, the doctor and author of the travelogue *A Brief Account of Some Travels*), Simon Clement (British diplomatic representative in Vienna), John Swinton (a member of the UK Royal Society) with two unknown colleagues, Richard Pococke and Jeremy Milles, Sir Humphry Davy (English chemist and inventor, President of the UK Royal Society) and John James Tobin, visited Gorizia (Ger. *Görz*; Slv. *Gorica*) in 17th and 18th century as so called Grand Tourists.¹ Local hospitality service providers had been there since the 16th century.

1 KAVREČIČ, Petra. Pričevalci preteklosti: Avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. In *Acta Histriae*, 2011, year 19 no. 4, p. 683-702, ISSN 1318-0185; KAVREČIČ, Petra. *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopalški zdraviliški, jamski in gorski turizem: Doctoral thesis*. Koper : University of Primorska, Faculty of Humanities, 2014, p. 325; STANONIK, Janez. Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji. In *Zgodovinski časopis*, 1992, year 46, no. 1, 1992, p. 112-118 ISSN 0350-5774.

During the Napoleonic aggressions (1797-1813)² the first hotel opened in the city – Hotel Tre Corone managed by the Trobitz family, which later became one of the most respected families in the city.³

In the second half of the nineteenth century aristocratic families, middle-class Austrians and other well situated Central-Europeans began to visit multi-cultural Gorizia⁴; its location at the junction of the Mediterranean and Central Europe with still mild Mediterranean climate⁵, Mediterranean fruit and vegetables, wine, specific meat products, public parks, traditional local events and attractions made this area very attractive for guests from the inner continent. In 1888 the city and its surrounding had twelve hotels and inns of which 10 were in the city, where guest could find 114 taverns, restaurants and cafes⁶ as well. One of the Princely County's main advantages was its geographical position and relatively good transport links⁷. Tourism, including the hospitality industry, has always been crucially dependent on good transport links. The main reasons are flow of tourists, flow of goods, information (postal services) and money. In this context, Gorizia had road connections toward the Italian border or to the coast, for example, to Monfalcone (Ger. *Falkenberg*; Slv. *Tržič*), Duino (Ger. *Tybein*; Slv. *Devin*) and Trieste (Ger. *Triest*; Slv. *Trst*), on one side and towards the interior of the Austro-Hungarian Empire (the Empire) on the other⁸; the road from Gorizia was connected to the main Austrian traffic artery Vienna-Trieste in Postojna (Ger. *Adelsberg*; Ital. *Postumia*). It was also connected with its mountainous hinterland and other parts of the Empire via the Isonzo Valley (Ger. *Isonzotal*; Ital. *Valle d'Isonzo*; Slv. *Soška dolina*) or via Italian Udine and Pontebba to

-
- 2 This period was very dynamic in political and military terms. On 21 March 1797 Napoleon arrived in Gorizia for the first time, but according to the Treaty of Campo Formio, the city was in the same year assigned to the Austrians. After the new French conquest in the 1805, Gorizia was annexed to the Napoleonic Kingdom of Italy. According to the Treaty of Schönbrunn signed in 1809 (which ended the Fifth Coalition during the Napoleonic Wars), the territories along the North and East coasts of the Adriatic Sea formed the Illyrian provinces of France. Gorizia was part of the Illyrian provinces until 1813 when Austrian forces conquered this area again, see also DORSI, Pierpaolo. L'organizzazione della giustizia a Gorizia tra il 1783 e il 1850. In *Studi goriziani*, 1980, LI-LII, p. 41-51. ISSN 0392-1735.
 - 3 ZAVRAN, Roberto. *Il turismo in Provincia di Gorizia: Aspetti quantitativi*. Gorizia : Camera di Commercio Gorizia, Ufficio Studi e Statistica, 2011, p. 197, 1; SPANGHER, Luciano. *L'ospilità a Gorizia*. Gorizia : Ente Provinciale per il Turismo, 1972, p. 94; see also PLANISSI, Francesco. *Profili goriziani*. Mariano del Friuli : Edizioni della laguna, 2003, p. 181, 120. ISBN 8883451457.
 - 4 That is why we use tri-lingual names in this paper. In this territory the Italian and Slovenian languages were in use, while the official procedures also apply to German as the official language of the Empire.
 - 5 ZAVRAN, ref. 3, p. 1; ZIMMERMANN, Xaver Franz. *Gorizia di ieri*. Gorizia : Libreria Editrice Goriziana, 2008, p. 239. ISBN 9788861020474; see also KAVREČIČ, *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819-1914)*, ref. 1, p. 126.
 - 6 FABI, Lucio. *Storia di Gorizia*. Padova : Il Poligrafo, 1991, p. 286, 223-224. ISBN 8871150104.
 - 7 MARUŠIČ, Branko. *Železnice na Goriškem (1860-1918)*. In *Acta Histriae*, 2008, year 16 no. 3, p. 261-276. ISSN 1318-0185; KAVREČIČ, *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819-1914)*, ref. 1, p. 126.
 - 8 Consequently, tourists and locals participated in organized trips, for example to Škocjan Caves, Istria or Bohinj (Alps), BLAŽEVIČ, Ivan. *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija : IRO "Otokar Keršovani", 1987, p. 342, 84, 93. ISBN 8638500556; see also KAVREČIČ, *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819-1914)*, ref. 1.

Tarvisio (Ger. *Tarvis*; Slv. *Trbiž*)⁹ and then to Villach. Travel on these roads was especially difficult because of mountain passes, bridges and viaducts in the Alps.¹⁰ Another problem was poor roads quality and travel conditions.

The opening of the Southern Railway in 1860¹¹ and Transalpina in 1906¹² had great importance for the Princely County's development. In the meantime, in 1902, the line to Ajdovščina (Ger. *Haidenschaft*; Ital. *Aidussina*) was opened. The quantity of transported goods and number of people increased significantly, while the travel time dramatically decreased. On the other hand, due to the opening of the railway lines many hospitality businesses along the main roads failed because of people's changed travel practices. Mainly those focused primarily on the local rural people or those in cities, which were part of the so called urban tourism, survived. Before that many roadside taverns and roadside stations with covered sheds and barns for storing loaded carts and carthorses were prospering. Under each major steep incline some inns, taverns and a road station were placed where they provided supplies to coachman and horses and offered them other help. Local people along the (main) roads had relatively good earnings offering these services to the travellers and coachmen. With the development of motor transport vehicles just before the War and especially after it, road travel increased and local people had new opportunities to develop the hospitality business.¹³

Gorizia's surroundings contain more or less fertile agricultural land. This territory had traditionally been known as an agricultural area because of good climatic and ground predispositions. Consequently, approximately two thirds of the local people in the Princely County worked in agriculture and this was only slowly changing, while the Austrian average was just a little more than 50 %.¹⁴ The importance and dependence on agriculture for life was reflected on the symbolic and formal level in the Coat of arms, where richness of agricultural production were apparent on its left and right sides.

Systematic production of fruit, vegetables, meat, milk, wood and their traditional products offer good conditions for the development of the tourism and hospitality industry. High quality local agricultural produce was cheaper, quickly and fairly easily supplied. Some products were available to providers or directly to consumers (tourists) through the whole year, which was another advantage in the mostly continental Empire. Beside some local wines, namely *Pinela*, *Barbera*, *Rebula* and others, some traditional and geographical characteristic air-dried salted meat products were recognizable as well, namely prosciutto, salami, dry sausages, pancetta and others. Wine from Collio (Slv.

9 Before the Great War belonged to the Empire.

10 KRESAL, France. *Struktura slovenskega gospodarstva od 1851-1914*. In *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2002, year 73, no. 2-3, p. 101-124, 116. ISSN 0590-5966.

11 Line: Trieste – Gorizia – Udine (in the Italian language).

12 Line: Trieste - Görz - Abling - Villach – Vienna (in the German language). LUCHITTA, Alberto. *Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940)*. In *Quaderni giuliani di storia*, 1998, year 19, no. 1, p. 34-47. ISSN 1124-0970; LUCHITTA, Alberto. *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000 : Uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia : Libreria Editrice Goriziana, 2001, p. 223; INOUE, Naoko. *Le industrie goriziane e l'istituto per la promozione delle industrie di Gorizia 1903-1914. Doctoral dissertation*. University of Trieste, 2008, p. 187; MARUŠIČ, *Železnice na Goriškem (1860-1918)*, ref. 7.

13 KRESAL, *Struktura slovenskega gospodarstva od 1851-1914*, ref. 10.

14 INOUE, ref. 12.

Goriška brda) was one of the best wines in the Empire according to the rating of the special commission in Vienna in 1872.¹⁵ A major proportion of all these products were known and popular even in the large cities in Austria, like Vienna, Salzburg, Graz and others, which further fostered promotion of the Princely County of Gorizia and Gradisca and its tourism including the hospitality industry. As a logical consequent, Gorizia was called the “Austrian Nice”.¹⁶ We must mention Baskar’s claim that beside Gorizia there was another candidate town competing for this prestigious label: *Abbazia* (Cro. *Opatija*)¹⁷ on Kvarner Bay. In addition he argues that Gorizia, not a coastal town at all, would not have any chance in the competition and Abbazia consequently developed into the best known Austrian bathing centre.¹⁸ Probably more relevant should be comparisons with the very strong competitors such as the South Tyrolean town of Merano (Ger. *Meran*) or Lugano and Montreux in Switzerland with similar mild climate and without a seacoast¹⁹. Notwithstanding these comparisons, many villas and apartments grew up and Gorizia became a destination for elite tourism (not massive), as was also described in von Czoernig’s book.²⁰ The author also pointed out that in the city and in its surroundings a number of different walking paths were opened for tourists and local people.

We can also see the foundation of the Agency for the Promotion of Climatic Treatment (Ital. *Società promotrice della cura climatica*) in the summer 1875 as a clear sign of Gorizia’s orientation toward tourism (besides agriculture, commerce and industry). The agency was responsible for development of treatment centres²¹, promotion of cultural events, relations with the administration to encourage the construction of buildings suitable for providing climatic treatments and accommodation, an information office and

-
- 15 ZIMMERMANN, ref. 5, p. 116.
 - 16 VON CZOERNIG, Carl. *Gorizia. „La Nizza austriaca“: il territorio di Gorizia e Gradisca*. 2nd edition. Translated and edited by Ervino Pocar. Gorizia : Cassa di risparmio, 1987, p. 190; SPANGHER, ref. 3, p. 27; LUCHITTA, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000*, ref. 12, p. 46; ZIMMERMANN, ref. 5, 40; AGAZZI, Giada. *Toponomastica e anime della città: Un’indagine sulla toponomastica di Gorizia dal 1948 al 1990*. Gorizia : Istituto di Sociologia Internazionale di Gorizia (I.S.I.G.), 2011, p. 70, 12.
 - 17 The Italian version was also used by German speaking people; the older German name was Sankt Jakob.
 - 18 BASKAR, Bojan. Southbound, to the Austrian riviera. In *Anthropological Notebooks*, 2010, year 16, no. 1, 9-22, 12. ISSN 1408-032X; more about tourism development of coastal areas could be found in ŠULIGOJ, Metod (ed). *Retrospektiva turizma Istre*. Koper - Capodistria : Založba Univerze na Primorskem, 2015, p. 370. ISBN 9789616963770, BLAŽEVIČ, ref. 8 and KAVREČIČ, *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819-1914)*, ref. 1.
 - 19 Those comparisons were made by ZIMMERMANN, ref. 5, p. 41 and well before also by VON CZOERNIG, ref. 16, p. 95.
 - 20 Count Carl von Czoernig in 1873 published a book in the German language entitled *Görz Österreich’s Nizza* (Gorizia, the Austrian Nice), where the city was also considered as a climate centre. The author described all the climatic conditions, namely temperature, humidity, rainfall, wind and others with useful statistical analyses. For our research 2nd edition (translated and reprinted in 1987) was used; see also SPANGHER, ref. 3, p. 36.
 - 21 According to Zimmermann they included the *Rudolphinum* opened in 1883 and intended for climatic treatments and relaxation of the clergy, ZIMMERMANN, ref. 5, p. 204. In 1905 a weather observatory was bought, since this is necessary for the systematic and scientifically based development of a climatic centre. Archivio di Stato di Gorizia, Italy (State Archives in Gorizia, Italy) (hereinafter: ASGO), Fascicolo Cura Climatica, folder 1493, string 3161, 55/III Comune di Gorizia.

so on.²² In fact, the agency started to operate no earlier than in 1884 and after two years it already closed its doors²³. Nevertheless, in 1877 a new Baths establishment was opened with a high financial contribution from the Municipality.²⁴ In 1884 the Notice inviting tender for construction of a Hotel Pension in Gorizia (Ital. *Aviso di consorso concernante la costruzione di un Hotel Pension a Gorizia*) with specialized climatic treatments was publicized. Two project offers came and Franc Progler from Postojna was asked to start the construction due to conditions defined by the council of the municipality.²⁵ Nevertheless, the so called *Kursalon* and other basic infrastructure and services, characteristic for health centres, were never built. Consequently, unlike some other northern Adriatic locations such as Grado (Slv. *Gradež*), Portorož (Ital. *Portorose*) or Opatija (Ital. *Abbazia*), Gorizia was never officially recognized as a healthcare destination (Ger. *Heilbäder, Curorte – Kurorte*)²⁶.

In 1907 the Regional association for foreign tourism was founded in the city, which was also assigned for the promotion of the entire Isonzo Valley. Their tourist brochure published in 1908 was distributed to all railway stations of the Imperial and Royal Austrian State Railways, which shows the importance of rail transportation for the tourism industry²⁷ and the importance of Gorizia and its hinterland for the tourism of the Empire. Moreover, Fabi²⁸ pointed out that in that period, Gorizia also had its own tourist guide (Ital. *Guida di Gorizia*), while Bressan²⁹ identified also many other (older) ones, including *Görz Stadt und Land* from 1873, *Görz und seine Umgebung. Ein Begleitbuch von Heinrich Noé* from 1891, *Führer durch Goerz und Umgebung* from 1900 and other examples in the German or Italian languages. From the tourist point of view one more fact was very important. Almost all the territory of the County was trilingual with a German, Italian and Slovenian speaking population.³⁰ The presence of the Friulan autochthonous minority with its own language and culture should be mentioned as well.

22 ASGO, Atti e documenti (AttD), folder 22; SPANGHER, ref. 3, p. 39; LUCHITTA, Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940), ref. 12, p. 34-47, 39; ZAVRAN, ref. 3, p. 6.

23 ASGO, Comune di Gorizia (COGO), filza 1239/II, prot. 1136/1914, No. 1039

24 LUCHITTA, Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940), ref. 12, 37; LUCHITTA, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000*, ref. 12, s. 67. INOUE, ref. 12, p. 67.

25 SPANGHER, ref. 3 and ASGO, AttD, folder 22. In archival document name *Franc* is written down, although his real name should be Franz (in German), because of his Swiss origins. The same businessman Franc Progler in 1874 build the luxurious Grand hotel Adelsbergerhof in Adelsberg (today Postojna), close to the Postojna cave entrance.

26 More could be found in KAVREČIČ, *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819-1914)*, ref. 1.

27 JANŠA-ZORN, Olga. Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne. In JERŠE, Sašo - MIHELICH, Darja - ŠTIH, Peter (eds.). *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, p. 689-703. ISBN 9789616568883; see also in KAVREČIČ, *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819-1914)*, ref. 1, p. 269.

28 FABI, ref. 6, p. 60.

29 BRESSAN, Marina. *Signori, si parte. Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915*. Mariano del Friuli : Edizioni della laguna s.r.l., 2011, p. 285, 260.

30 ŠIROK, Katja. »Z eno nogo na poti v krtovo deželo«. Umik civilnega prebivalstva iz Goriške v avgustu 1916. In *Kronika*, 2006, year 54 no. 3, p. 421-434. ISSN 0023-4923; VON CZOERNIG, ref. 16; ZIMMERMANN, ref. 5, p. 43-44. We should put into account, that national distribution was not regular, because some rural areas were completely Slovenian (or even Friulans), urban areas were mostly Italian,

With the systematic urbanization started in second half of 19th century, the city was becoming known as a centre of open markets and fairs. Many of them were linked to the days of saints such as St. Andrew, St. Hilary, St. Bartholomew and others. In 1852 the city had definite squares where the specialized open markets, fairs and events could take place, for example: St. Anton Square has been dedicated to selling firewood, wood for construction and other wooden products, *La Contrada "Santa Chiara"* for cabbage and potatoes.³¹ Others, namely the *Piazza Grande* (Slv. *Travnik*), *Piazzuta*, *Piazzetta dell'Archivescovado*, were popular among locals and tourists as shopping areas and places for cultural events in the evenings.³² In the first fifteen years of the 20th century many small family businesses were opened and Gorizia with about 30,000 inhabitants (in 1910) was becoming more and more popular as a business tourism centre as well.³³ The tourism industry had really gained importance, but the industrial sector remained the undoubted local flagship.³⁴ In the period before the War the unspoiled nearby valley of the river Isonzo (Slv. *Soča*) was also developing in terms of tourism. Numerous new, more or less traditional, pubs, cafes, taverns, restaurants and rooms were opened from Tolmin (Ger. *Tolmein*; Ital. *Tolmino*) to Bovec (Ger. *Flitsch*; Ital. *Plezzo*).³⁵ Despite its clear orientation, Gorizia had some weaknesses in its basic infrastructure. The Municipality of Gorizia saw the local roads as dusty and muddy, which was very problematic for tourism development³⁶. An even bigger problem was a bad sewer system and lack of drinking water.³⁷ Another two pre-war local problems should be highlighted as well. First, according to today's environmental standards, the parallel development of industry and tourism is not very common. Von Czoernig³⁸ describes the local air as clean and mild and particular nice during sunny winter days (also because of the impact of different winds), but during the summer months, Gorizia had a problem with dust in the air. On the other hand, Luchitta³⁹ explained that the local industrial revolution did not upset the balance of nature. Second, with the developing hospitality industry involving special products and relatively good economic standards of guests and some locals, the city met with some negative social consequences such as prostitution. Because of that, the Municipality of

but German and Slovenian speaking residents were present in smaller proportions as well.

- 31 COSSÀR RANIERI, Marco. *Cara vecchia Gorizia*. Gorizia: Edizioni Libreria Adamo, 1981, p. 315; see also FABI, ref. 6.
- 32 FABI, ref. 6, p. 58.
- 33 Small enterprises are very significant for the tourism industry also at the present time.
- 34 LUCHITTA, *Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940)*, ref. 12, p. 35; LUCHITTA, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000*, ref. 12, 69. INOUE, ref. 12, p. 70.
- 35 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, *Imposte industriali in tempo di Guerra*, Folder 63.
- 36 Kresal pointed out that bad and badly maintained roads were also a problem in Gorizia's neighbouring regions in Austria: more was invested in the rail network, and less was spent on constructing and maintaining roads, KRESAL, *Struktura slovenskega gospodarstva od 1851-1914*, ref. 10, p. 102, 112, 116.
- 37 Archivio di Stato di Trieste, Italy (State Archives in Trieste, Italy) (hereinafter: AST), *Luogotenenza del Litorale, Atti generali, 39/25, Atti generali, volume II, 1886-1906, Fascicolo 39/25*; LUCHITTA, *Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940)*, ref. 12, p. 41, 42; KAVREČIČ, *Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819-1914)*, ref. 1, p. 127.
- 38 VON CZOERNIG, ref. 16, p. 90.
- 39 LUCHITTA, *Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940)*, ref. 12, p. 33.

Gorizia in 1915 adopted some rules on 15 handwritten pages in the German language for this “profession”, which became regulated like some others.⁴⁰

As is still the case today, the hospitality industry was one of the basic pillars of local tourism. Hotel De la Poste opened in 1879 was described by two authors, Spangher and Zimmermann⁴¹ as the best hotel in the city. Its architecture, events and famous guest makes it important. Its pre-war Czechoslovak⁴² owner (but not founder) Venceslao Rys renovated it in 1911, then it was renovated once again immediately after the War and in 1922 has welcomed its (first) guests – mainly former soldiers of the Isonzo front coming there to see remnants of the war. In addition, authors named other hotels existing in Gorizia at the turn of the century and beyond, namely the Südbahnhof Hotel⁴³ (50 luxury rooms), Hotel Alle Tre corone, Hotel Union (40 rooms), Hotel Central, Hotel All’Angelo d’oro (20 rooms), Hotel Al Cervo d’oro (30 rooms), Grand Hotel Sudo, Albargo Marzini, Hotel Alla Stella d’oro, Hotel Pension Bel Poggio, Hotel al Corso and Hotel Pension Tirolerhof (30 rooms)⁴⁴, Albergo Gorizano. After that we also have to mention the city’s main hoteliers, like Luigi Happacher⁴⁵, Giuseppe Joos, Giovanni Suda, Pietro Trevisani, Teodoro Gunkel, Vincenzo Spazzapan, Giovanni Trobiz, Francesco Marzini⁴⁶. Furthermore, the destination was also known for its good restaurants (some of them with rooms), like Al Castello, Al Cavalino, Dal Lisiak and others, cafés and pubs. Guests could really enjoy their free time in Gorizia also by dancing, gambling, playing billiards and other entertaining activities. Because of the size of the Monarchy and its administrative divisions, many senior officials from Vienna were working in Gorizia and consequently were sleeping in the city’s apartments and hotels⁴⁷.

Facts mentioned in the previous paragraphs show clearly that Austria-Hungary’s economic policy including its tourism policy was not oriented to intentionally hindering the development of border territories in the Littoral. Consequently, after the economic shock caused by border changes in 1866, the regional economy at the turn of the century was in a significant rising phase.⁴⁸ Following the introduction of freedom for entrepreneurs and craftsmen in 1860 according to the principles of economic and political liberalism, entrepreneurial creativity was fully released in the Empire. Nevertheless, the hospitality

40 ASGO, Comune di Gorizia, Prostituzione, Folder 1419, 55/III.

41 SPANGHER, ref. 3, p. 39, 31-35, 43 and ZIMMERMANN, ref. 5, p. 117. See also PLANISSI, ref. 3.

42 The authors (Spangher and Zimmermann) used this term to define nationality of the owner, although this aberrant designation does not offer the real national origin of the person. However, we can assume owner’s Czech origin, and his original name would be Václav.

43 As the Hotel de la Poste managed by Teodoro Gunkel. The Südbahnhof Hotel was also called Hotel Meridionale (ibid).

44 Many photos of listed hotels could be found in SPANGHER, ref. 3 and PLANISSI, ref. 3.

45 The Tyrolean brothers Happacher were one of the most important families in Gorizia’s hospitality industry, PLANISSI, ref. 3, p. 64.

46 Non-Italian names and surnames in Italian documents/records are more or less Italianized.

47 A list of hotels and private apartments has been archived in Gorizia in ASGO, Comune di Gorizia, Registri vari: Abitazioni degli ufficiali di stanza, Box 3757, Leva e truppa (Rubrica per abitazioni).

48 SPANGHER, ref. 3, p. 15; LUCHITTA, Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940), ref. 12, p. 39; INOUE, ref. 12, p. 70.

industry was treated as a concessional activity/craft⁴⁹, in which it was necessary to obtain a concessional license based on an appropriate certificate of professional competence. There was one more important thing for the development of entrepreneurial initiatives: the tax system. After the tax reform of 1896 two types of direct taxes were introduced:

1. real estate taxes:
 - a. assessed at almost 23% of the net cadastral income of agricultural land,
 - b. house and house rental tax: between 20 and 26 % of the rent).
2. personal taxes:
 - a. general and special tax on entrepreneurial, commercial and craft activities: for small entrepreneurs was set at 4% to 10% return business,
 - b. tantieme rents: low and represents a small share of all taxes,
 - c. tax on salaries: salaries higher than 6,400 crowns per year were taxed progressively from 0.4% to 6%,
 - d. tax on rents: paid from life insurance rents, from stock and shares, income securities, interest rates of public and private loans, from debts, from leasings and other permanent benefits,
 - e. income tax were paid by all taxpayers of total income above 1,200 crowns per year and was progressive from 0.6 to 40%.⁵⁰

Another big group were indirect taxes which included excise taxes, fees, state monopolies and customs. Among the main excisable products were coffee, sugar, beer, wine, spirits and liqueurs. In addition, the sale of salt, tobacco, kerosene and matches were state monopolies. In the period from 1907 to 1910, the taxation of spirits, beer and wine was increased, which induced resentment among consumers. The tax system was very consistent, especially where the above-average income tax and tax on cadastral income of agricultural land are concerned.⁵¹

As mentioned before, the economy of Gorizia was in a distinct developing phase with changes in the economic structure (diversification of activities) and with the assertion of the territory as a tourist destination. With the beginning of the war in 1915, this dynamism and élan was violently stopped.

The Great War and the Isonzo front (from 1915 onwards)

The Kingdom of Italy entered the Great War ten months after the beginning of hostilities of WWI⁵². Before the War Italy was a “divided” kingdom which wanted to complete its national unification by annexing the Italian-speaking territories around South Tyrol (Trento), Gorizia and Trieste held by the Austro-Hungarian Empire. The rapid growth

49 According to Kresal the term »craft« had a broader meaning, as we understand it today. Is meant any gainful activity, which was independent, permanent and profit-making, KRESAL, *Struktura slovenskega gospodarstva od 1851-1914*, ref. 10, p. 103.

50 KRESAL, France. *Davki na slovenskem od avstrijske davčne reforme 1898 do jugoslovanske 1928*. In *Zgodovinski časopis*, 1995, year 49, no. 3, p. 421-425. ISSN 0350-5774; KRESAL, *Struktura slovenskega gospodarstva od 1851-1914*, ref. 10, p. 15-16, 102-103.

51 Ibid.

52 The neighbouring Austro Hungarian Empire was at war in the Balkans from 28 July 1914.

of GDP from the late 1890s to the 1907 crisis (between 3 and 4% per year) was fuelled by an investment boom.⁵³ The crisis made internal political and economical conditions more complicated and, as usual, ideal for extreme ideas and activities including changing initiatives borders. After the signing of the Treaty of London in April and after May 1915, when its neutrality officially ended, the Italian army was (only barely) ready to begin military operations.⁵⁴ War against the Austro-Hungarian Empire had even greater political and economic significance, because the Empire was one of Italy's top five trading partners.⁵⁵

The River Isonzo, which was imagined as the easternmost stretch of border between Italy and the Empire and was the scene of 12 bloody battles of the Isonzo front causing over a quarter of all Italian and Austrian casualties in the Great War. The first four battles took place between June and November 1915, as the Italian High Command thought that by attacking across the coastal plain east of the lower end of the river, they could acquire a series of territorial objectives from Gorizia to Trieste and even further to the south. In spite of repeated attempts at breaking through the Austrian lines by the end of 1916 the frontline had remained broadly unchanged. The Italian forces had earlier made a major attempt to take the City of Gorizia and in August 1916 they would try again and succeed.⁵⁶ On the end of October 1917 when the Austrians, with significant German reinforcements, managed to accomplish what had eluded the Italian army for almost two and a half years: breaking through at Kobarid (Ger. *Karfreit*; Ital. *Caporetto*)⁵⁷ on 24 October, they crossed the Isonzo river in the opposite direction.⁵⁸ In a few days the Italian army was pushed back some 70 km to the river Piave (in Italy) with the loss of 350,000 troops.

The summer of 1918 passed in a series of costly but ineffective attacks and counter attacks; in the autumn of 1918 a reinforced Italian army launched an offensive in which Italian forces simultaneously crossed the river Piave and caught the Austrian troops in a pincer movement. The Austrian army, severely tried by the difficulties of supplies it had

53 FORSYTH, Douglas James. *La crisi dell'Italia Liberale. Politica economica e finanziaria 1914-1922*. Milano : Casa Editrice Corbaccio s.r.l., 1998, p. 496, ISBN 8879722514; FENOALTEA, Stefano. *La crescita industriale delle regioni d'Italia dall'Unità alla Grande Guerra*. Quaderni dell'Ufficio Ricerche Storiche della Banca d'Italia. Roma : Banca d'Italia, 2001, p. 78.

54 GALASSI, L. Francesco. Hanging off the Windowsill : Italy at War, 1915-18, n. d. In *CiteSeerx*. Available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.195.9528&rep=rep1&type=pdf> (2. 3. 2013).

55 FORSYTH, ref. 53, p. 419.

56 GALASSI, ref. 54; MORSCHER, Christine - GALVIN, Ray. Alice Schalek's War. The story of Austria-Hungary's only woman War correspondent in the First World War, 2006, p. 177. In *Just Solution*, Ray Galvin's website. Available at: <Http://justsolutions.eu/Resources/AliceSchaleksWar.pdf> (2. 9. 2013).

57 Also known as *The miracle of Kobarid*, in Slovenian *Čudež pri Kobaridu*, in German *Wunder von Karfreit*, in Italian *Il miracolo di Caporetto*. In the Italian literature the term *Disfatta di Caporetto* which means disastrous defeat at Kobarid, is present as well. Moreover, in the modern Italian language the word *Caporetto* implies disastrous defeat.

58 For more detailed information see also CORNACCHINI, Pier Giorgio et al. *Caporetto 1917. Tappe di una disfatta. A novant'anni dall'evento. Mostra e conferenza*. Trieste : Gruppo ricerche e studi Grande Guerra della Società Alpina delle Giulie CAI Trieste & Associazione culturale di ricerche storiche Pico Cavalieri, 2007, p. 25.

been experiencing for a year, simply collapsed and in less than a week Vienna signed an armistice (signed on 3 and took effect on 4 November 1918).

Hospitality industry during the war

During the second half of 1915 and first half of 1916, strategic sections of the city had been heavily bombarded and in August 1916 (6th Offensive) Italian troops occupied the city. Before the Italian occupation, Austrian journalist Alice Schalek⁵⁹ was in the town and the town's military commander was able to offer her accommodation in either of two hotels: the Hotel de la Posta or the Park Hotel. A room on the safe side of the hotel was offered to her, but she commented: *»I couldn't quite accept his definition of the safe side. Almost every building in the city had been hit on both sides. Most buildings, in fact, had been hit from above, regardless of sides. At times a shell had finished up in the wine cellar and split the house in two from below. I found one such house cut in half right before my eyes as I looked out of my window«*. On 20 March 1916 she was having dinner in the Park Hotel with General Zeidler, commander of the division defending Gorizia. While they were dining, two shells crashed into the hotel,⁶⁰ which was at that time managed by Selma Schrah. Beside the Hotel Park, the Südbahnhof Hotel managed by Giuseppe Szalaj, was open during the War⁶¹, as well as the Albergo Angelo d'oro, Hotel de la Posta, Albergo Tre Corone, Albergo Union, Albergo Cervo d'oro, Hotel Park and Albergo Tirolerfof. In addition to hotels, many other private and public buildings were used for military accommodation, including banks (Banca Catolica, Banca Popolare Italiana), schools (Slovenian School), churches (Chiesa catedrale, Chiesa San Vito), pharmacies, building of the municipality, private apartments and houses including those belonging to Slovenian owners.⁶² Those accommodation possibilities are evident in the Italian military record, which means that they are valid for a period after the arrival of the Italian army in the city. There is one more interesting fact seen in the records: the Italian army paid for accommodation in Gorizia.

Despite military actions, Gorizia was evidently a lively city with existing economic and social life. Schalek was amazed that one third of the civilians had chosen to stay in the town and help keep its infrastructure going. Beyond all doubt, especially people with a special (economic) interest, the elderly, gravely ill, exhausted and immobile disabled people remained in the city. Cafes and hotels continued to serve officers on leave. A newsstand-tobacconist remained open, despite its position in full view of both snipers and artillery spotters and a placard, in three languages warning of the danger: *Closed! Street under fire!*⁶³ On the other hand, the exodus of the people from the territories of the Austrian Littoral including Gorizia and its surroundings, started shortly before the war, and it became gradually more and more substantial during the war. Gorizia had turned

59 More about Alice Schalek's work could be found in MORSCHER - GALVIN, ref. 56.

60 MORSCHER - GALVIN, ref. 56, p. 63-67.

61 SPANGHER, ref. 3, p. 44, 62-63.

62 ASGO, Comune di Gorizia, Alloggi militari pro 1917, Box 3752, 55/IV.

63 MORSCHER - GALVIN, ref. 56.

into a small town⁶⁴. During the War thousands of civilians of different nationalities – who were living in the territories occupied by the Italian army, were interned in very distant places, in particular in the South of Italy and islands. They were accused of espionage and of anti-patriotic (anti-Italian) feelings. According to Procacci⁶⁵ the internment, an act of the administrative police division, was carried out by the army; therefore it could not be preceded by a trial, but in accordance with the law of war and without any international protection based on international law. Unfortunately this led to abuse, loss of freedom, some liberties and security. We have to mention that a significant proportion of the population of the front zone emigrated to other predominantly German or Slovenian-speaking regions (depends on their national origins) in the Austro-Hungarian Empire. This posed a major problem for the economy, especially in labour-intensive industries and agriculture. Beside migration, many farmers and workers fought bravely and died in the frontline which meant that there was a dramatic human resources shortage in the Princely County's economy. In addition, in early 1916 the Italian army introduced gases of the *asphyxiate* type leading to some quick successes with heavy losses amongst their opponents. Consequently, the Isonzo front was causing economic disadvantages nearly hundred years after it took place, reducing the profits in agriculture, forestry and hunting. Strangely enough, the long-lasting gas contamination (a mixture of *phosgene* and *diphenylchloroarsine*) in the Isonzo valley in October 1917 was ignored after the war by experts and the administration, possibly because the region was working hard at becoming recognized as an area (destination) for soft summer tourism (fishing, water sports, hiking and others).⁶⁶ The hospitality industry would have felt all the negative consequences as well. The poisoned nature (soil, vegetation and animals) did not allow production of the healthy agricultural products required by the hospitality industry businesses (taverns, restaurants, inns, hotels and others); poisoned nature was not interesting for hotel guests' visits. Another problem was the many broken railway and road connections to the city. We have to mention also disarray in the naming of roads, streets and squares. The pre-war imperial authorities were very sensitive to local peculiarities which meant that they allowed the toponymy related to local historical interest (including famous personalities), to the nature or location of the roads, streets and squares themselves and from 1901 to the outbreak of the First World War, also an emphasis on some big names from Italian culture. In autumn 1915, after the entrance of the Italy to the War, the Austrian authorities ordered the replacement of names that were "too Italian" with Austrian ones. After the War, Italian authorities once again implemented replacement of names using

64 ŠIROK, ref. 30, p. 54; VINCI, Anna Maria. Una lunga emergenza sociale: le terre "redente" tra le due guerre mondiali. In VINCI, Anna Maria (ed.) *Carità pubblica, assistenza sociale e politiche di welfare: il caso di Trieste*. Trieste : EUT Edizioni Università di Trieste, 2012, p. 41-62. ISBN 9788883033414.

65 PROCACCI, Giovanna. *L'internamento di civili in Italia durante la prima guerra mondiale. Normativa e conflitti di competenza*. Venice : University Ca' Foscari Venice, DEP-Deportate, Esuli e Profughe, 2006. Available at: http://www.unive.it/media/allegato/dep/Ricerche/3_Procacci.pdf (11.9.2013).

66 BARTH-SCALMANI, Gunda. Memory-Landscapes of the First World War: The Southwestern Front in Present-Day Italy, Austria and Slovenia«. In BISCHOF, Günter, PLASSER, Fritz and BERGER, Peter, *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*. New Orleans: University of New Orleans Press, 2010, p. 222-253, 227. ISBN 9783608010257.

those which stressed Italianism in the city and in its surrounding.⁶⁷ Frequent administrative address changes always entailed additional economically unnecessary administrative costs and costs for promotion of hospitality service providers; while they brought the guests confusion and problems with orientation. It was even more difficult to find hotel and other providers in the demolished city.

Other operating conditions in the area were also very hard and the local economy was in a mess. In 1916 the Empire introduced war taxes (tax on war profits, war tax, war mark-up), which remained in force until 1920. Hence, during the war and afterwards other new types of taxes were imposed and the old ones were raised, for instance real estate tax was raised three times, the tax on entrepreneur, commercial and craft activities four times; the structure of the distribution of taxes completely changed. On the other hand, during the Great War and after it real wages and salaries in the Empire fell by half.⁶⁸ The war also brought new authorities, new economic laws and business practice into the area. Because of changes on the front and changes of the responsible authority, the war years were additionally characterized by economic confusion, disorganization and improvisation by every public authority. All their decisions had profound effects on local economic structures. The new Italian authorities brought further deterioration; the relatively young Italian kingdom had generally poor internal organization and during the War it became even worse. As an example we would like to mention that several large wartime contracts with the authorities were awarded purely orally, without any written document or note. In the end it proved impossible to carry out a general audit of the orders placed by the authorities because, among other things, normal public accounting procedures had been suspended by the decree of 4 August 1915, though nothing had been put in their place. Consequently, this gave unlimited possibilities to any of the Mobilization Committees to do as they wished, because no cost and price controls existed. In this financial chaos, a lot of operations that would normally have been illegal occurred. For example, Regional Committees regularly authorized massive advances to industrial concerns for procurement contracts; the Italian government approved equally massive tax exemptions for auxiliary firms, including vastly accelerated depreciation allowances on new investments and complete tax exemption on all new machinery, plant and equipment.⁶⁹ During and after the war, the difficulties of the Italian public finance were increased by the shortcomings of the tax system which, to a large extent, remained the same as the first financial laws enacted after the unification of the Kingdom. An additional problem of Italy was high inflation.⁷⁰ Italy financed only a small proportion (16%) of the cost of the war by increased taxation. However, in 1915 an increase of taxes on

67 AGAZZI, ref. 16, p. 14.

68 KRESAL, Davki na slovenskem od avstrijske davčne reforme 1898 do jugoslovanske 1928, ref. 50, p. 421-423; KRESAL, Struktura slovenskega gospodarstva od 1851-1914, ref. 10, p. 105.

69 FORSYTH, ref. 53; GALASSI, ref. 54.

70 FORSYTH, ref. 53; FAUSTO, Domenicantonio. *Lineamenti dell'evoluzione del debito pubblico in Italia (1861-1961)*. Napoli : Università di Napoli Federico II, Dipartimento di Analisi dei Processi Economico-sociali, Linguistici, Produttivi e Territoriali, 2004. Available at: [Http://www.delpt.unina.it/stof/15_pdf/15_6.pdf](http://www.delpt.unina.it/stof/15_pdf/15_6.pdf) (2. 9. 2013), p. 88-89; MARONGIU, Gianni. *La politica fiscale del fascismo*. Lungo di Cosenza : Costantino Marco Editore, 2005, p. 482, 22. ISBN 8888897453.

beer, spirits, cigarettes, cigars and mineral oils was implemented. In 1917 changes in taxation befell the consumption in hotels, restaurants and inns as well as products of commercial monopolies such as petroleum, coffee, sugar, mineral oils, matches, playing cards and others in 1918.⁷¹ Monopolies for some articles were only temporary (until 1922 or 1923), but all were relevant for business in the “former” Austrian Littoral. Therefore, local businesses already severely affected by the war were further afflicted by the economic (fiscal) policies of the Austro-Hungarian Empire and Kingdom of Italy. However, during every single slightly longer period of peace and especially shortly after the front moved to the river Piave, even closed providers started to operate, for example, the Caffè Teatro and Caffè del Municipio.

The hospitality industry immediately after the war

Also in conjunction with the previous chapter, we can point out that the Great War in Gorizia and its surroundings obviously had serious consequences. Let us highlight now those associated with the local economy including the tourism and hospitality industry:

- a) property damage to all local industries, public infrastructure, private apartments, homes and other accommodation;
- b) collapse of the local economy;
- c) many residents were killed, wounded and maimed, many breakdowns of families, poverty and other social problems was present as well;
- d) chaotic administrative and political transition to the Kingdom of Italy,
- e) disappearance of the old (regular) customer base, namely Austrians, Hungarians and other Central Europeans.

In spite of all the glorious words of the new power, post-war Gorizia was in economic and social disarray and on the way to political and administrative integration into the Kingdom of Italy.⁷² The Kingdom of Italy probably did not want to destroy all the desired territory with its entry into the war against the Austro-Hungarian Empire, but in the case of Gorizia exactly that happened - a vibrant, exciting and successful city turned into a dead city or graveyard. The already mentioned Schaleck came to similar conclusions, especially when she wrote that “*not a single building is undamaged*”.⁷³ Marongiu explain that Italy’s pre-war political leadership was not able to evaluate the conflict, its internal and international context, duration, tragedy and outcome.⁷⁴ On 24 March 1919, the mayor of Gorizia wrote that about 15,000 of Gorizia’s people can find their accommodation in their houses or flats, which are more or less dangerous and unhealthy. In addition, he draws attention to the damage to small business and loss of employment.⁷⁵ Similar conclusions come from the Chamber of Commerce.⁷⁶ On 12 December 1918, this

71 GALASSI, ref. 54, p. 8; MARONGIU, ref. 70, p. 23-25.

72 LUCHITTA, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000*, ref. 12, p. 93; see also FABI, ref. 6.

73 MORSCHER - GALVIN, ref. 56, p. 63, 64. For similar conclusion see ŠIROK, ref. 30.

74 MARONGIU, ref. 70, p. 18.

75 ASGO, Comune di Gorizi, Document No. 4818/19, 24. 3. 1919, Opera di ricostruzione e riparazione di danni di Guerra, Danni officine, piccole industrie, Folder 1585, String 3311/10, 55/III.

76 ASGO, Comune di Gorizi, Document No. 1217/XXIIIb, 24. 3. 1919, Opera di ricostruzione e riparazione

institution highlighted the problem of damaged and destroyed roads and arable land, as well as unexploded ordnance.⁷⁷ They saw that as a big agricultural problem, but on the other hand we can categorize it as a problem for the hospitality industry and tourism as well, namely the unreliable supply of agricultural products, difficult travel, uninteresting and dangerous surroundings. The city had no luxury or 1st category hotel⁷⁸ even though pre-war Gorizia had been a destination for wealthy guests. In any case, very problematic political/diplomatic relations with the newborn states in the neighbourhood (Austrian Republic, Hungarian People's Republic and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) discouraged their residents from coming to Gorizia. In these circumstances it was very difficult to develop international trade and tourism cooperation with the new Italian border regions.

The Chamber of Commerce in Gorizia was very active after the war. It received notifications of war damage from all local business entities. In 1921 it received 142 notifications only from hoteliers and caterers. Each single notification had to be derived from a industrial license issued by the Municipality before the war.⁷⁹ The Chamber of Commerce asked, after receiving an appeal from the civil authority, tax administration of Gorizia (Ital. *Commissariato Civile, Autorità delle imposte di Gorizia*) of 27 September 1919 and 27 May 1920, all its sections to create a commission which would help assess the damage in each of the local industries. On 8 May 1920 and 5 June 1920 the Consortium of Hoteliers, Restaurant and Tavern Owners (Ital. *Consorzio fra albergatori, trattori ed osti*), informed the Chamber of Commerce of five names for food and beverage providers and two for hotels. The Consortium of Coffee Bars (Ital. *Consorzio dei Caffettieri*) and Consortium of Confectioners (Ital. *Consorzio dei Pasticcieri*) did the same.⁸⁰ We can see that the Chamber of Commerce treated the hospitality industry completely equally in comparison with other economic activities. This was extremely important in the context of a balanced reconstruction of the local economy. Hotel meeting rooms were becoming very important facilities for the Gorizian economy. As an example we note a meeting held in the Hotel de la Poste on 17 September 1921 where participants discussed topical themes related to War damage. The meeting was organized by the Federation of Owners and Merchants and Industries of the Province of Gorizia (Ital. *La federazione degli Esercenti e Commerci e le industrie della Provincia di Gorizia*) and the Agricultural Association of the Province of Gorizia (Ital. *Associazione Agraria della provincia di Gorizia*).⁸¹ Nevertheless, as can be deduced, local hoteliers had limited opportunities for

di danni di Guerra, Danni officine, piccole industrie, Folder 1585, String 3311/10, 55/III.

77 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Norme generali per una azione diretta al ripristinamento dell'economia agricola nella provincia di Gorizia, 12. 12. 1918, Folder 100.

78 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Reply letter from the Camera di commercio di Gorizia to the Federazione dei concorsi industriali di Trieste, 27. 4. 1922, Folder 42.

79 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Danni di Guerra, Folder 41.

80 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Reply letter to the Camera di commercio di Gorizia, Imposte industriali in tempo di Guerra, Folder 63; ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Danni di Guerra, Reply letter to Camera di commercio di Gorizia, Folder 100.

81 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Danni di Guerra, Invito, 10. 9. 1921, Folder 101.

the organization of such meetings. Evidence from the Municipality of Gorizia indicates the following war damage to the main city hotels in 1919:

- a) Hotel Post: 1st, 2nd and 3rd floors were suitable for stay,
- b) Hotel Union: upper floors were suitable for stay,
- c) Hotel Tre Corone: facade was partially damaged, 1st and 2nd floors were suitable for stay but partially damaged,
- d) Hotel Park: facade was in a relatively good state, 1st and 2nd floors were partially suitable for stay, room No. 1 was partially and No. 2 completely destroyed.⁸²

The Association of Shopkeepers (Ital. *Associazione fra negozianti*), Consortium of Food Vendors (Ital. *Consorzio dei commestibilisti*) and Federation of Merchants, Businesses and Industries of the Province of Gorizia (Ital. *Federazione degli esercenti i commerci e le industrie della Provincia di Gorizia*) in collaboration with the Union for Protection of Retail Store Employees in Gorizia (Ital. *Casa di protezione degli adetti ai negozi al dettaglio*) in Gorizia agreed schedules of local shops and rest periods for employees in the first half of 1922.⁸³ This document could be understood as extremely important for the development of local service industry including tourism. On the other hand, according to the Federation of the Merchants of Trade and Industries of the Province of Gorizia (Ital. *Federazione degli Esercenti i Commerci e le industrie della Provincia di Gorizia*), post-war Gorizia still had problems with its road network in 1921, especially with the hilly hinterland. This made it difficult to reach the Cave of Postojna, historical attractions and war remains on the former battlefields.⁸⁴ The new Italian toponymy in the new territories in the far east of the Kingdom was another problem for guests and suppliers as described in a previous section.

The post-war Kingdom of Italy, the new force in the Gorizia region was in an even more severe macro-economic crisis than before the war. Taxation of citizens and enterprises was much higher than in Italy's trade partners Great Britain, Germany and France and had been approved in the "giolittian" period at the beginning of the 20th century or before. The Italian taxation system was divided into three big basic categories: consumption taxes, taxes on business, and direct taxes (land, buildings, and movable wealth); as mentioned before, during the war (until 1918) they were gradually transformed into 12 categories. It was difficult to define the analytical differences between the categories. In addition, some provinces as well as some economic activities, including agriculture, had special features or reliefs, which made the system very complicated and opaque.⁸⁵ The Italian system was rigid and impermeable to innovations. In addition, monetary chaos and economic paralysis (economic and commercial collapse) were especially significant in the new war-affected territories assigned to the Kingdom after the war. British

82 ASGO, Comune di Gorizia, Stato quartiere, File 3761/3768 Box 3767.

83 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Commissariato Generale Civile per la Venezia Giulia, Ufficio Sanitario, Document No. 2207a-354, 25. 5. 1922, Folder 42.

84 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Federazione degli Esercenti i Commerci e le industrie della Provincia di Gorizia, Document No. 815, 15. 7. 1921, Folder 63, Box 306.

85 FORSYTH, ref. 53; MARONGIU, ref. 70.

and American financial support was not enough for economic normalization.⁸⁶ Transformation of the war economy into the peace economy in the new Italian territories was therefore followed by a lot of partial, reckless and not completely effective actions. This could be understandable, because according to Marongiu⁸⁷ post-war Italy had a lot of systematic economic problems in general, for example, fiscal policy, unemployment and indebtedness, not present only in the new war affected territories in the north and east of the Kingdom. Consequently, entrepreneurs in the new Italian region had more difficulties to deal with the new uncertain business conditions than the others. Because of enormous war damage some activities experienced a post-war boom, especially construction, whereas others, such as agriculture⁸⁸ and tourism, still had serious problems, but nevertheless all had significant financial problems including all the uncertainties related to the validity and stability of the official currency.⁸⁹ Instability of the exchange rate, as is evident in the erratic fluctuations and its vulnerability to unfavourable political news, was also a big economic problem for Italy including its new territories. In addition, local people and local entrepreneurs including hoteliers, restaurants and bar owners suffered economic losses because of the huge price rises – some examples can be found in the Chamber of Commerce's analysis from 1919 (see Table 1). On the level of the national Italian economy prices were 591 % higher in 1920 than in 1913.⁹⁰ To overcome this situation and to launch economic development, the Kingdom of Italy in collaboration with the Federal Institute of Credit of Venice (Ital. *Istituto Federale di Credito di Venezia*) provided more than 100 million liras for the reconstruction of medium and large enterprises. A tender was announced in the first half of 1922 by the Provincial Government of Gorizia (Ital. *Giunta provinciale di Gorizia*).⁹¹ Unfortunately there were no financial resources for small enterprises, which normally make up the majority in the hospitality industry.

86 FORSYTH, ref. 53, p. 227.

87 MARONGIU, ref. 70.

88 Because of (total) destruction of orchards, farm buildings, livestock and machinery; poisoning of crop land and shortage farm workers (war victims). Luchitta, for example states, that pre-war (1903-1912) wine production was 225,000 hectolitres per year, in 1922 179,000 hectolitres, LUCHITTA, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000*, ref. 12, p. 98.

89 LUCHITTA, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000*, ref. 12, p. 94-96; FORSYTH, ref. 53; MARONGIU, ref. 70.

90 MARONGIU, ref. 70, p. 70.

91 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Giunta provinciale di Gorizia, Document No. 3152/XII, 11. 7. 1922, Folder 42.

Table 1: Examples of pre-war and post-war prices (in Italian liras)⁹²

Subject	Quality					
	Fine		Common		Ordinary	
	Pre-war	Post-war	Pre-war	Post-war	Pre-war	Post-war
Closet	100	420	60	250	30	130
Kitchen chairs	3	15	2.50	12	2	10
Kitchen table	15	60	12	50	10	44
Closet for linen	100	450	80	350	50	220
Table knives	1.80	5	0.6	2,80	0.12	0.80
Table forks	0.80	2.50	0.40	1.80	0.12	0.80
Wooden bed	100	450	45	180	25	100
Porcelain plates	0.60	4	0.50	3	-	-
Cups of fine porcelain	0.90	4.50	0.60	2.50	-	-
Bed pillows	15	70	8	55	4	20
Wool mattress	120	320	65	250	50	160
Wooden chairs	12	70	7	35	2	10
Towel	3	10	0.80	3	0.50	1.40
Butter (kg)	2.80	14	2	13	-	-
Coffee (kg)	2.80	15	2	12	-	-
Flour (kg)	0.48	2	0.36	1.60	0.32	1.20
Fresh fruit (kg)	1.80	2.80	1.20	1.40	0.60	1
Oil (l)	2.40	6.40	1.60	6	-	-
Barley (kg)	0.48	2	0.32	1.40	-	-
Potatoes (kg)	-	-	0.08	0.60	-	-
Prosciutto	-	-	4	18	-	-
Salami	-	-	4	20	-	-
Salt	-	-	0.22	0.20	-	-
Sugar	0.96	4.80	-	-	-	-
Vinegar	0.16	1.20	0.20	0.80	-	-
Table vine	0.96	3.20	0.80	2.80	-	-
Gasoline	-	-	0,80	2	-	-

92 ASGO, Camera di commercio di Gorizia, Danni di Guerra, Document No. 3337/XXIIIa, 23. 9. 1919, Folder 100.

The war had an extremely negative impact on society, the economy (including the hospitality industry) and also on the natural features of Gorizia and its surroundings. In addition to the geo-political changes, gradual social and economic recovery brought some crucial changes in the orientation of tourism policy. The new concept of tourism introduced a turnaround in the destination's offer different from the pre-war offer characterized mainly by favourable climatic conditions and geographical location. The new concept was focused on Italian patriotism and included visiting the sites of battles. It reached its peak in the thirties after the construction of the "shrines" of Redipuglia (Slv. *Redipulja* or *Sredipolje*), Oslavia (Slv. *Oslavje*) and Kobarid. In those circumstances and with the lack of financial resources, Italy did not invest in the development of Alpine tourism in Gorizia's mountainous hinterland⁹³, although this had been planned before the Great War. However, researching the period between the two world wars is not the crucial issue of this paper where we highlighted the business environment and (changing) conditions and their impact (including the impact of the war) on tourism and the hospitality industry in Gorizia and its surroundings. With review and analysis of primary (archival materials) and secondary sources, and final formulation of the results we fill a void in the past research. It is clear that historical research has focused mainly on the development of tourism in Istria and Kvarner Bay, while hinterland destinations at the junction of the Mediterranean and Central Europe have not received so much attention from researchers. Gorizia and its tourism and hospitality industry is not an exception.⁹⁴

AUSWIRKUNGEN DES ERSTEN WELTKRIEGES AUF DIE ENTWICKLUNGS- BEDINGUNGEN DES GASTGEWERBES IN GORIZIA/GÖRZ/GORICA UND UMGEBUNG

METOD ŠULIGOJ

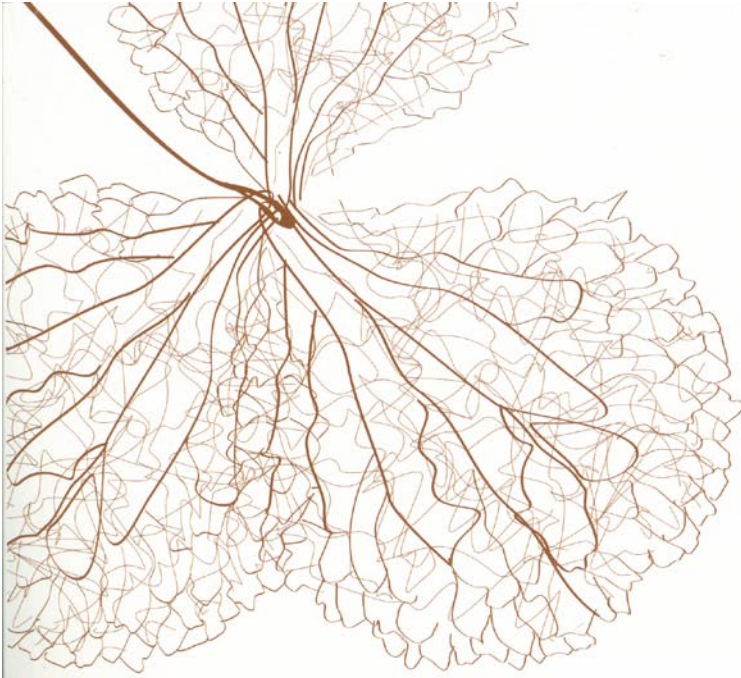
Im Beitrag wird versucht, das Bewusstsein für den Ersten Weltkrieg und seine Auswirkungen auf den Tourismus und die Hotellerie in Görz und seine Umgebung zu fördern. Es liegt auf der Hand, dass sich die geschichtliche Forschung hauptsächlich auf die Tourismusedwicklung von Istrien und der Kvarner Bucht fokussiert, während den Reisezielen im Hinterland am Verbindungsknoten

93 ZAVRAN, ref. 3, p. 2; SPANGHER, ref. 3, p. 64-65; LUCHITTA, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000*, ref. 12, p. 131-134.

94 The author would like to extend his gratitude to The Institute of International Sociology of Gorizia, I.S.I.G. (Italy), the State Archives of Gorizia (Italy), University of Primorska, Faculty of tourism studies – Turistica (Slovenia) and the Research association Ad Methodem (Slovenia) for supporting the conduct of the research project. He would also like to thank all the experts and academics who contributed to the many discussions on and around the issues of the project, as well as the anonymous reviewers of the *Historický časopis* for their comments and help in bringing this version to publication.

zwischen Mittelmeer und Mitteleuropa (z. B. Görz) weniger Aufmerksamkeit gewidmet wird. Die Analyse des Archivmaterials und der sekundären Quellen und die darauffolgenden Ergebnisse werden den Mangel der vorherigen Forschungen ersetzen. Es wurde herausgefunden, dass Görz und seine Umgebung als ein attraktives österreichisches Reiseziel mit außergewöhnlichen natürlichen und soziokulturellen Gegebenheiten, guten Verkehrsverbindungen, Wirtschaftspolitik, touristischer Infrastruktur und Suprastruktur galt. Der Anfang des Ersten Weltkrieges brachte wirtschaftlichen Chaos und neue Art von Gästen: ständiges Bombardieren, Vergiftung der Umwelt, Exodus der einheimischen Bevölkerung und andere Umstände hatten große Auswirkungen auf den Tourismus. Die vorher vorteilhafte Wirtschaftslage verschlechterte sich durch die Erhöhung von Steuern und dem politischen Wandel. Das Nachkriegs-Görz befand sich sowohl in wirtschaftlicher und sozialer Verwirrung als auch im Prozess der Integration ins Königreich Italien. Außerdem wurde auch festgestellt, dass die Wiederherstellung unmittelbar nach dem Krieg und die Entwicklung des Tourismus und der Hotellerie in der neuen italienischen Region sehr schwierig und allmählich verliefen, obwohl die lokale Handelskammer im Prozess des wirtschaftlichen Aufschwungs tätig war. Die Unternehmer in der neuen italienischen Region hatten sogar mehr Schwierigkeiten bei den neuen unsicheren Geschäftsbedingungen. Die einheimischen Unternehmer darunter Hoteliers, Restaurant- und Bareigentümer ertrugen wegen des hohen Preisanstieg einen Wirtschaftsverlust, wo auf der Ebene der nationalen italienischen Wirtschaft die Preise im 1920 um 591 % höher waren, als im 1913. Ein weiteres wichtiges lokales Nachkriegsproblem, war die Gast- und Lieferantorientierung: neue italienische Ortsnamen im neuen Gebiet und schlechtes Straßennetz (Verkehrsverbindungen allgemein) mit dem hügeligen Hinterland, was die Erreichbarkeit der Grotte von Postojna, historischen Sehenswürdigkeiten und Kriegsreste auf den ehemaligen Schlachtfeldern erschwerte. Mit der Analyse der Geschäftsbedingungen im Tourismus und Hotellerie in Görz und Umgebung in der Vor- und Nachkriegszeit und während der Kriegszeit wurden wesentliche Änderungen in Geschäftsbedingungen und deren Verknüpfung mit dem Ersten Weltkrieg definiert.

Dr. Metod Šuligoj, assistant professor
University of Primorska, Faculty of tourism studies - Turistica
Obala 11a, 6320 Portorož
Slovenia
e-mail: metod.suligoj@ft.upr.si

SLOVENSKÉ DEJINY V DEJINÁCH EURÓPY

Vybrané kapitoly

Dušan Kováč a kol.

CÍRKEV ČESKOSLOVENSKÁ V LIPTOVSKÉ OSADĚ

STANISLAV V. CHYTKA

CHYTKA, Stanislav V. *The Czechoslovak Church in Liptovská Osada*. Historický časopis, 2016, 64, 3, pp. 451-471, Bratislava.

In the first third of the 20th century several movements arose in opposition to the Catholic clergy in Liptov. Apart from the most famous events at Černová in 1907, there was also the formation at Liptovská Osada of the only purely Slovak community of the Czechoslovak Church. It was the result of several years of conflict between the villages led by their priest Mat'ášovský and the dictation and apparently also fraud by representatives of the Catholic Church. Very sharp, sometimes violent confrontations with an impact on political relations occurred here in the 1920s. In this situation the only church in Slovakia belonging to the Czechoslovak Church was built at Liptovská Osada. The Czechoslovak Church was banned after 14 March 1939.

Czechoslovak Church. Liptovská Osada. Andrej Hlinka. Ján Mat'ášovský. Ján Vojtaššák. Ludová banka (People's Bank). Fraud. Disputes about a church building. Formation of a Czechoslovak Church community. Struggle over a parish and its church. Excommunication. Building a church for the Czechoslovak Church.

V prvních dnech roku 1920 – 8. ledna – byla v ČSR stočtyřiceti katolickými kněžími¹ založena Církev československá (CČS), kterou stát v duchu § 2 zákona č. 68 ze dne 20. 5. 1874 ř. z. prohlásil dnem 15. září 1920 za církev státně uznanou (dnes je – po změně názvu přijatém na VI. řádném sněmu CČS v říjnu 1971 – známější jako Církev československá husitská)². Oficiálně se tak stala církví, která zdánlivě mohla svou činností legálně rozvinout i na území Slovenska. V realitě slovenského prostředí však narážela od samého začátku nejen na katolicismus, ale i na politické ambice části katolického kléru.

Zákon sám o sobě na hluboce katolickém Slovensku nebyl ještě dostatečnou zárukou nerušeného vývoje nového subjektu už vzhledem na rozpor s dlouhodobě přetrvávajícími problémy s přestupem mezi církvemi, tím spíše ne v regionu pod bezprostředním osobním vlivem ružomerského faráře Andreje Hlinky.³ Nová církev byla ztělesněním

1 PEROUTKA, Ferdinand. *Budování státu. Československá politika v letech popřevratových, 3, rok 1920*. Praha : Fr. Borový, 1936, s. 1396 a n.

2 Obecní úřad Liptovská Osada, 36/2000, *Prohlášení o kontinuitě církve ze dne 21. 12. 1999*, podepsaná patriarchou CČSH Josefem Špakem.

3 Podle Chábova životopisu si Hlinka už v době před první světovou válkou zformuloval ideu intenzivního a hlavně zcela nekompromisního zápasu katolicismu proti luteránské víře – což později zjevně, byť v podstatě neodůvodněně, vztahoval i na „kacířskou“ CČS. Přes některá účelová odbočení považoval tuto ideu za trvale nosnou myšlenku svého působení i po vzniku Československa, kdy „*Andrej Hlinka... a jeho lidé... vedli nadále své široké kampaně, založené nejenom na boji proti slovenským nekatolíkům, nýbrž ve stejné míře na boji proti Čechům...*“. CHÁB, Václav. *Andrej Hlinka. Život a politika*. Praha : Vol-

reformních tendencí, šířících se v řadách katolického kléru v Českých zemích. Ty vycházely z řady skutečností, s nimiž bylo potřebné se vyrovnat nejen uvnitř římskokatolické církve, ale i ve vztahu k nové politické realitě. Katolická církev se u velké části Čechů zkompromitovala kromě dlouhodobé podpory monarchie i svou rolí v první světové válce (více méně na rozdíl od Slovenska, jehož klérus byl sice někdy chápán jako maďarský nástroj, ale na postavení církve to nemělo zásadní vliv). Stále aktuální v ní byly i tlaky na revizi kostnického procesu s Janem Husem a na zavedení bohoslužeb v mateřském jazyce. Nepodstatná nebyla ani snaha o zrušení celibátu a o laicizování kněžského života.⁴ Ovšem přinejmenším v prvním období své existence Církev československá (ČČS) sice akceptovala evangelický systém laického spolurozhodování, ale v podstatě se chtěla přidržovat katolické tradice. Jenže situaci zásadně ovlivnil – a změnil – Vatikán svým nekompromisním rozhodnutím z 15. ledna 1920, kterým byli příslušníci nové církve jako odpadlíci uvrženi do klatby. (Rychlost, s jakou bylo toto rozhodnutí přijato, nesporně svědčila o intenzitě obav z modernizace přístupu k víře či přesněji k postavení kléru a celé hierarchie římskokatolické církve jako takové.) Na existenci ČČS to však podstatný dopad nemělo – již o rok později čítala více než 525 000 členů. Byl to sice poměrně úspěšný nástup, ale určité limity byly dány tím, že se nová církev jednak někdy profilovala více vlastenecky než věroučně, jednak jako církev především nižších sociálních vrstev zřetelně inklinovala k levici. Vliv jistě měla i staletí silné protireformační politiky a z ní vyplývající jistá – možná opatrná – tradice, ale také fakt, že při jejím vzniku nešlo o protestantismus jako takový, ale spíše jen o uvolnění středověkých katolických norem při zachování blízkosti věroučné i liturgické.

Představitelé Ústřední rady ČČS si uvědomovali, že s etablováním nové církve jsou spojeny obavy z vypuknutí náboženských bojů především ve slovenském prostředí. Proto sama prohlásili, že ČČS nebude vyvíjet snahu proniknout na Slovensko.⁵ Lze to chápat jako citlivou reakci na slovenské církevní poměry, v nichž se bezprostředně po jejím vzniku objevily zcela jednoznačné a nekompromisní útoky. Slovenští ordináři vydali pastýřský list s vyzvováním na obranu katolické církve. Ten už ve své první hlavě uváděl, že založení ČČS „...nie je iným, iba mnohokrát a zo všetkých strán zatracovaným vtaiahnutím politiky do náboženstva“, je také v rozporu s jednotou církve (na níž bezpochyby záleželo slovenskému vysokému katolickému kléru z pohnutek do značné míry právě politických) i s jednotou národů (po Hlinkově pařížském extempore inspirovaném – byť bez jeho vědomí – separatisty!⁶) a je namířeno především proti Slovensku. Tvrdili to

ná myšlenka, 1934, s. 93-94, 146. Podobně vypovídají i osobní zkušenosti pamětníků – Hlinka například nelenil trestat přímo na ulici katolické děti, které si hrály s evangelíky. Vzpomínkový archiv autora (dále VAA), Ondrej Majerčiak. Podobná tvrzení se traďují i ohledně židovských dětí, ale to nelze potvrdit pramenem. Byl schopen vyvolat dokonce i konflikt v hostinci se samotnými katolíky, měl-li pocit, že není absolutním pánem situace, a dohnat ho tak daleko, že trvali na vystoupení z katolické církve. VAA, Gizela Rendeková. V ružomerské textilce jsem začátkem sedmdesátých let 20. století pracoval s lidmi, kteří pamatovali nejen Hlinku, ale i jeho pověstnou reakci na prosbu dělníků o podporu jejich mzdových požadavků: „*Keď nemáš chlieb, choďte skaly hrýzt!*“.

4 PEROUTKA, ref. 1, s. 1381 a n.

5 PEROUTKA, ref. 1, s. 1399 a n.

6 Dne 27. srpna 1919 se Hlinka v doprovodu Dr. Františka Jehličky a Štefana Mnoheľa vypravil přes Polsko – s falešnými polskými pasy – do Paříže, kde podal v angličtině a francouzštině řadě delegací i samotné

v podstatě jedním dechem s výzvami proti třídnímu boji, proti odluce církve od státu, proti záboru církevního majetku.⁷ Naprosto přitom byly ignorovány skutečnosti uvedené výše – totiž tendence přidržet se katolické tradice, stejně jako dobrovolný závazek nesnažit se o získání postavení na Slovensku. Podstatné přitom je, že odmítání politizace víry byl mírně řečeno velice zavádějící a jednostranný krok – alespoň ve světle vlivu kléru (a velkou měrou A. Hlinky) – v porovnání s procesem zakládání organizací Slovenské ľudové strany (SĽS), v němž ľudáci účinně využívali jak církevní tradici, tak i církevní aparát. (Ostatně, pozdější praxe kléru ve službě Hlinkovy Slovenské ľudové strany měla i v této oblasti zcela konkrétní projevy: jen v dolním Liptově v předvolebním zápase v roce 1925 se militantní kněží podíleli na řadě z 23 volebních trestných činů.⁸ Hlinkův životopis z té doby m. j. postihuje ľudáckou agresivitu ve vztahu k víře, pokud nebyla rigidně katolická: „Čechové... usilují zavést do škol husitsví místo katolického náboženství...“ hrozila ľudácká brožura šířená na Slovensku.⁹

V Českých zemích v roce 1921 tvořili drobní a střední rolníci 20,5 % obyvatelstva, na Slovensku 38,3 %. V Českých zemích bylo v této době s venkovským způsobem života a výroby bezprostředně spjato 31,3 % obyvatelstva, na Slovensku dvojnásobek – 60,4 %.¹⁰ Katolický klérus a nakonec i sám Andrej Hlinka si dobře uvědomovali, jaký potenciál je v tomto rozdílu obsažen – a to tím spíše, že kněz byl na venkově (na rozdíl od městské a zvláště tovární kultury) zpravidla nezpochybnitelnou autoritou. Jenže vzdor Hlinkovým požadavkům – a ľudáckým vůbec – jistá část řadového katolického kléru inklinovala poměrně výrazně k národnářským či republikánským myšlenkám, ocitala se tedy automaticky v opozici proti ľudáctví. Ukazovalo se, že tento fakt nedokázala SĽS eliminovat ideologicky, což implikovalo potřebu jiného, důraznějšího řešení. Již v roce 1920 „Ústředná kancelária ľudovej strany v Ružomberku“ (sic!) rozeslala všem římskokatolickým kněžím varovný oběžník: „*Neopouštějte náš tábor, jinak byste nás přinutili k pohoršlivému boji proti Vaší osobě!*“¹¹ Hlinka se pokusil později, v říjnu 1923, použít pro změnu zcela odlišný nástroj. Chtěl prosadit, aby církevní orgány direktivně zavázaly celý kněžský aparát k povinnosti zapojit se do práce v ľudové straně. Církevní disciplína se tak měla stát prostřednictvím politické směrnice nástrojem na potlačení ideové opozice.¹² Byl to nejen naivní pokus, ale současně i nechtěné přiznání lživosti postoje směřujícího ve skutečnosti nikoli proti politizaci církve, ale proti politizaci jiné než římskokatolické. Současně to však byl i neúmyslně podaný důkaz ochoty a připravenosti použít

mírové konferenci memorandum o náboženském a národnostním útlaku Slováků v ČSR, požadující autonomii. SIDOR, Karol - VNUK, František. *Andrej Hlinka 1864 – 1938*. Bratislava : Lúč, vydavateľské družstvo, 2008, s. 372 a n. Sidor sice tamtéž na s. 376 připustil, že Hlinka konal bez vědomí stranického vedení, ale obešel jednak fakt, že otázka autonomie „... byla v zahraniční revoluci vyřešena dříve, nežli si Hlinka a Jehlička vůbec vzpomněli, že by se mohla na mezinárodním fóru řešit...“ stejně jako skutečnost, že cestou z Francie, odkud byli vykázáni, se zastavili v Římě „... a předložili tam memoranda, v nichž ličili papeži ‚husitský teror‘ na Slovensku“. CHÁB, ref. 3, s. 138.

7 Archiv kanceláře prezidenta republiky Praha (AKPR), D 9148/25, D 9111/20, 4. 8. 1920.

8 Štátny oblastný archiv (dále ŠOBA) Bytča, fond (dále f.) ŽPt, karton (dále k.) 89, 76/1926.

9 CHÁB, ref. 3, s. 125.

10 *Československé dějiny v datech*. Praha : Svoboda, 1986, s. 648 a n., přílohy.

11 *Venkov*, 2. 11. 1920. In SÚA Praha, Ministerstvo zahraničních věcí, výstřížkový archiv, k. 2346.

12 HLINKA, Andrej. Ružomerská rezolúcia. In *Slovák*, 10. 10. 1923, roč. 5, č. 219.

jakýkoliv prostředek proti každému, byť nepatrně svobodomyšlnějšímu světonázoru bez ohledu na jeho možnou konstruktivnost (nemluvě již o ateismu). A také proti českému vlivu, který byl záměrně demonizován¹³ mj. hlavně pro dlouhodobou tradici odporu proti katolicismu v Čechách. To byl zjevně jeden z podstatných důvodů ke snaze o dosažení jednotlosti církve a také silné, demagogicky ovládané Slovenské ľudové strany.¹⁴ Každopádně šlo o pokus zglajchšaltovat klérus. Reálný základ Hlinkova kroku tu nesporně byl už několik týdnů předtím: „... k p. biskupovi spišskému, alebo na kapitulu svolaní boli r. kat. kňazi, pri ktorej príležitosti im bola daná úprava, aby pri voľbách agitovali za stranu ľudovú“.¹⁵ Praktické dopady jeho snažení se ostatně projevovaly od vzniku republiky – např. v 1919 vzniklo v Liptově deset místních organizací SLS a do roku 1921 strana obsadila prakticky všechny větší katolické obce v regionu. Na druhé straně nelze nevidět, že zavilý ľudácký postup proti „kacířům“ vyvolávaly také nedomyšlené kroky nového politického systému: např. organizování Husových oslav, jinak podle hlášení liptovského župana „... *menovite v L. S. Mikuláši a v Ružomberku okázale a s veľkým oduševneným zasvätené*“¹⁶ (spolu s paralelním hlášením o majetkové anarchii ve státních lesích v Liptovské Osadě), svědčící o nepochopení náboženské reality. Zatímco v Liptovském Mikuláši byly tradičně dobré podmínky pro evangelické náboženství a tedy i pro podobné oslavy, v Ružomberku, patřícím do regionu nekompromisně opanovaného protireformací – a navíc působící Andreje Hlinky – musela takováto akce působit jako (jakkoliv nechtěná) provokace, třebaže tu byla poměrně silná česká menšina. V podstatě šlo o jakýsi kulturní šok, vyvolaný „vpádem“ z katolického hlediska méně konformního (a v zásadě stejně jednostranného) českého myšlení do společnosti teprve nedávno se probudivší z uherského feudálního zaostávání. Dostatečně jasně to potvrzoval i samotný Hlinka slovy: „*Poválečná doba doniesla na Slovensko mnoho nákazlivých a ľudu škodných návok. Duša slovenského, predtým tak zbožného a hlboko veriaceho ľudu, podľahla nevereckým prúdom a naukám... Príde nevera s celou jej hrôzou a neverou.*“¹⁷ Navíc tu ovšem byl jeden zapomenutý (nebo snad katolickou církví záměrně zamlčovaný?) moment poměrně nedávného odboje proti klerikální svěvoli, který alespoň nepřimo korespondoval právě se svobodomyšlnějšími prvky nekatolických církví, možná dokonce přímo s husitským výkladem víry. A jeho opakování bylo v zájmu církve i ľudové strany nutné předejít.

V roce 1905 byl na faru v Lúčkach v okrese Ružomberok instalován administrátor Ladislav Moyš¹⁸, přesvědčený vlastenec a slovenský agitátor. Volební výsledek v roce 1906 – úspěch MUDr. Vavra Šrobára – v této obci byl přičten Moyšovu vlivu a důsled-

13 KOLÍSEK, Andrej. *Andrej Hlinka*. Bratislava : Vlastním nákladem, 1924, s. 31. Zde jsou ovšem Hlinkova vyjádření podána podstatně jemněji, než u něj bylo běžné.

14 Tyto formulace samozřejmě nejsou komplexním hodnocením mimořádně složité a vnitřně i politicky rozporné Hlinkovy osobnosti nebo jeho významu pro slovenskou i československou politiku, ale vztahují se především ke konkrétnímu problému, zde rozebíranému.

15 Ref. 8, f. ŽPt, k. 4, Ig23, 9644/23 prez., 7. 9. 1923

16 PEROUTKA, ref. 5; AKPR, D 824/19, D 824/4, 19. 7. 1919

17 HLINKA, Andrej. Predmluva. In SZUSZAI, Anton. *Apologia čili sústavná obrana základných práv katolíckej viery*. Ružomberok, 1924. Podobně jako ostatní citace je i tato ponechána v původním znění.

18 Totožný s popřevratovým županem v Užhorodu (1918-1920) a ředitelem a organizátorem bratislavského Radiožurnálu (1926-1937).

kem bylo jeho odsunutí jako administrátora na faru na polské hranici. Obyvatelé Lúček se začali bouřit, odmítli biskupův postup a dožadovali se u biskupa Párvyho, u papežského nuncia a nakonec i u samotného papeže reinstalace Moyše. Namísto toho byl do obce vyslán maďaronský kněz Smižár, který se rozhodl odpor zlomit a ujmout se funkce i s pomocí četnictva. Následoval všeobecný bojkot zprvu osoby faráře a záhy i jeho bohoslužeb, které se bez kněze (sic!) začaly konat na místním hřbitově. Obřady probíhaly ve slovenštině, zpívaly se slovenské žalmy. Po úředním zákroku a obsazení hřbitova četnictvem se obřady přesunuly na jiné místo. Ukazovalo se, že víra se vlastně obejde bez církve, respektive bez její hierarchie, zvláště je-li to církev zpanštělá a násilnická. „*Kňaza nepotrebujú vôbec. Duchovné potreby nahrádzaže im čítanie Biblie.*“¹⁹ To byl nesporně přístup připomínající husitství. Ostatně i tragedie v Černové v roce 1907 ukazovala, třebaže v poněkud odlišné rovině, schopnost vzepřít se církevní autoritě, byla-li v příkrém rozporu s přesvědčením či přáním věřících.²⁰

* * *

Liptovská Osada je součástí mikroregionu (spolu s obcemi Liptovské Revúce a Liptovská Lúžna), který v severním podhůří Nízkých Tater a Velké Fatry nikdy neposkytoval ani zdaleka dostatečné příležitosti obživy (mimo jiné i proto, že tu byl značný nedostatek orné půdy). V kontextu poválečných ekonomických problémů, ztráty trvalých pracovních příležitostí v Maďarsku (hlavně v dolech) a zoufalé situace v zásobování nebylo nic divného na tom, že zdejší situace vyvolávala pozornost i na vysoké úrovni.²¹ Poměrně bouřlivé projevy nespokojenosti se projevovaly nejen v živelném přivlastňování státního majetku, ale i ve formování myšlenkovém. Výsledky tohoto vývoje shrnul koncem jara 1920 ružomerský *hlavný slúžny* do pregnantního upozornění, že „*Obyvatelstvo obci Tri-Revuce, Osada, Lúžna ... takmer v celom počte nievedomé boľševcke názory.*“²² Nebyly to, jak vidno, postoje ani ideologicky formované, ani organizované. Vzdor skutečnosti, že právě Ružomberok byl celoslovenským sídlem radikální levice, neexistovaly zde propracované způsoby podchycení a usměrnění tohoto pohybu. Proto byl další vývoj samovolný a sama skutečnost, že uvedené obce byly evidovány na nejřednějších místech v počtu aktivních přívrženců komunistických idejí v ružomerském okrese,²³ neznamenala automaticky organizační výsledky ani programovou realitu. Hnutí proto začalo postupně slábnout a vyklízelo pozice agrárikům a řádákům, kteří se ve vesnické problematice orientovali mnohem lépe než levice. Neznamenalo to ovšem podstatné a trvalé zklidnění, spíše jen čekání na podnět k nové radikalizaci.

* * *

-
- 19 OČITÝ SVEDOK (ŠROBÁR, Vavro). *Lúčky. Obrázok z cirkevného života Slovákov počiatkom XX. storočia*. Valašské Meziříčí, 1907 (Příloha týdeníku Palacký – zvláštní otisk). Podrobně je problém zpracován v MORAVČÍK, Leopold. *Vzbura proti maďarizácii. Obec Lúčky v rokoch 1906 – 1911*. b.m. : Iris, vydavateľstvo a tlač, s.r.o., 2009.
- 20 Z novější literatury např. HOLEC, Roman. *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Martin : Matica slovenská, 1997. ISBN 807090377.
- 21 Například AKPR, D 14/20, D 14/20/3, Zemské četnické velitelství pro Slovensko, 31. 12. 1919.
- 22 Ref. 8, f. LŽ, k. 7, 451/921 prez., 16. 6. 1920. Gramatické chyby jsou v originále stejně jako v dalších citacích.
- 23 Ref. 8, f. Liptovský župan, k. 2517, 3642, 64/1921 prez., 5. 11. 1921. Podle údajů služnovského úřadu bylo v Liptovské Osadě, Lúzně a Revúcach po cca dvou stovkách takto se projevujících obyvatel.

V roce 1921 se objevil na ružomerské faře jako Hlinkův „podnájemník“ nezaměstnaný kněz Ján Matťášovský. Měl za sebou pohnutá léta: jako třicetiletý byl povolán do rakousko-uherské armády a na evropských válčistiích prožil jako polní kurát celou válku. V letech 1919 – 1921 byl reaktivován československou armádou pro službu u inspekce válečných hrobů a v posádkových nemocnicích.²⁴ Po propuštění z armády měl zřejmě problémy s umístěním a Hlinkou poskytnuté zaopatření pro něj mohlo mnoho znamenat, zvláště když právě z Hlinkova rozhodnutí byl jmenován dočasným správcem farnosti v Liptovské Osadě.²⁵ Biskupovým rozhodnutím však byl již po pěti měsících odvolán. Důvody rozhodnutí vlastně známy nejsou, zato však jeho důsledky. Matťášovský pravděpodobně rychle získal na svou stranu obyvatelstvo nejen církevní, ale i sociální politikou. Každopádně musel udělat dost, když to postačovalo na aktivní odpor vesničanů proti jeho odvolání a otevřenou snahu bránit jej.

Současný stav poznání nedovoluje určit, kde byly kořeny konfliktu. Některé údaje se váží k otázce přestavby kostela v obci. Podle nich Matťášovský prosadil a zorganizoval přístavbu kostela, který již nepostačoval velkému počtu účastníků bohoslužeb. Peníze na stavbu měly snad pocházet z prodeje staré budovy římskokatolické lidové školy, místo níž správce farnosti slíbil postavit novou.²⁶ Protože však na stavbě školy ušetřil, rozhodl se úspory investovat do přístavby kostela. Je pravděpodobné, že prodej staré a stavba nové školy byly v souladu se stanovisky farského výboru, ale i tak je možné, že právě v tomto rozhodnutí byly kořeny příštího vývoje. Použití ušetřených peněz totiž narazilo na obyčejnou lidskou chamtivost. Jeden z členů výboru žádal, aby z ušetřených peněz dostal půjčku na vydržování syna na studiích, jenže Matťášovský dal přednost kostelu. *„No tak naraz sa naňho opreli. A tak si zaondiali, aby rychtár Ján Maroš dal pečiatku, že ho celá obec nechce. A to urobili len traja pre celú obec.“* Biskupství chtělo této žádosti vyhovět a Matťášovského přeložit, jenže *„...obec ho chcela, len tí traja nie... potom sa svet začal búrit' do toho starostu...“*²⁷

Biskup Ján Vojtaššák měl řadu důvodů, aby žádosti skupinky farníků vyhověl, respektive aby ji přímo uvítal. Spolu s Andrejem Hlinkou a několika dalšími brojil u státních úřadů proti knězi, jenž se na svém dočasném působišti zjevně necítil být nadřízeným zavázán, ale nehledě na podmíněnost svého jmenování si dovolil vymkat se jejich představám o církevní poslušnosti. Útočil na ně totiž za podíl na machinacích v místním družstevním konzumu (příčemž vůbec nelze vyloučit, že na základě informací získaných právě na Hlinkově faře), dovolil si zastávat se chudých a především – odmítl se

24 Vojenský historický archiv Praha (VHA), Kvalifikační listina. Matťášovský (Mattyaszovszky, Matťášovský) se narodil 20. 6. 1884 v Solnohradě, okr. Prešov. Měl slovenskou národnost. V letech 1898-1905 absolvoval maďarská gymnázia v Egeru a Prešově, 1905-1909 bohosloveckou fakultu v Egeru a profesuru pro střední školy. Dne 1. 6. 1914 byl odveden jako polní kurát z povolání k duchovní správě v Budapešti. V poli byl od 1. 8. 1914 do 28. 10. 1918, prošel ruské, rumunské a západní bojiště, v Pule byl zařazen k námořnictvu. Kromě maďarštiny ovládal němčinu a slovenštinu i chorvatštinu, těsnopis a byl uznán jako mechanik. Reaktivován byl 2. 5. 1919 pro službu u inspekce válečných hrobů, později jako duchovní vojenských nemocnic v Košicích a Lučenci až do 1. 3. 1921. Byl autorem dvou literárních děl ve slovenštině.

25 ŠOBA Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš, f. OÚ Ružomberok, k. 16-20, 13/29 prez., 164/25 prez.

26 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 129/25 prez.

27 VAA. Rozhovor s pamětníkem Vincentem PARAČKOU v Liptovské Osadě 27. 7. 1983.

s Vojtášákem ztotožnit v náhledu na „bolševiky“ v obci.²⁸ Svým způsobem tak na jedné straně Mat'ášovský nedělal nic jiného, než se naučili Slováci v americké emigraci, totiž starat se o své kostely a komunity formou samosprávy, s čímž se nutně spojoval i aktivní přístup k sociálním problémům, aniž by v takovém spojení viděli dichotomii.²⁹ Na druhé straně církevní hierarchie něco takového ve své praxi nepřipouštěla. Obvinít Mat'ášovského z hospodářského deliktu se zdálo být v této situaci nejkratší cestou ke „zkrocení zlého kněze“. K tomu měla sloužit údajná defraudace 80 000 Kč určených na novou školu.³⁰ Obvinění plnilo dvojí cíl – jednak podkopání půdy pod Mat'ášovského nohami, jednak překrytí jím nastoleného problému hospodaření v místním konzumu.

Dlužno konstatovat, že vír událostí celou otázku odsunul na okraj pozornosti a úřední spisy se k ní už podrobněji nevracely. Jenže: budeme-li ji posuzovat z finančního hlediska Hlinky nebo jeho Slovenské ľudové strany, objeví se zajímavé souvislosti. Hlinka (který se uměl velmi dobře starat o svůj osobní majetek) byl pro stranu jako ekonom daleko spíše zátěží než přínosem. Ve funkci ředitele Ľudové banky si počínal vysloveně voluntaristicky, na bankovní úložky pohlížel jako na kapitál daný mu k dispozici, chyběly mu osobní předpoklady pro řízení a navíc bez znalosti finančních zákonitostí diktátorským způsobem prosazoval nejen vyplácení tantiémů, ale i pochybné úvěry. Jeho finanční praktiky budily pobouření daleko za hranicemi SLS – stačí připomenout otázku sanace banky směřující ke krachu, kterou požadoval na ministerstvu financí. Bankovní úřad ale zjistil, že požaduje především sanaci soukromých, nikoliv bankovních obligací.³¹ Zatímco v roce 1918 vykazala Ľudová banka zisk přes 60 000 korun a v roce 1921 přes 703 000, v roce 1922 náhle činila ztráta 2,7 milionu, do roku 1924 narostla na téměř 7 milionů korun, přičemž zmizely i rezervy téměř 5 milionů korun.³²

Hlinkovy předpoklady k hospodaření v době inkriminovaných událostí dokreslují i jiné souvislosti: „*Prišiel Hlinka. Vykřútil oči do neba... hovoril o štvormilionovm dlhu ľúčanom. Sľúbil, že kým on žije, ľúčanom sa nič nestane, no nepovedal, čo sa stane s majetkom ľúčanov, keď on zomrie?... Pri obecných voľbách sľuboval nám náš farár, že Ľudová banka po obecných voľbách, keď na ňu budeme hlasovať, odpustí nám všetky úroky i jeden milión dlhu. Po obecných voľbách sa nám vysmial, že to len tak sľuboval, ako sa sľubuje pred voľbami...*“³³ Přinejmenším bez Hlinkova vědomí by si nemohl takto počínat. Přitom Hlinka nebyl schopen dosahovat žádných pozitiv ani v hospodaření strany. Na tajné poradě HSLS v Košicích (tajné pro členskou základnu, ne pro ministerstvo vnitra) v polovině ledna 1926 „*Poslanec Tuka prohlásil, že Hlinkova slovenská ľudová*

28 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 129/25 prez., výpověď svědka.

29 Srovnej ZECKER, Robert L. „Not Communists Exactly, But Sort of Like Non-Believers“ : The Hidden Radical Transcript of Slovak Immigrants in Philadelphia, 1890-1954. In *Oral History Review*, 2002, Vol. 29, No. 1, s. 19 a n.

30 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 1391/25 prez.

31 Srovnej RYNIK, Jozef: Ako farár šéfoval banke. Andrej Hlinka a Ľudová banka. In *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska*. Zost. Valerián Bystrický, Jaroslava Rogul'ová. Bratislava : Spoločnosť Pro Historia, 2008, s. 79 a n. ISBN 9788097006037.

32 HORSKÝ, Alexander. *Ľudová banka, účastinná spoločnosť, Ružomberok*. Spracované na základe archívnych materiálov Štátneho archívu v Bytči a krajského archívu ŠBČS. Liptovský Mikuláš 1972. Archív Liptovského múzea v Ružomberku, nezaraďené.

33 *Republikán župy podtatranskej*, 1925, roč. 7, č. 51, s. 5.

strana prožívá těžké časy a prodělává těžkou finanční krizi, takže nebýt amerických Slováků, nebyla by sto minulé volby financovati.“³⁴ To ovšem nebylo výjimečné oznámení. Kontrolor Ludové banky Labay při revizi hospodaření košických orgánů HSLS zjistil, že jejich finanční potíže pramení ze zadluženosti ružomerského centra strany a bratislavské redakce Slováka u župních stranických institucí v Košicích.³⁵ Proto „Při návštěvě Ameriky... zamýšlí... Hlinka uspořádati rozsáhlou peněžní sbírku u amerických Slováků. Příznačným pro Hlinkovo postavení ve straně je, že v jeho okolí se soudí, že výtěžku sbírky použije ve svůj osobní prospěch. Toto mínění se opírá o dřívější zkušenost.“³⁶ Ale v takové situaci byla Ludová strana takřka soustavně, což by bylo snadné doložit třeba prosbami o příspěvky z počátku dvacátých let, ale jistě i jinak. Samotný Hlinka samozřejmě tyto problémy neměl, na své příjmy nikdy nezapomínal, nakonec si jistě pomohl vedle odčerpávání bankovních prostředků i členstvím ve správních radách.³⁷ Z tohoto úhlu pohledu nelze než připustit, že obvinění Hlinky a spol. z obohacování na úkor konzumu v Liptovské Osadě mohlo mít reálný základ. Přitom je zcela nepodstatné, zda mělo jít o jakýsi příjem do stranické pokladny nebo jinam. Obvinění, přednesené Mat'ášovským, totiž skutečně vycházelo z nepopíratelného stavu: jak informoval župan Okresní úřad v Ružomberku, již před jeho příchodem do farnosti byly zde finanční nepořádky. Proto právě župan prosadil v roce 1922 revizi účetnictví. Jejím výsledkem bylo jednak vyloučení pokladníka, jednak jeho následné odsouzení za pomluvy Mat'ášovského.³⁸

Potřeby a zájmy věřících přiváděly Mat'ášovského i do oblastí mimo církevní půdu, a často od ní dost vzdálených. Na místní úrovni se začal politicky angažovat jako aktivní stoupenec agrární (republikánské) strany. Před volbami v roce 1923 se snažil získat oprávnění ověřovat zplnomocnění k volbám těch svých farníků, kteří se k nim nebudou moci (především asi vzhledem k zaměstnání i mimo ČSR) osobně dostavit. Tuto pravomoc se snažil rozšířit i na sousední obce, Liptovskou Lúžnou a Liptovské Revúce.³⁹ Svou roli v místní politice tedy chápal odlišně, než se od muže jeho světonázoru a postavení v církevních kruzích zřejmě očekávalo – jednoduše odmítal být nástrojem ľudácké politiky jako „...většina kněží, kteří tuto jejich podvratnou činnost nijak netají...“⁴⁰. To konec konců zcela jednoznačně a nekompromisně vyjádřil svým postojem k už zmíněné schůzi

34 Státní ústřední archiv Praha (SUA), f. Prezidium ministerstva vnitra (PMV) 225, k. 472, 985, 16. 1. 1926.

35 Ref. 34, f. PMV 225, 5201, 6. 3. 1926.

36 Ref. 34, f. PMV 225, 8605, 20. 4. 1926 (Z autopsie mohu potvrdit, že přesvědčení o tomto zneužití americké sbírky bylo v Ružomberku rozšířeno ještě v sedmdesátých letech 20. stol.).

37 Jak uvedl Sidor ve své panegyrice, od Zakamenného Klina – tedy z chudé oravské vesnice – až po faru v Sliáčoch se Hlinka vytrvale dostával „na silnú finančnú postat““. SIDOR - VNUK, ref. 6, s. 27. Na s. 179 píše, že Hlinka se stal 20. března 1910 předsedou správy Ludové banky v Ružomberku. *Ružomberok. Monografia mesta*. Banská Bystrica : Štúdio Harmony, s. r. o. 2009 na s. 158 uvádí, že od r. 1917 se investice Ludové banky začaly šířit do tiskárny Lev, Ústredne zápaliiek pre Slovensko, Drevárskeho účtovného spolku v Bratislavě (1919), od r. 1920 do spolupráce s bankami v USA, v r. 1922 převzala Ludová banka Jančekovské podniky – pilu, zápalkárnu a cihelnu, postupně spoluzakládala velkoobchodní společnost Včela a financovala další podniky. Andrej Hlinka jako předseda správní rady banky byl nepochybně zainteresován.

38 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 3897/25 prez., 12. 5. 1925.

39 Ref. 8, k. 4, Ig 24, 8524/23, 25. 7. 1923.

40 AKPR, D 824/19, D824/14, 19. 9. 1919, Zemské četnické velitelství pro Slovensko.

katolických duchovních v říjnu 1923 (a také za to byl Hlinkou napaden v ľudáckém tisku). Jako přívrženec agrárníků a jejich představitel v obecním zastupitelství (nejpozději od srpna 1923)⁴¹ však vlastně ani jinak konat nemohl.

Jeho zvolení do zastupitelstva svědčí mj. o tom, že obvinění z defraudace peněz na školu nebrali vážně ani sami občané. Jinak by ho ostatně nezvolili učitelem právě na inkriminované škole. Se souhlasem Školského referátu v Bratislavě zde učil od 1. listopadu 1924 do 1. března 1925 4. – 6. ročník (odbornou přípravu měl víc než dostatečnou, protože absolvoval profesuru pro střední školy⁴²). A také by nebyli připraveni a ochotni se v konečném důsledku za svého kněze postavit, ačkoliv museli vědět nebo alespoň tušit, že se budou muset pro jednu osobu vzepřít síle, která je důsledně a nemilosrdně ovládala celá staletí a jejíž dosah také mohli jen těžko docenit. Zkušenosti z Lúček a Černové přece jen patřily, alespoň do značné míry, minulosti. Možná právě to jim dovolilo vstoupit do něčeho, co se dá těžko nazvat jinak než spontánním odbojem proti římskokatolické diktatuře. Vznikla tu totiž velmi specifická situace, kterou není jednoduché vysvětlit: začátkem jara 1923 byla v Liptovské Osadě založena náboženská obec Církve československé (celé této otázce je věnován prostor níže), která se však prostřednictvím svých členů nebo přívrženců jakoby prolínala s římskokatolickou obcí a samotným Matťašovským v ní sehrával nejasnou roli. Je však evidentní, že nešlo o protikřesťanské hnutí, případně o reformu dogmatiky nebo ritu, ale jen o lokální pokus vypovědět slepou a bezpodmínečnou poslušnost katolické církvi.

* * *

Ján Matťašovský sebral dostatek odvahy, aby se dokázal vzepřít rozhodnutí spišského biskupa o svém odvolání. Následoval trest v podobě suspendování *ab officio et beneficio*, ale to jen přililo olej do doutnajícího ohniště. Do Liptovské Osady byl vyslán biskupský administrátor Daďo (uváděný i jako Daďo) s pověřením převzít farnost. Narazil však na nesouhlas obyvatel, kteří jej odmítli akceptovat. Možná právě jejich rázný postoj přiměl Matťašovského k tomu, aby proti církevní nespravedlnosti hledal politickou podporu. Obrátil se na agrárníky (k nimž se uchýlil v době, kdy se začaly projevovat konfliktní momenty ve vztahu s biskupem), ale také na sociálně demokratickou stranu.⁴³ Ale asi jediným ohlasem byl článek v českém agrárnickém tisku, upozorňující na spor neľudáckého kněze s biskupem, jenž proti sobě již dříve popudil celou obec, když odmítl vysvětit v Liptovské Osadě nový kostel a dal přednost posvěcení praporu ružomerského Orla.⁴⁴ Tím ovšem pro agrárníky záležitost skončila a sociální demokrati zřejmě neučinili ani tolik.

Spor však zachvátil celou obec a současně se dostal na novou rovinu. Začaly propukat otevřené konflikty mezi Matťašovského stoupenci a ľudáky. Ti poprvé pocítili slabost své pozice při čtení biskupova dopisu o suspendování dosavadního administrátora. Představitelé ľudové strany – starosta a notář – se museli z titulu funkce zúčastnit projednání dopisu v obecním zastupitelství a rozhodující většinou obyvatel byli donuceni spolupo-

41 Ref. 25, f. NÚ Lipt. Osada, Zápisnica o schôdzach obecného zastupiteľstva 3. 1. 1923 – 12. 7. 1930.

42 Ref. 24, VHA, Kvalifikační listina.

43 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 164/25, 12. 3. 1925.

44 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 1931/25 prez., 6. 3. 1925: župan žádal přešetření údajů časopisu *Venkov*, č. 33 z 8. 2. 1925, konkrétně článku *Odboj slovenské katolícké vesnice proti biskupovi*.

depsat protestní rezoluci. Jejich reakce byla příznačná. Kromě toho, že spor přenesli na půdu ľudové strany, obrátili se se stížností k orgánům téhož státu, vůči němuž měli jinak tolik výhrad. O úrovni stěžovatelů snad dostatečně vypovídá označení odpůrců za „*Taký sprostý a ožratý národ... a nato jaký kňaz pastier, také jeho stádo...*“.⁴⁵

Se suspendováním souviselo i biskupovo domáhání se zákonných opatření. Především to byla žaloba o finanční náhradu za kostel, na jejímž základě byl Matťášovský odsouzen k úhradě 16 000 Kč. Proti rozsudku samozřejmě nemohli věřící oficiálně nic podniknout, jenže když se 6. března 1925 v obci objevili exekutoři, aby se pokusili knězi zabavit majetek, postavil se proti nim dav několika set lidí. Po jeho překonání však také úspěchu nedosáhli – při následující licitaci se v obci nenašel kupec.⁴⁶

Takový vývoj ovšem už přesahoval z církevních hranic do oblasti kompetencí státních orgánů. Liptovský župan proto upozornil 31. března 1925 okresního náčelníka, že se ordinariát dožaduje zákroku brachiální moci na odstranění Matťášovského z osadské fary – je ovšem záhodno „*zisteniami vec preťahovať... vyžiadať si interný pokyn od ministerstva pre Slovensko*“, ale (a to mohlo být velmi podstatné) „*Obecné zastupiteľstvo v Osade má pozostávať z väčšiny z ľudákov. Jeho zloženie nemá však zodpovedať terajšiemu politickému zmysľaniu... zistiť, či by nebol zákonný podklad pre rozpustenie obecného zastupiteľstva.*“⁴⁷ Zdržovací taktika, orientovaná pravděpodobně na skrytou podporu Matťášovského, se zjevně dočasně vyplatila. Vyplyvá to alespoň z přechodného uklidnění poměrů v obci, narušovaného jen z času na čas drobnějšími projevy ľudácké aktivity.⁴⁸ Na konci léta 1925 však doutnající konflikt vypukl znova v plné síle. Je možné, že k tomu přispěl i nový zákon, podle něhož po šestnáctém roku věku mohl každý svobodně rozhodnout o svém náboženském vyznání.⁴⁹ Dne 11. září 1925 chtěl osadský starosta na ružomberském nádraží přivítat biskupského administrátora. Ovšem nebyl tam sám. Současně s ním přišla protestní delegace, odhodlaná jasně vyjádřit skutečný názor většiny občanů na biskupovo rozhodnutí. Hypertrofované starostovo sebevědomí vedlo k tomu, že na nádraží utrpěl těžká zranění, která měla i podle úředního stanoviska původ jen v jeho provokativním chování.⁵⁰ Vesnici zachvátily vážné nepokoje. Přivrženci Matťášovského začali sahat ke krajním prostředkům, objevily se hrozby zabitím. Ľudáci se snažili novou situaci využít a již 14. září jejich delegace žádala zavedení vyšet-

45 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 11. 3. 1925.

46 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 164/25, 12. 3. 1925.

47 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 2610/25 prez. Situace zde ovšem byla jiná už poměrně dlouho: v obecních volbách se někdy uplatňoval § 27 volebního zákona, tzv. volba bez volby, v níž se jednotlivé strany mezi sebou dohodly na jednotné kandidátce. Bylo tomu tak i v Liptovské Osadě, kde 50 % mandátů dostala SES a 50 % ostatní, převážně agráři. Přitom však podle přesně známých výsledků voleb disponovali Ľudáci 169, ale agráři 366 hlasy, menšími počty potom KSČ a Strana pracujícího ľudu. Ref. 8, ŽPt, Ig 23, k. 9, 10787/23 prez., 30. 9. 1923; k. 4, 9428 prez., 2. 9. 1923; tamtéž, b. č., 10. 9. 1923; k. 5, 10799 prez., 6. 10. 1923; *Republikán župy podtatranskej*, 23. 9. 1923, roč. 5, č. 37. Matťášovský, jenž se zde již angažoval (tamtéž, k. 5, 10251/23 prez., 22. 9. 1923), tehdy ještě asi nechtěl jít do otevřeného konfliktu se SES, a tedy vlastně i s církví.

48 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 3959/25 prez., 13. 5. 1925.

49 Zákon ze dne 23. dubna 1925 o vzájemných poměrech náboženských vyznání, Sbírka zákonů a nařízení státu československého, ročník 1925, částka 40, č. 96, § 4.

50 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, hlášení b. č., 11. 9. 1925 a 7375/25 prez., 12. 9. 1925.

řování proti němu.⁵¹ O dva dny později došlo k první fyzické srážce přímo v obci. Bylo možné ji očekávat. Neřádní věřící již den předtím, 13. září, adresovali župnímu úřadu stížnost, podle níž „*notar Milan je na Osade exponentom prevratnej Hlinkovej práce... a pomocou ľudáckeho starostu a odpadlíka nášho námestníka starosty rozširuje plány po Osade... Uctive prosíme už raz v veci zakročiť, ináč núteny sme si samy oproti všetkých, ktorí pokoj obce prevracajú a sú v službe Hlinkovej prevratnej práce naše zaujmy hajit' pričom neručíme za vytržnosť, lebo nasilníctvom a zbranami vystupujú, tak holou rukou nemožno sa brániť... a poneváž biskup Vojtaššák dokazano stojí na nespravodlivosti, tomuto nútení sme sa postaviť*“.⁵² Rvačka ovšem znamenala vážné komplikace. Jeden z Mat'ášovského odpůrců byl těžce zraněn nožem. Do Osady bylo koncentrováno osmnáct četníků, protože na 18. září 1925 byl hlášen pohřeb a úřady předpokládaly v jeho průběhu další srážky. Došlo však jen k verbálním útokům na administrátora. Mat'ášovský sám mezitím odjel do Prahy, kde chtěl za sebe intervenovat, neví se však, u koho.⁵³ Znáám není ani výsledek jeho cesty. Ale zanedlouho odvolal svůj slib, že se bude snažit o udržení klidu v obci „*následkom tých provokácií, čo robí tuna p. notár s jeho ľudáckou spoločnosťou*...“.⁵⁴ Zřejmě mu nešlo jen o skutečnou notářovu agresivitu, na níž si stěžovali i občané, ale také o předpoklad, že celý proces má řádákům posloužit nejen v boji proti němu, ale i proti obci Církve československé a k získání volebního kapitálu.

* * *

Organizování náboženských obcí Církve československé sice zůstávalo v Českých zemích, ale členové církve přicházeli i na Slovensko, hlavně do míst koncentrace správních orgánů nebo průmyslu. První obec této církve se konstituovala 10. prosince 1922 v Bratislavě, kde podle sčítání lidu v roce 1921 bylo již 350 jejích příslušníků, vesměs státních zaměstnanců – Čechů, kteří si již příslušnost k nové konfesi přinesli sebou.⁵⁵ O něco později jich měla církev na celém Slovensku okolo tří tisíc⁵⁶ v asi sedmi církevních obcích. Pokud vím, jedinou z nich založili Slováci – právě v Liptovské Osadě – 24. března 1923. Toho dne se zde konala ustavující valná schůze.⁵⁷ Členy přípravného výboru – a také zakladateli – byli první patriarcha církve Dr. Karel Farský, biskup olomoucký Dr. Rostislav Stejskal, Ján Mat'ášovský a šest místních občanů. Je nesporné, že v hluboce katolickém prostředí dolního Liptova to byl krok vpravdě revoluční, ale zřejmě přitom nešlo o porušení závazku ČČS nepronikat na Slovensko, protože zde církevní obec nezakládali Češi. Impuls na její založení sem totiž pravděpodobně nebyl vnesen zvenčí, totiž z Čech, jak lze usuzovat nejen z vyjádření patriarchy,⁵⁸ ale i ze složení pří-

51 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, zápis OÚ Ružomberok 14. 9. 1925.

52 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 13. 9. 1925.

53 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, hlášení četnické stanice Liptovská Osada 16. 9. 1925 a další hlášení b. č. zřejmě z 18. 9. 1925.

54 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 25. 10. 1925.

55 *Český zápas, Oficiální orgán církve československé*, 1922, roč. 5, č. 50.

56 *Český zápas*, 1925, roč. 8, č. 42.

57 POKORNÝ, František (usp.). *Schematismus československé církve 1933*. Praha : ÚR ČČS, 1933, s. 42 a n.

58 Archiv Ústřední rady ČČSH Praha (AÚRCČSH), A II – 22, č. i. 904, Korespondence dr. K. Farského, dopis patriarchy bratislavskému faráři Biringerovi, 21. 5. 1926.

pravného výboru. Ovšem na druhé straně můžeme jen předpokládat, že šlo o Matt'ášovského iniciativu.⁵⁹

K nepřímým důkazům o této možnosti snad může patřit fakt, že v jeho rodišti zanechalo na dlouhou dobu jisté stopy husitské hnutí a hlavně pozdější katolický teror proti evangelikům v 17. století. Tyto reminiscence ho mohly ovlivnit (čímž zde není CČS imputováno husitství, které si osvojila až později⁶⁰). Jiným argumentem by mohlo být (jinak nedoložené) tvrzení, že celý proces mohl být ovlivněn prostým lidským citem. Matt'ášovský prý nesmírně miloval svou farskou hospodyni, údajně překrásnou ženu.⁶¹ Pokud by to byla pravda, právě jemu by CČS poskytovala východisko z konfliktu mezi povinnostmi kněze a člověčenstvím: mnoho katolických kněží sběhlo do CČS právě z tohoto důvodu. Navíc laické spolurozhodování znemožňovalo tyranii, která číhala na římskokatolického kněze, pokud se chtěl (a zvláště na Slovensku i ve vztahu k ľudové straně) vzeprít církevní hierarchii (nebo ľudácké ideologii). Ovšem můžeme se jen dohadovat, i když s poměrně vysokou měrou pravděpodobnosti, zda Matt'ášovský takto uvažoval. Jisté však je, že měl na své posluchače strhující vliv, připomínající elokvenci Andreje Hlinky.⁶² A nejen to – svá vystoupení orientoval podle sociální a ekonomické reality „*skoro tak na túto našu stranu*“; například nejenže nebránil svým ovečkám v nedělní práci, ale spíše je přímo z kazatelny vyzýval, aby dávali přednost potřebám obživy.⁶³ Není tedy divu, že pokud takto chtěl měnit s ohledem na jejich sociální podmínky smýšlení a život vesničanů, nemusel u značné části z nich mít obavy z nepochopení – a muselo mu současně být naprosto jasné, jakou církevní bouří na sebe přivolává. A tak je možné další důvod jeho orientace na CČS hledat i v jeho sociálním cítění.

Nelze však nevidět jistou nerozhodnost či dvojakost, jíž se evidentně neuměl zbavit a jež se mu nakonec svým způsobem stala osudnou. Slovenští i podkarpatoruští biskupi vydali 25. listopadu 1924 společný pastýřský list „*o duchovnej správe a proti protikresťanským združením...*“.⁶⁴ Čten z kazatelen byl v neděli 28. 12. 1924. Podle levicové *Pravdy chudoby* „*Obsah tohto listu pripomína veľmi čiernu dobu stredoveku...*“⁶⁵ svým nařízením, „... že všichni katolíci nesmí přináležeti k jiné politické straně než k ľudové, dále pak je vyhrožováno, pak-li všichni katolíci z druhých politických stran nepřestoupí k ľudové, budou stíháni různými tresty, kterými římsko-katolická církev vládne...“⁶⁶

59 Dál než k předpokladu nelze jít hlavně proto, že v AÚRCČSH nebyl nalezen žádný podklad k údají o založení zdejší obce, uvedenému v citovaném *Schematismu*.

60 PEROUTKA, ref. 1, s. 1410 a n.

61 VAA, Rozhovor s historikem Viliamem DECKEREM v Liptovském muzeu 30. 4. 1981. Nejde však o jeho vlastní, ale o zprostředkovanou vzpomínku. Možná právě od tohoto životního faktu se odvíjelo i vulgární tvrzení designovaného faráře Cehuly, že Matt'ášovský vedl „*život vzbudzujúci pohoršenie s novístkami...*“. Latinský list faráře Cehuly, Sbírká plakátů a písemností, Liptovské muzeum v Ružomberku. Listopad 1927, nezařazené.

62 Ref. 61, V. DECKER.

63 Ref. 27, V. PARAČKA.

64 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 652/34, 10561/24 prez., 24. 12. 1924.

65 *Pravda chudoby*, 1. 1. 1925, roč. 6, č. 1 – reedice. Martin, 1978.

66 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 12/25 prez.

včetně prokletí jako odpadlíků z církve. List byl podle zprostředkovaných tvrzení údajně schválen papežem.⁶⁷

Nakolik se list nedočkal úspěchu, dokazuje například statistika KSC na Slovensku: bez vyznání byla v této době jen asi 3 – 4 % jejích členů, zato v katolické církvi jich zůstávalo okolo 70 %.⁶⁸ Nelze předpokládat, že ve většině jiných stran (samozřejmě kromě vysloveně katolické ľudové strany) byla situace podstatně odlišná. Akceptování pastýřského listu by tedy znamenalo faktický rozpad politické struktury na Slovensku. Naivita biskupů, předpokládajících, že jediným úderem na sebe strhnou novou a značnou politickou silu, ovšem ukázala, že je omylom ztotožňovat politické a věroučné postoje. Spíše dosáhli opaku – přesvědčili se, že pozvolna začíná vychládat náboženská horoucnost, protože list vyvolal nemalé pobouření (*Pravda chudoby* odpověděla pravidelnou rubrikou „*Vyničte vlkov zašitých do ovčej kože*“, jež právě velkou čest katolickému kléru nedělala) nebo alespoň lhostejnost.

V této atmosféře byl pro přečin proti zákonu na ochranu republiky, spáchaný přečtením pastýřského listu z kazatelny, stíhán i Ján Matťašovský.⁶⁹ Je těžké jeho čin objektivně hodnotit. Měl pocit, že mu jedině striktní dodržení církevní disciplíny v tomto případě umožní pokračovat v započaté práci? Potom ale chybí korelace s jeho postojem k výše uvedené ružomerské poradě v roce 1923. Nezvládl osobní schizma, rozpor mezi zakořeněným svetonázorem, hrozcím klatbou, a vlastním myšlenkovým a politickým vývojem? Druhou možností by nebylo správné vyloučit už i proto, že navzdory svým aktivitám ve prospěch ČČS zůstával katolickým knězem a pravděpodobně se nikdy členem ČČS nestal. Nebo se v období mezi zde zachycenými událostmi a čtením pastýřského listu odehrálo něco, o čem archivy mlčí?

V listopadových volbách v roce 1925 dosáhla celostátního vítězství republikánská strana. Navzdory tvrzení *Slováka*, že „*Naša strana, strana Hlinkova vítazi na celom Slovensku*“ se i v Liptovské Osadě prosadili republikáni, kteří proti 165 ľudáckým hlasům získali trojnásobek – 469.⁷⁰ Osadští voliči v této nové situaci měli pocit, že mohou ve svém sporu získat vlivnou podporu a zastání. Proto se rozhodli dát mu širokou publicitu. Dne 29. prosince 1925 vydali *Apeláciu na slávnu vládu* a řadu ministerstev obsahující stížnost na nespravedlivý postup vůči Matťašovskému.⁷¹ Obsahem žádosti bylo, „*aby se vláda postarala o to, aby biskup Vojtaššák věnoval více času svému kněžskému poslání než dosavadní politice osobní msty...*“.⁷² Župan i Okresní úřad v Ružomberku se tak dostali pod tlak přesahující jejich dosavadní zkušenosti. Župan proto požádal okresního náčelníka, aby se pokusil spor řešit s Vojtaššákem osobně. První fáze jednání pravděpodobně skýtala možnost jisté formy smíru, byť za cenu značných ústupků na straně

67 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, podle *Slovenský denník*, 106, 12. 5. 1925, citující časopis *Národní osvobození*.

68 HOLOTÍKOVÁ, Zdenka et al. *KSC a vývoj revolučního procesu na Slovensku 1848 – 1948, I*. Bratislava : Pravda, ÚML ÚVKSS, 1987, s. 177.

69 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 652/34, 15/25 prez., 22. 1. 1925.

70 *Slovák*, 16. 11. 1925, roč. 7, č. 259.

71 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 5635/26 prez., 12. 3. 1926.

72 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 210/26 prez., podle *České slovo* 31. 5. 1926.

Matt'ášovského. Biskup byl kupodivu ochoten ustoupit, převzít finanční podíl na úhradě nesrovnalostí okolo kostela a vystavit Matt'ášovskému dobré vysvědčení výměnou za jeho odchod z Liptovské Osady. Naskytá se otázka, zda to měl být skutečně jen projev dobré vůle a snahy o uklidnění, nebo snad spíše projev špatného svědomí a touhy zbavit se stálé připomínky – ale to už asi zůstane na individuálním výkladu. V každém případě však Ján Matt'ášovský zakolísal, dal najevo ochotu podrobit se a odejít do USA.⁷³ Okolnosti se však rychle změnily, protože vývoj situace v obci už nezáležel jen na něm.

Do Liptovské Osady byl biskupským rozhodnutím delegován jezuita. Byla to součást dohody, jenže občané Osady jej jednoduše odmítli vpustit do kostela, protože s touto alternativou nesouhlasili.⁷⁴ Vojtášák reagoval rychle – měl k dispozici rok starý rozsudek o vystěhování Matt'ášovského z fary, který nyní aktivoval. Podle županova názoru nebylo možné odmítnout četnickou asistenci při exekuci, proto se musel osobně angažovat okresní náčelník s řadou úředníků a především se čtyřiceti (!) četníky. Proti nim stál dav nejméně čtyř set lidí. Postupně došlo na obušky a kameny, do rozhánění obránců fary se zapojili i místní Ľudáci, přičemž jeden z nich dokonce použil revolver.

Výsledkem zásahu bylo nejen to, že přes protesty bezmocného Matt'ášovského mu „Nábytek byl vyházen všechen na ulici do deště a těžce poškozen se vším ostatním zařízení“⁷⁵, ale i nový politický rozměr. „Prívrženci Matt'ášovského sú veľmi rozčúlení a vyhrážajú sa... že nebudú hlasovať viac na [agrár – škrtnuto, S. CH.] vládne strany, ale budú hlasovať na komunistov.“⁷⁶ Jenže jak Matt'ášovský, tak i obyvatelé věděli již od března 1925, že rozsudek je právoplatný – tehdy se totiž na ministra Kállaye obrátila deputace z Liptovské Osady a bezvysledně se domáhala zastání proti suspendování oblibného kněze a jeho vystěhování z fary.⁷⁷

Asi se nelze příliš pozastavovat nad Matt'ášovského nově získaným přesvědčením, že nepřítelem mu již není pouze církevní hierarchie, Hlinka a jeho strana, ale systém. Tomu totiž nasvědčuje fakt, že se – na kněze naprosto nečekaně – připojil k názoru svých farníků a podpořil jejich odhodlání napříště volit komunisty. Jakkoliv to nebylo a ani nemohlo být rozhodnutí zcela jednoznačné, určitě mělo výrazný vliv na příští vývoj politických poměrů v obci. (Odpovídají tomu nakonec i vzpomínky přímého pamětníka, podle nichž Matt'ášovský i později „bol na strane robotníckej triedy“, třebaže se držel spíše v pozadí.⁷⁸)

Události se navíc začaly dostávat na úroveň lokální náboženské války. Administrátor Ďaďo měl proti sobě 80 % obyvatel, rozhodnutých ubránit svého kněze. Nešlo však jen

73 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, b. č., 19. 3. 1926; b. č., 29. 3. 1926.

74 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, b. č., 2. 4. 1926.

75 *Český zápas*, 1926, roč. 9, č. 19. Také „Pán Skyčák, predstavený ružomerského politického okresu s viac ako 40 ozbrojenými strážnikmi verejnej bezpečnosti farský kostol, a po vyhnaní Mat'ášovského so všetkou jeho výbavou z farskej budovy, aj túto faru dôstojnému pánovi Ďaďovi de iure odovzdal“, uvedl v listopadu roku 1927 ve své prosbě k oltářním bratřím o finanční pomoc designovaný farář Cehula – ref. 61, Sbírka plakátů a písemností... . Tvrzení, že přitom došlo i k násilí na matce J. Matt'ášovského, asi není nikde doloženo. Maják, Lidová revue pro socialism, kulturu a výchovu – orgán proletářských bezvěrců, r. II (IV). č. 12, 16. června 1926.

76 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 2679/26 prez., 7. 4. 1926; 214/26 prez., 9. 4. 1926.

77 *Český zápas*, 1925, roč. 8, č. 13.

78 Ref. 27, V. PARAČKA.

o bojkot, ale již o přímé násilí. Dne 20. dubna 1926 byl Ďaďo vypuzen z fary a hned v noci byl na jeho úkryt podniknut dokonce bombový útok.⁷⁹ Stoupenci Matt'ášovského si jistě dokázali najít dostatek důvodů k aktivnímu odporu proti církevnímu i státnímu násilí, ale hlavní příčinou takového rozpoutání vášní se zřejmě stal *Protokol 1566 Sv. Congr. Concilii*, daný 17. dubna 1926 v Římě,⁸⁰ jímž byl Matt'ášovský exkomunikován za svévolné dočasné administrování fary.

Nový moment vzápětí vnesl do vývoje patriarcha ČČS Dr. Farský, který se rozhodl v Liptovské Osadě veřejně vystoupit. Již při jeho příjezdu do Ružomberka se mu pokusil okresní náčelník další cestu z nádraží zakázat,⁸¹ ale nepochodil. Dr. Farský uspořádal potom v Osadě mši s účastí na 500 osob, zatímco na Ďaďově straně zůstalo podle úředního odhadu 175 občanů.⁸² Pro Ďaďa to ovšem byl signál k protiútoky. Na 2. května 1926 stanovil datum mše, k níž byl rozhodnut získat kostel z držení svých odpůrců i násilím,⁸³ zřejmě však neuspěl.

Je přitom zajímavé, že vlastně nelze určit, kde a jak probíhala dělicí linie mezi katolíky a příslušníky ČČS – situace dokonce vyvolává dojem dvojí náboženské příslušnosti. Ovšem vezmeme-li do úvahy nemožnost oficiálního působení ČČS na Slovensku až do roku 1925 a současně i praktickou absenci věroučných rozdílů, není vyloučené, že věřící tento podivný vztah nerefletovali a cítili se být dále katolíky s poněkud odlišným postojem k církevní disciplíně a hierarchii. V mimořádně vypjaté situaci byl však Ďaďo „odvelen“ do jiné farnosti. Evidentně ovšem považoval boj proti Matt'ášovskému za *dernier cri* a Liptovskou Osadu opouštěl jen krátkodobě.⁸⁴ Vehementně popíral úřední odhad, že členy nové církve se v obci stane asi 700 věřících a připouštěl maximálně stovku přestupů do ČČS. V porovnání se skutečností, že pouze ve dnech od 31. května do 25. června 1926 jich bylo úředně nahlášeno nejméně 332,⁸⁵ nelze než uvažovat o jeho úplné zaslepenosti nebo nekritickém fanatismu. Na druhé straně je ovšem potřeba vidět jeho stanovisko jako možné plnění politické objednávky ružomerského ľudáckého centra, jež si svými útoky na Matt'ášovského pro odpadlictví, „*ohavnosť spustošenia*“, proto, že za ním „*ide čiastka katolíckej Osady... nízka a spustlá*“ atd. chtělo vynutit na vládě ČSR, aby byl vypovězen do Maďarska za to, že „*došikoval do Osady cirkvičkárov*“ sloužících mše jako „*stari 'boží bojovníci'*“.⁸⁶

79 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 268/26 prez.

80 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, b. č.: („*ačkoľvek tam nie je inkardinovaný... pre veľkú neposlušnosť oproti spišského biskupa... nebrac ohľad na suspenziu opovážil sa omšú slúžiť... Sv. Cong. s ohľadom na dobro veriácich, na podporovanie cirkevnej disciplíny a na lomenie sputnosti... Matt'ášovského exkomunikovať sa rozhodla...*“).

81 *Český zápas*, 1926, roč. 9, č. 19.

82 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, b. č., 25. 4. 1926. Ref. 81, *Český zápas* uváděl podstatně vyšší účast – 1000 lidí, z nichž 200 přijalo svátost. Toto číslo se zdá být pravděpodobnějším i s ohledem na Cehulovu výzvu cit. v ref. 51, v níž pro tuto dobu uvádí počet ještě podstatně vyšší – minimálně 1300. Zajímavým a výmluvným dokladem masové účasti jsou mj. i fotografické záběry ve sbírce fotografií AÚRCČSH.

83 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 493.

84 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 5494/26 a 356/26 prez., 27. 5. 1926.

85 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 445/26 prez.

86 *Slovák*, 28. 4. 1926, roč. 8, č. 95a. Proč právě do Maďarska není jasné, možná jde o souvislost nezachycenou archivními dokumenty.

Začínající boj o kostel měl široké a značně komplikované souvislosti. Původní sebevědomá a někdy i velkohubá vystoupení vládních stran proti římskokatolické církvi se rychle vytratila do ztracena. Bez katolíků nebylo většiny v Národním shromáždění. Otázka odluky církve od státu se změnila v občasně propagandistické heslo některé z koalovaných stran.⁸⁷ Církev československá, postrádající rozhodující politickou podporu, usilovala alespoň o získání potřebného materiálního zázemí, to znamená především kostelů. Jejím programem se v této otázce stalo zásadní neuznání katolického majetku do roku 1871. Kostely označovala za majetek občanů, nikoliv církve, jestliže si je sama nepostavila. Současně prosazovala nutnost jejich spoluužívání více církvemi.⁸⁸ V podstatě šlo o opakování neúspěšného návrhu národních socialistů (tj. Československé strany socialistické) z roku 1921.⁸⁹ Přitom prakticky jedinou podporu nacházela ČČS právě u této strany, v jejím svérázně chápaném antiklerikalismu. Ačkoliv se národní socialisti nemohli – podle Stříbrného formulace na X. sjezdu v roce 1924 – s ČČS ztotožnit, viděli v ní prostředek odřímštění a z toho také pramenilo stanovisko, podle něhož „*chceme podporovat každé hnutí, které úspěšně bojuje proti klerikalismu*“.⁹⁰ Politické aspirace tohoto postoje vůči ČČS vystihli komunisté včetně faktu, že „*československá církev je oproti římsko-katolické v ohromné nevýhodě. Je v roli persekvanované náboženské obce*“.⁹¹ Nebylo to příliš nadsazené tvrzení – jednak proto, že ČČS výrazně inklinovala k levici (ale i naopak: mezi zakladateli jejích církevních obcí byli i aktivní komunisté) a tím byla nepohodlná, jednak se zvláště na Slovensku musela potýkat s předpisy (stejně jako každé protiklerikální hnutí), nesmírně ztrpčujícími každou snahu vystoupit z církve.⁹² Stejně problematický byl přístup vlády i k otázce kostelů. Vztahovalo se na ně objektivistické Habrmanovo⁹³ vystoupení, podle něhož úřady zjednodušeně zakročovaly proti rušitelům veřejného klidu a pořádku; rušitelem se potom nutně stávaly obce ČČS, pokud aplikovaly stanovisko své církve o vztahu k vlastnictví katolického majetku. Je otázka, zda přetrvávající komplikace byly alespoň zmírněny přijetím interkonfesionálního zákona v dubnu 1925 (jímž měly být přestupy mezi církvemi nebo vystoupení z církve usnadněny), jestliže vládní strany usilovaly o spolupráci katolických stran i o smírné řešení ve vztazích s Vatikánem. Ostatně zanedlouho, v čase propuknutí Marmaggiho aféry, asi neexistovala politická vůle důsledně podpořit síly vyvolávající další tlaky proti římskokatolické církvi (zvláště když události v Liptovské Osadě mimoděk připomínaly tento problém vyšší politiky). Dokonce i Vavro Šrobár, sám vlašný katolík, jehož lze jen těžko podezřívát z mimořádné náklonnosti k bigotnímu katolicismu, „*zdráhá se uveřejnit v Denníku zprávu o Liptovské Osadě z ohledu na kněžské odběratele*...“.⁹⁴

87 PEROUTKA, ref. 1, díl 4, rok 1921, s. 2386 a n.

88 *Český zápas*, 1923, roč. 6, č. 12.

89 PEROUTKA, ref. 87, s. 2390.

90 Archiv ÚV Čs. strany socialistické Praha, k. I C 46.

91 *Rudé právo*, 11. 12. 1924, roč. 5, č. 289.

92 Ref. 90, vystoupení slovenského účastníka sjezdu.

93 Gustav Habrman, sociálnědemokratický poslanec, opakovaně ministr školství a národní osvěty, resp. sociální péče v letech 1918-1925, senátor. Prosadil odstranění náboženských symbolů ze státních škol a postátnění valné části základního a středního školství.

94 Ref. 58, AÚRCČSH, cit. dopis z roku 1926.

Komplikované bylo na Slovensku i samo ustavování obcí ČČS legální cestou. Vleklá a bezvýhodná unifikace zákonů i v této oblasti dlouho ponechávala v platnosti uherské zákony, takže podle jejího církevního periodika ani ČČS zde nemohla být legalizována vzhledem na uherský zákon o kultu ani na základě interkonfesionálního zákona⁹⁵, ale až o půl roku později, na podzim 1925.⁹⁶

* * *

Problém kostela byl bolavým místem ČČS i v Liptovské Osadě. A 24. června 1926 jej věrní katolíci náhle rozjitřili: překvapivě kostel obsadili a zabarikádovali se. Snad to způsobil téměř dvouměsíční odstup od původního Ďaďova plánu, jenž oslabil odhodlání členů ČČS kostel nevydat, snad to byla jejich snaha docílit jeho sdílení s katolíky. Nyní se však rozhodli k protiakci. Prvním krokem bylo úplné obklíčení kostela. V očekávání krvavých srážek se připravili na zásah i četníci.⁹⁷ Matťašovský však protivníka překvapil odříznutím a obklíčením jeho týlu a bleskovou akcí opanoval bojiště.⁹⁸ Zdálo se, že bude moci triumfovát. Konsolidoval situaci ve prospěch ČČS, která nyní konala své obřady v kostele, zatímco Ďaďův hlouček se uchýlil na hřbitov nebo do soukromého stavení. Byl uznávaným vůdcem většiny občanů, porazil i ľudáckého starostu, jenž pod stálým tlakem rezignoval už 1. listopadu 1925. Jenže se začaly projevovat i stinné stránky celého procesu. Agráři mu zjevně nemohli odpustit jeho podporu levicovým tendencím v obci a nedokázali akceptovat ani jeho rostoucí vliv v obecním zastupitelství. Vlastně ho *de facto* vyloučili. Přesto byl ještě právě v den útoku katolíků na kostel mluvčím obce, protestujícím proti úřední svévoli při výměře daní.⁹⁹ Nadále řídil školskou stolicí v Liptovské Osadě. Rostoucí počet věřících v nové církvi měl konečně zákonný podklad v uznání ČČS. Náhle se však zlomil.

Snad proto, že byl vyhlášen „*z upadnutého do exkomunikácie Sv. Otcovi zadržanej, následkom pristúpenia ku heretickej sekty, takzvanej československej...*“, snad i proto, že po Farského mši sloužené 25. dubna 1926 se stal objektem žárlivých útoků bratislavské obce ČČS¹⁰⁰, ustoupil zcela nečekaně Vojtaššákovi na celé frontě. Přistoupil na exercicie i na odchod z fary, dokonce i na veřejné odprošení biskupa.¹⁰¹ Třeba zde svou roli sehrálo další odsouzení ružomberským soudem, proti němuž 28. dubna 1926 hledal pomoc u patriarchátu ČČS,¹⁰² možná i ztráta politického zázemí u agráriků. A možná se mu zhroutil svět z důvodů ryze osobních. Není vyloučeno, že neunesl několikaletý zápas, který musel svádět nejen s vnějšími protivníky, ale určitě i sám se sebou, když dlouhodobě oscilloval mezi dvěma církvemi a nedokázal se rozhodnout ani v době, kdy už měla ČČS zákon na své straně. Nevíme. Paradoxně se však podrobil v době, kdy se

95 *Český zápas*, 1925, roč. 8, č. 38.

96 *Výhláška MŠANO č. 193 z 22. 9. 1925 Sb. z. O uznání ČČS na území Slovenska a Podkarpatské Rusi.*

97 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 445/26 prez.

98 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 751.

99 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 442/26.

100 BIRINGER, Rudolf. Slovenské cirkevné pomery a dielo Dr. Farského. In POKORNÝ, František (usp.). *Sborník Dra K. Farského (Kniha vzpomínek, dojmů a úryvků...)*. Praha: Tiskové a nakadatelské družstvo ČČS, 1928, na s. 210 uvádí, že Matťašovský byl překážkou ustavení obce ČČS.

101 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 509/26 prez.

102 Ref. 58, AÚRCŠH, A II-43, č. i. 1921, f. Korespondence dr. K. Farského.

mohl cítit jako vítěz a kdy jej patriarcha Farský hodnotil jako vynikajícího a poctivého pracovníka ČČS.¹⁰³ Nebyl to ale ještě definitivní odchod ze scény. V září roku 1926 odevzdal na základě rozsudku okresního soudu kostel katolické menšině i přes odpor svých stoupenců. V říjnu jej ale opětovně obsadil;¹⁰⁴ byl však už jen smutnou postavou, uštvanou katolickou církví, zavlečenou do trapných soudních sporů s diecézí, zklamanou politickými stranami i státem. O jeho dalších osudech vím málo. Dne 5. listopadu 1926 z obce definitivně odešel do Krompach. Zde snad čekal po nějaký čas na jmenování gymnaziálním profesorem, byl však pravděpodobně vyslán do USA jako katolický kněz, kde možná působil pod změněným jménem až do smrti.

Mohlo se zdát, že Mattášovského odchodem utichnou všechny spory. Společenský pohyb však už šel vlastní cestou. Nejpodstatnější přestaly být dohady o hřbitovy, provokace katolických kněží a konec konců i soudní výrok, jímž byl kostel definitivně přičten katolíkům.¹⁰⁵ Překonání věroučné bariéry a staletých obav z katolické hierarchie umožnilo občanům rozvinout vlastní aktivitu, nezávislou jak na církevní disciplíně, tak na ľudácké demagogii. Náboženský a současně společenský i sociální zápas, přetrvávající i vzdor neobvyklé koncentraci četnictva, už Mattášovského nepotřeboval.¹⁰⁶ Naopak, nadále pomáhal utvářet podmínky k novému přístupu k sociálněekonomické realitě.

Existence obce Církve československé v Liptovské Osadě byla župním úřadem schválena až 16. června 1928.¹⁰⁷ Takřka okamžitě (26. července) zakoupila pozemek se stavením, určený na výstavbu kostela.¹⁰⁸ Za čtyři roky byl kostel dokončen. Dne 28. srpna 1932 se konalo celodenní „slávnostné otvorenie prvého Husovho sboru na Slovensku...“. Po průvodu obcí a slavnostních formalitách sloužil bohoslužby v kostele patriarcha církve Gustav Adolf Procházka a před kostelem biskup dr. Josef Rostislav Stejskal.¹⁰⁹ (Specifikem kostela nebylo jen to, že byl první na Slovensku, ale také zůstal jediný.¹¹⁰) Z fotodokumentace slavnosti¹¹¹ je patrné, že se jí zúčastnilo skutečně velké

103 Ref. 58, AÚRCČSH, dopis z roku 1926.

104 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 8084/26, 7. 10. 1926.

105 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, C 947/26, 10. 8. 1926.

106 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 458/26 prez., 10. 1. 1927.

107 POKORNÝ, ref. 57, s. 442 a n.

108 Ref. 58, AÚRCČSH, A I-17, i. č. 8/VIA.

109 Ref. 61, Sbírká plakátů a písemností, přír. č. 29 400, č. o. i. 9567.

110 Poválečné dějiny této ojedinělé stavby téměř skončily v roce 1957, kdy MNV v obci navrhoval změnu charakteru budovy poškozené válkou, zbourání věže a přestavbu fary na zdravotní středisko. ČČS následně darovací smlouvou ze dne 30. 6. 1958 převedla kostel a faru s pozemkem na československý stát s tím, že ten se prostřednictvím ONV v Ružomberku zavázal ke generální opravě a využití objektu k hospodářským a kulturním účelům. (Církev československá husitská, ČČSH později argumentovala nátlakem, pod kterým musela s darovací smlouvou souhlasit, protože ji nikdy nebyly schváleny stavební práce a opravy potřebné pro záchranu kostela. Ovšem už v roce 1952 upozorňovala, že nehodlá vyvolávat nové náboženské boje v obci, ale že konání jejich bohoslužeb nelze napadat, protože je to právo zaručené ústavou.) Dne 17. 10. 1994 vyzval generální vikář ČČSH na Slovensku ThDr. Jan Hradil obec k vydání objektu. Následovaly soudní procesy, které skončily zřejmým kompromisem – obec sice měla k postupu žalobce výhrady, ale nakonec se z jiných, nesouvisejících důvodů majetku vzdala. Ref. 2, dokumentace vývoje sporu o kostel, *Liptovské echo*, 29. 6. 2012, roč. 3, č. 13, čl. *Časté spory spory urobili z kostola ruínu*, a rozhovory autora se starostou obce Ing. Róbertem Kuzmou a ThDr. Janem Hradilem.

111 Ref. 58, AÚRCČSH, sbírka fotografií.

množství občanů. Je to pochopitelné. V roce 1933, tedy o málo později, existovalo mimo osadské obce na Slovensku oficiálně schválených šest (ve skutečnosti osm) obcí ČČS, ale početnější než osadská byly jen tři.¹¹² Žádná z nich asi nevznikla za tak zvláštních podmínek jako tato; přitom počet členů církve zde narůstal. Již k 31. říjnu 1929 jich bylo evidováno 532,¹¹³ o rok později 471, 71 v místním výboru v Ružomberku a 30 v diaspoře.¹¹⁴ Díky pravidelné činnosti nejen náboženské, ale také vzdělávací a sociální, dosáhla zde ČČS v roce 1933 počtu 708 příslušníků, 72 dětí a 73 členů Jednoty mládeže.¹¹⁵ Přitom v roce 1930 žilo v Liptovské Osadě 1464 obyvatel.¹¹⁶ Tyto údaje jsou v podstatě také výsměchem tvrzení faráře Cehuly, podle něhož bylo v roce 1927 v obci již pouze „200 *duší chýbujících a umierajících v tlame husitskej sekty*“. (Ačkoliv sám v jiné pasáži téhož listu uvádí až 1300 odpadlíků).¹¹⁷

V porovnání s katolicismem nelze upřít Církvi československé jistou svobodomyšlnost, pramenící mj. z nesporné, byť značně relativní, věroučné (nebo možná spíše dogmatické) vlačnosti. To otevíralo církevní prostor i nenáboženským tendencím. Pokusy Čs. strany socialistické získat na tuto církev rozhodující vliv sice selhaly, přesto se však ČČS (alespoň ve své základně) více či méně politizovala. A snad proto, že v ní její příslušníci hledali protiklad katolického útisku (zpočátku chápanému z hlediska poměrů v monarchii), radikalizovali se a byli přístupni levicovým proudům myšlení.

Nejinak tomu bylo i v Liptovské Osadě. Bezprostředně získávané zkušenosti s katolickým nátlakem, s ľudáckým terorem, s politikou státu a neochotou agráriků k pomoci spolu s trvající bídou vedly k postupnému akceptování myšlenek a cílů levice. Počáteční pokusy komunistů etablovat se zde v polovině dvacátých let sice nenašly velkou odezvu navzdory slibům o ochotě volit KSČ, ale v roce 1929 se zde již objevují první organizovaní komunisté, třebaže zde ještě organizace nevznikla.¹¹⁸ V roce 1931 už ale byl představitel KSČ v obecním zastupitelství. Po volbách byla 1. ledna 1932 ustavena její místní organizace, která měla – mimo ilegálně založenou buňku komunistické mládeže – 30 členů. Podle notářovy stížnosti „*duchovný čl. cirkvi... prevádza obozretne činnosť s komunistickým vodcom... nevyplýva naňho očakávateľne, ale opačne ho pravdepodobne podporuje a iste mu poskytuje spolupomoc*“. A 7. února 1932 již proti hladovému pochodu nezaměstnaných z Liptovské Osady a sousedících Liptovských Revúc a Liptovské Lúžné, organizovanému komunisty, stavěly před Ružomberkem kordon všechny četnické stanice z okresu.¹¹⁹

Růstem komunistického hnutí ČČS v Osadě neutrpěla. Spíše narážela na jiné problémy. Farář Jozef Cehula, který zaujal faru po odchodu Mattěašovského do USA, v citovaném listu uvádí, že řada „heretiků“ byla odsouzena k pokutám nebo trestu odnětí svobody (nezpřesňuje za co, ale mezi řádky lze vyčíst jeho přesvědčení, že za podíl na

112 Ref. 107, POKORNÝ, ref. 57.

113 Ref. 58, AÚRCČSH, A V-38, i. č. 145/VI-C-11.

114 Ref. 58, AÚRCČSH, A V-41, i. č. 172/VI-C-2.

115 Ref. 107, POKORNÝ, ref. 57.

116 *Lexikon obcí Slovenskej republiky*. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942, s. 87.

117 Ref. 61, Sbíрка plakátů a písemností, list faráře CEHULY.

118 Ref. 27, V. PARAČKA.

119 Ref. 25, f. OÚ Ružomberok, 102 K/1932 prez. a 45 K/1932 prez., 2. 2. 1932.

odporu proti katolické církvi. Daleko pravděpodobněji ale šlo o to, že odpadlíci byli žalováni za odpor proti státním orgánům v majetkové věci kostela, případně za násilné činy v nejexponovanějších srážkách): existoval zde tedy úřady vedený tlak, ať už chtě nebo nechťe podporující rekatolizaci. Na odlivu členů se později podílelo i získání husitského obsahu církve, což také některé jedince vedlo k návratu do římskokatolické církve. Zde ale naráželi – alespoň podle pamětníka – na povinnost nového křtu, čemuž se ne všichni podvolili a raději už zůstali mimo církev, pokud se jim tento požadavek nepodařilo obejít, nebo se uchýlovali do lůna ružomberských evangelíků (což se ovšem nejvíce projevilo po zákazu ČČS). Také srážky s tradicí nevyznívaly ve prospěch ČČS: katolická církev využívala vztahy mezi mladými lidmi a v duchu své doktríny podmiňovala prostřednictvím katolických rodin manželský svazek návratem „odpadlíka“. S ním se potom zpravidla vraceli i rodiče.¹²⁰ Došlo také k uklidnění vztahů mezi příslušníky církvi. Podle vzpomínky MUDr. Buroše, jehož rodina se do Liptovské Osady přistěhovala v roce 1938, se v té době mezi nimi už žádné konflikty nevyskytovaly.¹²¹

Krátkou existenci Církve československé v Liptovské Osadě ukončil již 16. března 1939 (což byla rychlost připomínající reakci Vatikánu na vznik církve) zákaz činnosti, její likvidace a zabavení majetku místním velitelstvím Hlinkovy gardy. Protože nešlo o protestantskou církev, nebyla možnost pokusit se o přežití pod egidou státem povolené evangelické církve.¹²² Ovšem ani při zpětném hodnocení této situace nemohli ľudáci zamlčet, že se „...*prívrženci tejto cirkvi z roka na rok zvyšovali a bol ustavičný boj a rozkol... menovite medzi r.kat. a čl.*“.¹²³ Zánik byl definitivní, po osvobození se zde obec ČČS už neprobudila. Zanechala však zřetelné stopy v procesu politického a sociálního sebeuvědomování vesničanů a v jejich zápase proti katolickému politickému klerikalismu a ľudáctví. Jsem přesvědčen, že masivní podpora partyzánskému hnutí v této obci již před SNP byla i ozvěnou nedávného zápasu.

TSCHSCHOSLOWAKISCHE KIRCHEN IN LIPTOVSKÁ OSADA

STANISLAV V. CHYTKA

Im ersten Drittel des vorigen Jahrhunderts kam es im katholischen Teil von Liptau zu wiederholten Protesten der Dorfbewohner gegen die Hierarchie der römisch-katholischen Kirche. In

120 Ref. 27, V. PARAČKA.

121 VAA, Rozhovor s MUDr. Milanem BUROŠEM v roce 2005.

122 Pravděpodobně se jednalo o „soukromou“ akci ružomberské Hlinkovy gardy. V ŠOBA Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš, neexistuje ani v prezidiálních spisech OÚ Ružomberok, ani v administrativních spisech NÚ Liptovská Osada dokument související se zákazem ČČS. Není vyloučeno, že se mohlo jednat o dodatečnou aplikaci papežské klatby z roku 1920. Pro porovnání rychlosti zákroku lze použít řadu příkladů: zákaz činnosti Školských sester III. řádu svatého Františka, které přišly z Prahy na osobní Hlinkovo pozvání do Ružomberka v roce 1919 – ty musely město opustit až 30. dubna 1939. *Ružomberok*, ref. 37, s. 178; ZAVACKÁ, Katarína. Zásahy státu do slobody vyznania na Slovensku po 14. marci 1939. In DANIŠ, Miroslav - NIŽŇANSKÝ, Eduard (eds.). *Historické štúdie. K životnému jubileu Herty Tkadlečkovej*. Bratislava: FiF UK, 2011, s. 148 také nasvědčuje, že omezení náboženské a spolkové činnosti včetně protizidovského zákonodárství nepostupovalo ani přibližně takovou rychlostí, jako zásah proti ČČS.

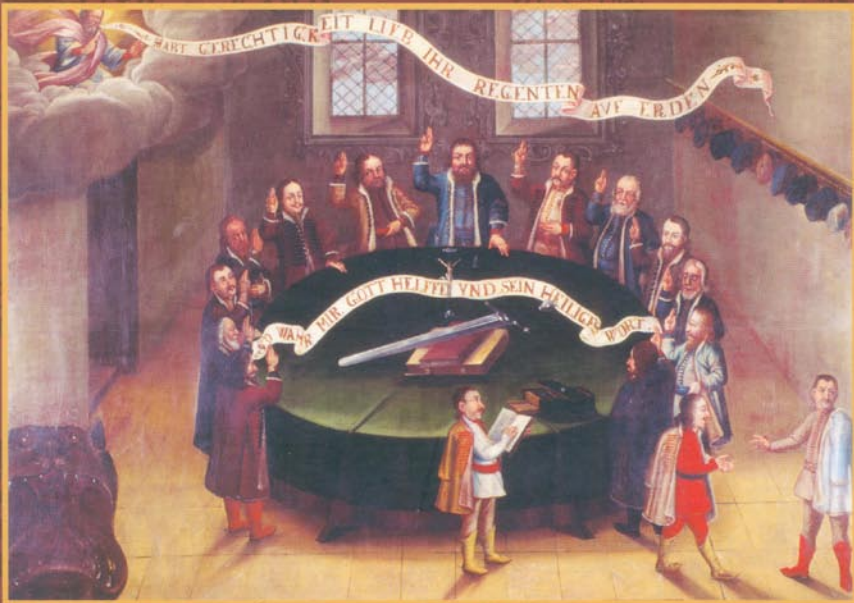
123 Ref. 25, f. NÚ L. Osada, k. 1, 31/40 prez., štátna bezpečnostná služba, 30. 3. 1940.

allen Fällen handelte sich es um die Äußerungen des Widerstands gegen die Persekution ihres beliebten Geistlichen. Das erste war die Ablehnung des „verungarischten“ Priesters, der den nationalen Wiederwecker und Agitator Ladislav Moyš in der Gemeinde Lúčky nach der Wahl 1906 ersetzte und die Führung der Gottesdienste und Zeremonien in Abwesenheit des Priesters und in der slowakischen Sprache. Noch in Laufe dieser Bewegung ereigneten sich die traurig bekannten blutigen Ereignisse in Černová 1907, die ihre Wurzeln in den Widersprüchen zwischen der katholischen Hierarchie und dem verfolgten Priester - obwohl nicht aus den Gründen der Glaubenslehre – Andrej Hlinka hatten. Der dritte analysierte Widerstand, war der langanhaltende Widerstand der Bewohner von Liptovská Osada gegen die Abberufung und Verfolgung des stellvertretenden Administrators der Pfarrei Ján Mat'ášovský. Obwohl der ursprüngliche Grund seines Streits mit der Kirche nicht ganz geklärt ist, es ist höchstwahrscheinlich, dass es in der Aufdeckung der finanziellen Machenschaften des Rosenbergers Priesters Andrej Hlinka und des Zipser Bischofs Ján Vojtaššák handelte. Die darauf folgenden Ereignisse führten zur allmählichen Zuspitzung der Verhältnisse zwischen ihnen und Mat'ášovský und teilweise zur Abkehr der Gläubigen von der katholischen Kirche. Der Prozess gelang ins Stadium, wo keine Versöhnung mehr möglich war. Im Gegenteil, er ging in körperliche Gewalttaten während der Zusammenstöße mit den Ludaken und während der Kämpfe um die Nutzung der Kirche, in die Ablehnung der Ludaken-Politik und ihres Missbrauchs der Kirchendisziplin und in die wiederholten amtlichen und gerichtlichen Eingriffe gegen Mat'ášovský und die Bürger über. Damit verbunden war die Neigung der Bürger zur politischen Löwin, sowie der offensichtliche Unwillen der Politiker, bzw. der politischen Parteien eine Stellung zu beziehen, die die Koalitionszusammenarbeit mit den Katholiken bedrohen könnte. Es führte schließlich zum Wechsel vom großen Teil der Gemeindebewohner in die Tschechoslowakische Kirche und zum Verjagen von Mat'ášovský, der die Republik verließ. In den 30er Jahren erbaute sich die Tschechoslowakische Kirche eigene Kirche, wahrscheinlich die einzige in der Slowakei, jedoch unter dem Druck verlor sie ihre Stärke und nach ihrem unverzüglichen Verbot nach der Entstehung der Slowakischen Staates wurde sie nicht einmal nach der Befreiung wiederaufgebaut.

PhDr. Stanislav V. Chytka
Malé Tatry 21, 034 05 Ružomberok
e-mail: stnslvchytka@gmail.com

BLANKA SZEGHYOVÁ

Súdnictvo a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí

MOCENSKO-POLITICKÉ ZÁPASY VO VEDENÍ KOMUNISTICKEJ STRANY SLOVENSKA V ROKOCH 1950 – 1953

JOZEF ŠPILKA

ŠPILKA, Jozef. Power-political struggles in the leadership of the Communist Party of Slovakia in 1950 - 1953. *Historický časopis*, 2016, 64, 3, pp. 473-495, Bratislava.

The paper is focused on the Communist Party of Slovakia, power and political relations between communist functionaries in the 1950s. During the IXth Congress of the Slovak Communist party in 1950 the so-called bourgeois nationalists, previously influential high communist functionaries like Gustáv Husák, Ladislav Novomeský or Karol Šmidke, were finally eliminated and criticized. After elimination of these members of the Slovak communist elite the position of the Chairman of the Communist Party of Slovakia, Viliam Široký, was strengthened. He was the most powerful politician in the party at that time. However this situation was changed by the development during the next three years, which were characterized by ongoing political downfalls and arrests of many communist functionaries, some of them Široký's close co-workers. After the death of Josif Vissarionovič Stalin and Klement Gottwald in 1953 the position of V. Široký weakened and functionaries oriented towards the First secretary of the Communist Party of Czechoslovakia Antonín Novotný prevailed on the political scene.

Communist Party of Slovakia. IXth Congress. Viliam Široký. Power and political relations. Communist functionaries. Leadership of the Communist Party. Political changes.

Keď sa KSC po februári 1948 podľa sovietskeho vzoru deklarovala ako „vedúca sila spoločnosti“, údajnú legitimitu svojej nadobudnutej pozície zdôvodňovala zvrhnutím „kapitalistického poriadku“ v Československu, no mocenským ústredím nového režimu sa nestala v dôsledku vyhlásenia, ale praktickým ovládnutím štátu a maximálnou koncentráciou moci do svojich rúk. V skutočnosti išlo o mocenský monopol strany a uplatňovanie totalitnej moci prostredníctvom jej predstaviteľov, ktorí vytýčili „vôľu strany“ a ovládali spoločnosť. Tá bola nútená poslúchnuť, resp. sa prispôbiť. Toto dominantné postavenie bolo dosahované aj kumuláciou straníckych a štátnych funkcií. Postavenie komunistickej strany v Československu nebolo od roku 1948 nijako zákonne definované – formálne bola „vedúca úloha strany“ zakotvená až v „socialistickej“ ústave z roku 1960.

Ak sa pražské stranícke ústredie slovami Václava Kopeckého vnímalo ako „malý československý filiálny Kremel“,¹ na Slovensku predstavovala centrála ÚV KSS v Bratislave v určitom zmysle zas malú „slovenskú filiálnu Prahu“. Rozhodujúca moc bola sústredená vo vrcholných orgánoch, hlavne Predsedníctve ÚV KSC či ÚV KSS, a hoci

1 KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Brno : Barrister & Principal, 2009, s. 116. ISBN 9788087029534.

formálne najvyššími orgánmi strany boli zjazdy, v praxi však vládli úzke skupinky funkcionárov v ústredí a analogicky aj na nižších stupňoch straníckej i štátnej hierarchie. Tí disponovali straníckym aparátom, ktorý mal dôležitú úlohu pri uplatňovaní monopolu moci. Stranícky aparát bol *de facto* koncipovaný ako duplicita štátnych orgánov v centre i na nižších úrovniach a rezortoch, usmerňoval a kontroloval ich činnosť a zasahoval do ich kompetencií. Najdôležitejší a najmocnejší bol aparát ÚV KSČ a na Slovensku jeho „územná organizácia“ ÚV KSS. Pôsobili ako akási tieňová vláda, resp. Zbor povereníkov, len s dominantným a rozhodujúcim postavením.²

Pre vzťahy vo vedení KSČ a aj KSS bol od konca 40. a predovšetkým na začiatku 50. rokov podstatný silný vplyv ZSSR, uskutočňovaný prostredníctvom stykov jednotlivých vedúcich funkcionárov KSČ a KSS so sovietskymi predstaviteľmi, diplomatmi a od jesene 1949 hlavne so sovietskymi poradcami, ktorí boli prizvaní do Československa a častokrát značne nevyspytateľným spôsobom zasahovali do vrcholnej politiky štátu a strany.

Zároveň aktéri vnútropolitckej scény sa spätne snažili využiť zasahovanie Soviet-skeho zväzu na odstránenie svojich straníckych konkurentov, dosiahnutie ešte väčšieho vplyvu a tak si aj zvýšiť šancu pôsobiť v mocenskej špičke čo najdlhšie, keďže politický pád mal v tomto období čistiť, „zostrovania triedneho boja“ a hľadania vhodných adeptov na vykonštruovaný proces zväčša tragické následky v podobe dlhoročného ťažkého väzenia, tvrdých výsluchov či odsúdenia na smrť.

Práve tí, ktorí si mysleli, že majú najväčšie dôvody k obavám, konali o to horlivejšie, aby tak odpúťali od seba pozornosť sovietskych poradcov a nedali ani náhodou príčinu k odstaveniu z politiky. No ani to nebolo vždy bezpečnou zárukou, čo môžeme vypo-
zorovať aj na najsilnejších a najvplyvnejších postavách vtedajšieho režimu v Československu a tiež na Slovensku. Predseda KSČ a prezident republiky Klement Gottwald bol síce v najvyššej politickej a mocenskej funkcii, ale podliehal obave, že stranícke vedenie v Moskve nie je vždy s ním dostatočne spokojné. Strach zo sovietskeho vedenia patril k črtám jeho politického charakteru, čo sa prejavilo v jeho nechuti absolvovať cesty do Moskvy. Keď sa po februári 1948 objavovali určité kritiky na činnosť KSČ zo sovietskej strany a začiatkom 50. rokov sa uskutočnili procesy s bývalými vysokými funkcionármi KSČ, Gottwald sa hrozil myšlienky, aby sa raz i on neocitol medzi súdenými.³

Záujem sovietskych poradcov sa sústredil aj na ostatných vysokých predstaviteľov KSČ. Na-príklad Alexej Čepička, člen vedenia KSČ, zať Klementa Gottwalda, podpredseda vlády a minister národnej obrany, ktorý niekedy tiež spolurozhodoval o tom, kto bude z predstaviteľov strany zatknutý, súčasne patril medzi osoby, na ktoré sa Štátna bezpečnosť zameriavala pri vypočúvaniach zaistených či väznených a zbierala o nich informácie.⁴ Obdobná situácia bola v prípade Viliama Širokého a ostatných hlavných politických predstaviteľov na Slovensku.

2 PEŠEK, Jan. *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu I. Na ceste k moci (1945 – 1948), pri moci – od prevratu k pokusu o reformu (1948 – 1968)*. Bratislava : Veda, 2012, s. 70. ISBN 9788022412568.

3 KAPLAN, ref. 1, s. 111-115.

4 PERNES, Jiří. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultúry, 2008, s. 75-76. ISBN 9788073251543.

Základ ústrednej mocenskej elity na Slovensku tvorili v období vrcholnej éry stalinizmu predseda KSS, generálny tajomník KSS (od jesene roku 1951 bola táto funkcia zrušená), členovia Predsedníctva ÚV KSS a členovia Sekretariátu, ktorí boli väčšinou aj tajomníkmi ÚV KSS. Počet funkcionárov bol však menší než počet funkcií, lebo viacerí stranícki predstavitelia bežne zastávali niekoľko funkcií naraz, čo častokrát prakticky predstavovalo prostriedok k väčším právomociam a tým podľa dôležitosti funkcie k účasti na moci.

K príslušníkom mocenskej špičky patrili aj niektorí vedúci tajomníci krajských výborov a vedúci pracovníci aparátu ÚV KSS, stojaci na čele dôležitých straníckych oddelení. Príslušnosť k politickým elitám vyžadovala zväčša potrebnú dôveru pražského stranického centra a hlavne čím užšie kontakty na reprezentantov a predstaviteľov Sovietskeho zväzu. Kto chcel vo vedení KSS dlhšiu dobu pôsobiť, musel sa vyznať v zákulisnej straníckej politike a v stratégii krokov, ako si nadobudnutú moc udržať.⁵

Pomery vo vedení KSS, a to isté platilo aj o KSČ, boli založené výlučne na osobnom vzťahu medzi jednotlivými straníckymi predstaviteľmi. Nerozhodoval organizačný poriadok, ale predovšetkým konkrétne zadávanie úloh a ich realizácia určitým okruhom osôb.⁶ Aj keď dobová oficiálna propaganda rozširovala dojem o nespochybniteľnej jednote komunistického vedenia v strane, už od skončenia druhej svetovej vojny možno aj na Slovensku rozlišovať politické zoskupenia vzájomne užšie spolupracujúcich funkcionárov. Generálnym tajomníkom KSS bol od augusta 1945 Štefan Bašťovanský, ktorý poslušne vykonával pokyny predsedu strany Viliama Širokého, zdržiavajúceho sa stále častejšie v Prahe, kde bolo hlavné mocenské ústredie štátu. Značnú autoritu v strane, ako účastníci a spoluorganizátori povstania, však mali aj podpredseda strany Karol Šmidke a člen predsedníctva Gustáv Husák.

Na IX. zjazde KSS, ktorý sa konal 24. – 27. mája 1950, bol Karol Šmidke, rovnako ako už krátko pred zjazdom Gustáv Husák, Ladislav Novomeský a Vladimír Clementis obvinený z tzv. buržoázneho nacionalizmu a nútený podať sebakritiku. Vysvetľovanie a priznávanie sa k chybám Gustáva Husáka a Ladislava Novomeského bolo na rozdiel od vystúpenia Karola Šmidkeho predstaviteľmi strany na zjazde prijaté, pričom všetkých troch kritizovaných straníckych predstaviteľov už nenavrhl do nového ÚV.⁷

Po zjazde boli preložený na iné, menej dôležité miesta, kde mali „dokázať svoju odanosť strane“, pričom im zostali len poslancecké mandáty v Národnom zhromaždení. Gustáv Husák bol poverený funkciou vedúceho roľníckeho oddelenia sekretariátu ÚV KSS a vo svojej práci mal byť podriadený Jánovi Púllovi, ktorý predsedníctvu strany zodpovedal za prácu roľníckeho oddelenia. Ladislav Novomeský bol určený, aby dočasne viedol Slovenskú akadémiu vied a umení a Karol Šmidke mal po vzdaní sa mandátu v SNR pôvodne pracovať na hospodárskom úseku ako riaditeľ drevárskeho závodu, no

5 PEŠEK, Jan. Slovensko v ére vrcholného stalinizmu (1948 – 1953). In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2005. Brno : Masarykova univerzita, 2005, s. 164. ISSN 1214-8334.

6 PEŠEK, ref. 2, s. 130.

7 KINČOK, Branislav. Takzvaný buržoázny nacionalizmus a vnútrostranícky boj v KSS 1948 – 1951. In KALOUS, Jan - KOCIAN, Jiří (eds.). *Český a slovenský komunismus (1921 – 2011)*. Praha : Ústav pro studium totalitních režimů, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012, s. 115. ISBN 9788087211700 (ÚSTR); 9788072851560 (ÚSD AV ČR).

napokon sa stal formálnym riaditeľom národného podniku Tesla.⁸ Svoju predchádzajúcu činnosť kriticky hodnotil na zjazde aj dovtedajší tajomník ÚV KSS Eduard Friš, najmä kvôli prislusnosti ku skupine predvojnového ľavicového časopisu *DAV*, ktorá ho s kritizovanými straníkmi spájala.⁹

Z mocenského hľadiska IX. zjazd priniesol zmeny vo vedení KSS v podobe nezvolenia Gustáva Husáka, Ladislava Novomeského a Karola Šmidkeho do ÚV KSS.¹⁰ Eduard Friš napriek tomu, že v pôvodných predzjazdových návrhoch ÚV KSČ figuroval medzi členmi ÚV KSS,¹¹ bol na zjazde zaradený iba medzi náhradníkov ústredného výboru strany, no naďalej mohol pôsobiť vo funkcii šéfredaktora tlačového orgánu KSS *Pravda* až do začiatku roka 1952, keď ho z tohto postu uvoľnili. Hneď po skončení IX. zjazdu sa zišiel novozvolený ÚV KSS na svoje prvé pozjazdové zasadanie, kde si zvolil nové predsedníctvo strany.¹² Do Predsedníctva ÚV KSS sa po IX. zjazde nedostal Ladislav Holdoš, na ktorého ako bývalého interbrigadistu už od roku 1949, keď pôsobil ešte v predsedníctve, z podnetu sovietskych predstaviteľov zbierala ŠtB kompromitujúce materiály,¹³ no na krátky čas zostal ešte členom ÚV KSS. Z predsedníctva vypadol aj bývalý sociálny demokrat a vtedajší poverenik výživy Jozef Šoltész, ktorý tiež ostal členom ÚV. Naproti tomu sa do predsedníctva po IX. zjazde dostali viacerí stúpenci Viliama Širokého, ako napríklad Ján Púll, Marek Čulen, Ernest Sýkora, Štefan Rais či Ľudovít Benada.¹⁴

Na ďalšom pozjazdovom zasadnutí Predsedníctva ÚV KSS 3. júna 1950, kde sa pre-rokovali nové organizačné ustanovenia v strane, boli určení zástupcovia generálneho tajomníka ÚV KSS, ktorí spolu s predsedom strany Viliamom Širokým a generálnym tajomníkom Štefanom Bašťovanským tvorili nový sekretariát. Sekretariát ÚV KSS sa tak pripodobnil Sekretariátu ÚV KSČ, iba s tým rozdielom, že KSČ si ho zvolila na novostanovujúcom zasadnutí ÚV hneď po IX. zjazde KSČ 29. mája 1949. Prvým zástupcom generálneho tajomníka sa stal Koloman Moško (Moškovič), druhým Ján Púll a tretím Ladislav Lenorák.¹⁵ Je určitou zvláštnosťou, že popri Širokého stúpencoch Moškovi a Púllovi sa stal tretím zástupcom práve Ladislav Lenorák, ktorý vtedy zastával funkciu vedúceho odboru pre obchod na ÚV KSS, nebol ani len členom ÚV KSS a patrila iba k náhradníkom ústredného výboru.¹⁶ Na zasadnutia predsedníctva sa pri preberaní zá-

8 Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) ÚV KSS – Predsedníctvo, kartón (ďalej k.) 796. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 3. júna 1950 ; SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 796. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 24. júna 1950.

9 SNA, f. ÚV KSS – zjazdy, konferencie, IX. zjazd KSS, 24. – 27. máj 1950, k. 22, archívna jednotka (ďalej a. j.) 163. Protokol IX. zjazdu KSS.

10 PEŠEK, ref. 2, s. 95.

11 Národní archiv (ďalej NA), f. ÚV KSČ, 02/1, Předsednictvo ÚV KSČ 1945-1954, zväzok 19, a. j. 223. Předsednictvo ÚV KSČ dne 22. května 1950. Materiál k bodu 1.)b. Návrh kandidátky ÚV KSS.

12 *Pravda*, 28. máj 1950, roč. 31, č. 124, s. 2. Nové Predsedníctvo ÚV KSS.

13 NA, f. ÚV KSČ, 03/10, Barnabitská komise, zv. 2, a. j. 30. Otta Krajňák. Vyjádření O. Krajňáka k listu G. Husáka z 19. 8. 1963, s. 21-22.

14 SNA, f. ÚV KSS – zjazdy, konferencie, IX. zjazd KSS, 24. – 27. máj 1950, k. 22, a. j. 163. Protokol IX. zjazdu KSS.

15 Pôvodné meno Kolomana Moška je Moškovič, v dobových záznamoch sa vyskytujú obidve podoby tohto mena. Bližšie pozri: PEŠEK, ref. 2, s. 31.

16 PEŠEK, ref. 2, s. 95-96. Ladislav Lenorák pred IX. zjazdom zastával funkciu zástupcu vedúceho oddele-

ležitostí štátnej a verejnej správy mali pravidelne prizývať i členovia Zboru povereníkov za KSS. O pomeroch vo vedení strany v tomto období vypovedá aj poznámka Karola Bacílka v diskusii na júnovej schôdzi, keď uviedol, že ani vo VKS /b/ (Všezväzová komunistická strana /bolševikov/ od októbrového zjazdu v roku 1952 mala názov Komunistická strana Sovietskeho zväzu) nedostávajú materiál všetci členovia predsedníctva, ale len úzky okruh vedenia strany, najmä keď ide o zvlášť dôverný materiál. Mohlo by sa to vraj zaviesť do praxe aj v Predsedníctve ÚV KSS, keď sa budú prerokovávať také záležitosti, o ktorých by nemali vedieť všetci jeho členovia.¹⁷

IX. zjazd bol v konečnom dôsledku triumfom Viliama Širokého. Odstavením svojich oponentov potvrdil vtedajšiu, podľa vonkajšieho zdania neotrasiteľnú, najvyššiu stranícku a aj mocenskú pozíciu na Slovensku. Na vedúcich postoch strany mal svojich stúpencov, zväčša tých, ktorých poznal ešte z obdobia druhej svetovej vojny z väzenia (Štefan Bašťovanský, Oto Krajňák, Štefan Gažík, Július Viktory a i.), z Paríža (Ladislav Holdoš, Koloman Moško), alebo tých, ktorí sa tiež cítili nedocenení tzv. povstaleckým vedením KSS (Karol Bacílek, Július Bránik).¹⁸ Keďže Široký väčšinu svojho času trávil v Prahe, Bašťovanský ako generálny tajomník zabezpečoval vykonávanie jeho inštrukcií v ÚV KSS. Za ďalších najbližších stúpencov predsedu strany, s ktorými sa zvykol radiť o svojom nadchádzajúcom postupe, možno pokladať predovšetkým zástupcu generálneho tajomníka Kolomana Moška a člena ÚV KSČ, Predsedníctva ÚV KSS a predsedu Slovenského plánovacieho úradu Júliusa Bránika.¹⁹ Viacerí funkcionári ho však vnímali ako svojho predsedu s nepochybniteľnou autoritou a aj zo strachu pred jeho mocenským postavením sa do opozície proti nemu otvorene nestavali, prípadne sa k nemu pridávali, resp. s ním radšej spolupracovali. Zjazd tak znamenal ešte ďalšie posilnenie Širokého postavenia vo vedení KSS a dôležitý krok k neskoršiemu rozpútaniu kampane proti ďalším možným tzv. buržoáznym nacionalistom, a to či už v najvyšších, alebo na nižších stupňoch hierarchie v straníckych alebo štátnych funkciách.

Vzájomná nedôvera a odcudzenie predtým blízkych ľudí či spolupracovníkov však neobišla ani hlavných politických aktérov vo vedení KSS. Práve Július Ďuriš, ďalší radikálny funkcionár pôsobiaci prevažne v Prahe, ako aj samotný Viliam Široký, žili v neustálej obave pred odhalením niektorých skutočností z obdobia druhej svetovej vojny, keď obaja väznení komunistickí predstavitelia vypovedali Gestapu a Ústrednej štátnej bezpečnosti o práci ilegálneho vedenia KSS. Možno aj v tom tkvela ich vysoká iniciatíva v boji proti straníckym oponentom, radikálnosť i podriadenosť Predsedníctvu ÚV KSČ, snaha o prezentovanie maximálnej spoľahlivosti z perspektívy vedenia KSČ či Moskvy, aby neuvrhli na seba ani náznak podozrenia a zaistili si čo najväčší podiel na moci.²⁰ Navyše Viliam Široký bol po vojne podľa spomienok neskoršieho člena rehabi-

nia Priemyslu, obchodu a peňažníctva ÚV KSS, členom strany bol podľa oficiálnych straníckych údajov od roku 1934. NA, f. ÚV KSČ, 02/1, Predsedníctvo ÚV KSČ 1945-1954, zv. 19, a. j. 223. Predsedníctvo ÚV KSČ dne 22. května 1950. Materiál k bodu 1.)b. Návrh kandidátky ÚV KSS.

17 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 796. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 3. júna 1950.

18 KAPLAN, Karel. *Mocní a bezmocní*. Toronto : Sixty-Eight Publishers, 1989, s. 157-158.

19 NA, f. ÚV KSČ, 03/10, Barnabitská komise, zv. 2, a. j. 30. Otta Krajňák. Vyjádření O. Krajňáka k listu G. Husáka z 19. 8. 1963, s. 2.

20 ŠTEFANSKÝ, Michal. *Studená vojna. Slovensko 1946 – 1954*. Bratislava : Vojenský historický ústav,

litačnej komisie Jána Uhera, ako podpredseda vlády v Prahe zároveň aj predsedom juhoslovansko-československej spoločnosti, čo mu po roztržke medzi ZSSR a Južosláviou a rezolúcii Informbyra na dôveryhodnosti určite nepridávalo.²¹

Keď prišli sovietski poradcovia pre československú bezpečnosť na jeseň 1949 aj na Slovensko, zaujímali sa okrem Kolomana Moška a ďalších vysokých predstaviteľov KSS tiež o Viliama Širokého. Prekvapenému veliteľovi špeciálnej zložky ŠtB na odhaľovanie „nepriateľov vo vnútri strany“ Teodorovi Balážovi pritom otvorene povedali, či aj predsedu KSS doslovne „nekopnúť do zadku“, lebo vraj vôbec nejde o tak bezúhonného a zaslúžilého vedúceho predstaviteľa strany, ako sa zdá. Viliam Široký túto skutočnosť predpokladal. Napríklad zistil, že ŠtB mu zvykne prehľadávať trezor a keď si na potvrdenie svojej predtuchy vkladal do pečate svoj vlas, častokrát ho na druhý deň už nenašiel.²² Po IX. zjazde síce Viliam Široký nadobudol navonok pevnú pozíciu, no v medziach vtedajšej mocenskej politiky jeho postavenie vôbec nebolo také bezpečné, najmä keď v nasledujúcom období čistky vo vedení strany zasiahli mnohých jeho stúpcov. Medzi nimi sa tiež vyskytovali vzájomné spory a predseda strany ich veľakrát radšej nechal politicky padnúť, ako by mal ohroziť svoje vlastné postavenie.

Mocenská špička na Slovensku prechádzala počas roka 1950 turbulentným obdobím. Pred IX. zjazdom KSS, ako i po ňom, boli pod vplyvom medzinárodnej situácie a tiež vnútropolitického vývinu viacerí významní predstavitelia KSS odstraňovaní zo svojich stranických a štátnych funkcií. V predsedníctve strany po IX. zjazde KSS prevládli stúpenci Viliama Širokého. Ešte pred zjazdom bol Karol Šmidke nahradený vo funkcii vedúceho kádrového oddelenia ÚV KSS Kolomanom Moškom a namiesto Gustáva Husáka bol poverenikom pre veci cirkevné menovaný ďalší stúpenec predsedu KSS Ladislav Holdoš.²³ Predsedom Zboru povereníkov sa začiatkom mája 1950 po odvolaní Gustáva Husáka stal dovtedajší povereník dopravy Karol Bacílek a namiesto Ladislava Novomeského za povereníka školstva a osvetu bol určený Ernest Sýkora. Za povereníka dopravy bol po Karolovi Bacílkovi dosadený Jozef Gíreth a povereník financií Ján Púll sa stal druhým podpredsedom Zboru povereníkov.²⁴ Napokon bol 14. júla 1950 odvolaný z pozície predsedu SNR i Karol Šmidke a nahradil ho v tej dobe už vo vyššom veku František Kubač.²⁵ Personálne zmeny a odvolávanie z úradov však po nejakom čase pokračovali aj po odstránení údajných hlavných nositeľov tzv. buržoázneho nacionalizmu z vedúcich pozícií a nachádzali ďalších jeho tzv. nositeľov.

Tentokrát sa to už vo väčšej miere týkalo aj stúpcov Viliama Širokého. Vyplýva z toho otázka, ako je možné, že i jedna z najvplyvnejších a najmocnejších postáv komunistického režimu na Slovensku, s kontaktmi na vedúcich predstaviteľov ŠtB a pražského stranického ústredia, musela proti svojej pôvodnej vôli pripustiť odstránenie niekoľkých

2008, s. 138-139. ISBN 9788096937554.

21 UHER, Ján. *Zo zákulisia rehabilitácií*. Bratislava : Kalligram, 2001, s. 174. ISBN 807149416.

22 KAPLAN, ref. 18, s. 161.

23 RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*. Praha : Vyšehrad, 2012, s. 400-401. ISBN 9788074291333.

24 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 795. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 29. apríla 1950.

25 RÁKOŠ, Elo - RUDOHRADESKÝ, Štefan. *Slovenské národné orgány 1943 – 1968*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1973, s. 161.

svojich stúpcov a dokonca stotožniť sa s tým. Dôležitým faktorom v tomto období boli už spomínané vzťahy vo vedení komunistickej strany, pričom medzi vedúcimi predstaviteľmi KSS naďalej pretrvávali rôzne animozity a spory. Viliam Široký, charakteristický svojou maximálnou ambicióznosťou, každého, kto sa ho opovážil kritizovať, vnímal ako svojho oponenta a usiloval sa o jeho vyradenie z politického života.²⁶ Július Ďuriš sledoval hlavne vlastné mocenské záujmy, mal výhrady i k Viliamovi Širokému a zdržiaval sa radšej v Prahe, keďže na Slovensku nikdy nemal pevnejšie politické zázemie. Viliam Široký si zas nerozumel s reprezentantom odborového hnutia Františkom Zupkom a vzťahy neboli úprimné ani medzi ostatnými funkcionármi strany a jednotlivými stúpcami Viliama Širokého.²⁷ Situáciu výrazne ovplyvňovali postoje v straníckom ústredí v Prahe, kde sa neraz rozhodovalo o dôležitých personálnych zmenách v KSS. Hlavným faktorom však boli predovšetkým pokyny sovietskych poradcov či diplomatov, ktorí sledovali v prvom rade záujmy a inštrukcie najvyšších predstaviteľov VKS /b/ a tie častokrát na začiatku 50. rokov nebrali príliš ohľad na pozície jednotlivých funkcionárov na Slovensku či v Československu, a aj preto ďalšie hľadanie možných nepriateľov v KSČ a KSS nezadržateľne pokračovalo.

Sovietskym poradcom, ktorí prišli do Československa ako prví, sa zo začiatku nepodarilo nájsť „československého Rajka“ a zrealizovať proces s vysokým mocenským predstaviteľom na požadovanej úrovni, aj keď pôvodne do úvahy prichádzali ministri Vladimír Clementis a Václav Nosek. Takmer po roku váhania s prípravami procesov s komunistickými predstaviteľmi, po výmene sovietskych poradcov a mocensko-politických súbojoch v komunistickej strane bol v októbri 1950 zatknutý krajský politický tajomník KSČ v Brne Otto Šling. Iniciátori týchto politických čistiek si mysleli, že konečne odhalili nepriateľa v strane, ktorý je v dostatočne vysokej funkcii a s náležitými kontaktmi, ktoré umožnia skonštruovať očakávaný monsterproces.²⁸ Predsedníctvo ÚV KSS sa „brnenským prípadom“ zaoberalo už v januári 1951, avšak Viliam Široký k niektorým otázkam kritiky a sebakritiky nevedel zaujať pevné stanovisko, keďže sa ako minister zahraničných vecí len nedávno vrátil z pracovnej cesty.²⁹ Potreboval čas na vypozerovanie vývoja udalostí v pražskom ústredí strany.

K širšiemu okruhu mocenskej špičky na Slovensku patrili v tomto období okrem členov predsedníctva a sekretariátu aj niektorí funkcionári strany na hierarchicky nižších postoch, či povereníci za KSS. Nemali síce takú pozíciu ako príslušníci ústredia strany, ale ich úlohou bolo realizovať uznesenia strany vo svojom konkrétnom rezorte a bývali

26 UHER, ref. 21, s. 186.

27 K vzťahom medzi jednotlivými straníckymi predstaviteľmi pozri tiež: PEŠEK, ref. 2, s. 190-226; PEŠEK, Jan et al. *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 : 1989. Personifikácia politického vývoja*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003. ISBN 8071654175; PEŠEK, Jan. *Centrum moci. Aparát Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska 1948 – 1989*. Bratislava : AEPres, s. r. o., 2006, s. 46-81. ISBN 8088880718; UHER, ref. 21, s. 185-194; PEŠEK, ref. 5, s. 165-167.

28 KAPLAN, Karel - PALEČEK, Pavel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno : Barrister & Principal, 2008, s. 126-128. ISBN 9788073640491.

29 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 802. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 6. januára 1951. Viliam Široký sa koncom roka 1950 zúčastnil ako minister zahraničných vecí dlhšej pracovnej cesty z dôvodu rokovania na pôde OSN, o čom napísal aj list Štefanovi Baštšovanskému. SNA, f. ÚV KSS – GT, k. 2215, a. j. GT/9.

neraz prizývaní aj k rokovaniam Predsedníctva ÚV KSS, aj keď niektorí neboli ani len členmi ÚV KSS. Na túto skutočnosť upozorňovala ešte správa od organizačného tajomníka Kolomana Moška predstaviteľom KSČ pri zlučovaní strán na jeseň 1948.³⁰ Keď sa v máji 1950 zostavoval zoznam možných členov a náhradníkov ÚV KSS k IX. zjazdu, v návrhu sa objavili aj ich mená, medzi nimi povereník vnútra Daniel Okáli a povereník spravodlivosti Július Viktory na špeciálne posúdenie ÚV KSČ. Obidvaja povereníci však napokon do ÚV zvolení neboli. Daniel Okáli bol už predtým kritizovaný okrem iného za svoj postup pri riešení odsunu príslušníkov maďarskej národnosti v južnom pohraničí a v zozname adeptov na členstvo ÚV KSS bolo pri mene Júliusa Viktoryho poznačené bývalé členstvo v HSLŠ.³¹ Napriek tomu naďalej pôsobili vo svojich úradoch až do konca roka 1950.

V období po februári 1948 pristúpila KSS k preverovaniu členstva, pričom prvé sa konalo na prelome rokov 1948/1949 a druhé na prelome rokov 1950/1951. Druhé preverovanie v porovnaní s prvým prebiehalo organizovanejšie. Dotklo sa i vyšších funkcionárov, konkrétne tých, čo bývali prizývaní na zasadnutia predsedníctva strany, avšak neboli jeho stálou súčasťou. V podstate sa znova vytvorila príležitosť na odstavenie ďalších činiteľov v KSS, označených za nositeľov „buržoázno-nacionálnej úchyľky“ alebo inej „chyby“. Preverovanie mala na starosti komisia ustanovená Predsedníctvom ÚV KSS 13. januára 1951, na čele s Karolom Bacíľkom a členmi Ľudovítom Benadom a Štefanom Gažíkom.³² V tom istom období zároveň prebiehala aj reorganizácia niektorých povereníctiev. Preverovaní boli povereník vnútra Daniel Okáli, povereník spravodlivosti Július Viktory, náhradník ÚV KSS a povereník dopravy Jozef Gíreth, ďalej členovia ÚV KSS, a to povereník výživy Jozef Šoltész, povereník priemyslu a obchodu Samuel Takáč, predseda slovenského úradu pre veci cirkevné Ladislav Holdoš, vedúci kultúrno-propagačného oddelenia ÚV KSS Július Šefránek a povereníčka práce a sociálnej starostlivosti Emília Janečková-Murínová.

Počas preverovania zväčša ku každému zazneli rôzne hodnotenia, pričom len Daniel Okáli bol podrobený ostrej kritike, vyzvaný k sebakritike a vzápätí bolo vedením KSS navrhnuté jeho odvolanie z pozície povereníka vnútra. Kritizovaní stranickou komisiou v menšej miere boli aj Július Viktory, Samuel Takáč, Jozef Šoltész a tiež Ladislav Holdoš, pri ktorom síce poznamenali, že má „romantický“ životopis a ako skúsený komunista má za sebou krásny život, avšak musí si usporiadať rodinné záležitosti, keďže po rozvode so svojou manželkou sa zaplietol so švagrinou bývalého gardistu. Doslovne mu povedali: „*Vec stojí tak: strana alebo tá ženská.*“³³ Paradoxne už o necelý mesiac prišlo k jeho nečakanému zatknutiu, uväzneniu a na najbližšom aprílovom plenárnom zasadnutí bol oficiálne zbavený všetkých svojich stranických funkcií a aj vylúčený zo strany.³⁴ Naposledy sa Ladislav Holdoš podľa zápisu zúčastnil zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS

30 NA, f. ÚV KSČ, 100/4, organizační oddělení, M. Švermová, zv. 20, a. j. 144. /bez označenia/ Správa pre B. Gemindera z 25. októbra 1948.

31 NA, f. ÚV KSČ, 02/1, Předsednictvo ÚV KSČ 1945-1954, zv. 19, a. j. 223. Předsednictvo ÚV KSČ dne 22. května 1950. Materiál k bodu 1.)b. Návrh kandidátky ÚV KSS.

32 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 802. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 13. januára 1951.

33 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 802. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 19. januára 1951.

34 SNA, f. ÚV KSS – Zasadnutia plén, k. 1824. Zasadnutie ÚV KSS 18. – 20. apríla 1951.

27. januára 1951.³⁵ Podobný osud čakal aj Daniela Okáliho, keď 4. februára 1951, dva dni po oficiálnom vyzrození o odvolaní z úradu, ho zatkli príslušníci ŠtB.³⁶ Poverením koncom januára namiesto Daniela Okáliho stal Jozef Lietavec.³⁷

V januári a februári 1951 boli zatknutí aj Vladimír Clementis, Gustáv Husák, ten priamo v kancelárii generálneho tajomníka Štefana Bašťovanského, Ladislav Novomeský a ďalší predstavitelia komunistickej strany. Hromadné zatýkanie zasiahlo aj viacerých, dovtedy dôležitých predstaviteľov KSČ, či už išlo o bývalého zástupcu ministra národnej bezpečnosti Karla Švába, bývalú zástupkyňu generálneho tajomníka ÚV KSČ a vedúcu organizačného oddelenia strany Máriu Švermovú, bývalého zástupcu ministra obrany Bedřicha Reicina, niekdajšieho zástupcu ministra zahraničných vecí Artura Londona, alebo o bývalého veliteľa ŠtB Osvalda Závodského a mnohých ďalších.³⁸ Toto hromadné zatýkanie postihlo na jar 1951 aj ŠtB na Slovensku. Uväznení boli viacerí poprední predstavitelia, medzi nimi Teodor Baláž a taktiež niekdajší bezpečnostný referent ÚV KSS Oskar Valášek.³⁹

Koncom januára 1951 skončilo aj krátke pôsobenie Ladislava Lenoráka ako zástupcu generálneho tajomníka ÚV KSS, keď Predsedníctvo ÚV KSS 27. januára 1951 súhlasilo s tým, aby prebral miesto riaditeľa ÚMEZu (Ústredie pre mechanizáciu poľnohospodárstva).⁴⁰ Zasadnutí Sekretariátu ÚV KSS sa od 5. mája 1951 mal pravidelne zúčastňovať Karol Bacílek, pričom zodpovedal za prácu roľníckeho oddelenia ÚV KSS.⁴¹ Potvrdenie predošlých zmien bolo rozoberané v predsedníctve aj koncom mája 1951, keď za povereníka slovenského úradu pre veci cirkevné bol po Ladislavovi Holdošovi určený Štefan Gažík. Jána Púlla, zástupcu generálneho tajomníka a člena Sekretariátu ÚV KSS, podpredsedu Zboru povereníkov a vedúceho oddelenia Priemyslu, obchodu a peňažníctva na tom istom zasadnutí odvolali z funkcie povereníka financií s odôvodnením, že zastával príliš veľa úradov, preto sa nemohol všetkým dostatočne venovať. Za nového povereníka financií strana určila predsedu revíznej komisie ÚV KSS Jozefa Hojča, ktorý z perspektívy strany nebol síce výnimočne politicky uvedomelý, ale vnímali ho ako odborníka.⁴²

Zatknutie odstavených bývalých vysokých českých a slovenských funkcionárov predstavovalo pokračovanie kampane voči tzv. buržoáznym nacionalistom. Prípady Vladimíra Clementisa bol spájaný s odhalením „protištátnej skupiny“ Otta Šlinga a Márie Švermovej. V dňoch 21. – 24. februára 1951 zasadal na Pražskom hrade ÚV KSČ, kde boli obidva prípady prezentované ako spoločná konšpiračná činnosť na čele s Ottom Šlingom, ktorého údajným cieľom bolo zvrhnúť Rudolfa Slánskeho. Jednotiacou plat-

35 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 802. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 27. januára 1951.

36 PEŠEK, *Aktéri*, ref. 27, s. 247.

37 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 802. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 27. januára 1951.

38 KAPLAN - PALEČEK, ref. 28, s. 128. Pozri tiež: UHER, ref. 21, s. 66-67. K prípadu Márie Švermovej bližšie pozri: PERNES, Jiří. *Komunistky s fanatismem v srdci*. Praha : Brána, s. r. o., 2006, s. 74-104. ISBN 8072432842.

39 PEŠEK, Jan - LETZ, Róbert. *Štruktúry moci na Slovensku 1948 : 1989*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 192-193. ISBN 8071654698.

40 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 802. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 27. januára 1951.

41 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 802. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 5. mája 1951.

42 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 805. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 24. mája 1951.

formou obidvoch prípadov mal byť práve tzv. buržoázny nacionalizmus, hoci interpretovaný odlišne. Konanie Otta Šlinga a Márie Švermovej sa pripodobňovalo k činnosti súdených predstaviteľov komunistických strán v Poľsku, Maďarsku či Bulharsku a bolo označené ako povyšovanie záujmov Československa nad záujmy ZSSR. Vladimír Clementis spolu s Ladislavom Novomeským a Gustávom Husákom boli v referáte Štefana Bašťovanského obviňovaní zo separatizmu a snahy rozbiť jednotu republiky. Toto februárové zasadanie bolo v určitom zmysle signálom k rozpútaniu ďalších politických čistiek v KSS, avšak tie zďaleka nezasiahli len ÚV, ale aj nižšie stupne straníckej hierarchie. Práve skutočnosť, že Otto Šling dovtedy pôsobil vo vedení KV, poukazovala o to viac na propagovanú potrebu hľadania „nepriateľov strany“ a prejavy „zostrovania triedneho boja“ na krajskej i nižšej úrovni.⁴³

Určité personálne zmeny v štruktúrach KV a OV priniesli už predchádzajúce preverovania, najmä v lete roku 1950, keď boli preverovaní všetci členovia krajských predsedníctiev strany a krajských výborov.⁴⁴ Viaceré problémy, ktoré sa v tomto období vyskytli v krajoch a okresoch, boli mnohokrát pripisované záškodníckej činnosti a aj preto sa tam prejavila relatívne vysoká fluktuácia členov vedenia, straníckych orgánov či aparátu. Keď si napríklad všimneme zoznam vedúcich tajomníkov jednotlivých krajev roku 1949, v Bratislavskom kraji bol vtedy vedúcim tajomníkom Ondrej Kaboš, v Nitrianskom kraji František Knézl, v Banskobystrickom kraji Ondrej Gombala, v Žilinskom kraji Pavol David, v Košickom kraji Ladislav Priesol a v Prešovskom kraji Pavol Fleischer.⁴⁵ Do roku 1951 boli vymenení vedúci tajomníci z bratislavského, banskobystrického a prešovského KV⁴⁶ a roku 1953 boli už vedúcimi tajomníkmi v Bratislavskom kraji Rudolf Cvik, v Nitrianskom kraji Michal Bakuľa, v Banskobystrickom kraji Alexander Dubček, v Žilinskom kraji Karol Šavel, v Košickom kraji Tibor Bohdanovský a Anton Janetka v Prešovskom kraji.⁴⁷ Za štyri roky sa tak uskutočnila úplná a v niektorých prípadoch aj viacnásobná personálna obmena vedúcich tajomníkov v každom kraji, z toho väčšinou išlo o politický pád či preloženie z funkcie. Iba v niektorých prípadoch, ako napríklad u Pavla Davida, bol odchod zapríčinený výrazným politickým vzostupom. Uskutočnené zásahy do vedenia KV logicky zahŕňali aj kádrové výmeny bývalých spolupracovníkov predošlého vedúceho tajomníka, najmä ak bol obvinený z politických chýb.

Príklad, ktorý celkom charakteristicky vypovedal o vtedajších pomeroch vo vedúcich funkciách tak v ústredí, ako aj na krajskej úrovni, bolo zatknutie Ervína Poláka, vedúceho tajomníka v Bratislavskom kraji roku 1951 (v tejto pozícii nahradil roku 1950 Ondreja Kaboša). Vasil Bil'ak, ktorý v tom čase pôsobil v krajskom výbore vo funkcii vedúceho oddelenia Priemyslu, obchodu a peňažníctva, na to neskôr spomínal: „Zažil

43 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 799. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 23. september 1950.

44 Ref. 43.

45 NA, f. ÚV KSČ, 100/4, organizační oddělení, M. Švermová, zv. 20, a. j. 144. Charakteristika krajských politických tajomníkov na Slovensku.

46 NA, f. CK KSČ, 1945-1990(018), Celostátní porady 1945-1990, zv. 7, a. j. 69/1. Presenční listina porady o nové organizaci aparátu strany v krajích a okresech, konané dne 11. října na hradě.

47 SNA, f. ÚV KSS – zjazdy, konferencie, X. zjazd KSS, 13. – 15. jún 1953, k. 30, a. j. 183. Návrh na zloženie nového ÚV KSS.

*jsem i dobu, kdy vypukla aféra se Šlingem. Jeho přítel, Ervin Polák, byl vedoucím tajemníkem krajského výboru strany. [...] Po určitém čase ho zavolali do Prahy na poradu, ze které se již nevrátil. Dlouho jsme nevěděli, kde je. Nemohli jsme pochopit, že by našeho vedoucího tajemníka kraje mohl někdo zadržet, dokonce zavřít. Mysleli jsme si, že byl vyslán do zahraničí na nějakou důležitou a tajnou poradu. Později přišla z Prahy šifrovaná zpráva, ale nikdo ji neuměl rozšifrovat, protože klíč od šifry byl v trezoru a klíč [...] měl u sebe soudruh Polák. Až za několik dní přijela Marie Švermová a objasňovala nám, co se stalo. Později to postihlo i Marii Švermovou.*⁴⁸

Sekretariát ÚV KSS 21. marca 1951 podal návrh na menovanie nových tajomníkov OV KSS, čo tiež v praxi znamenalo personálne čistky v straníckom aparáte na nižších úrovniach straníckej hierarchie.⁴⁹ Je preto charakteristické, že vedúci okresní tajomníci KSS, schválení roku 1950 boli do troch rokov skoro všetci vymenení.⁵⁰ Karol Bacílek v tom čase navrhol aj zavedenie evidencie nespoľahlivých osôb, ktoré nemôžu byť zamestnané na dôležitých funkciách v ústredných úradoch a podnikoch, čiže sa počítalo s tým, že čistka bude mať širší záber.⁵¹

Personálne a mocensko-politické turbulencie boli na jar roku 1951 najmä v prešovskom KV, keď bol odvolaný a uväznený krajský tajomník Arnošt Pšenička. Štefan Bašťovanský o tom dokonca hovoril vo svojom referáte na februárovom plenárnom zasadnutí ÚV KSČ roku 1951, keď zároveň odsúdil konanie Vladimíra Clementisa a ostatných tzv. buržoáznych nacionalistov.⁵²

Závery ÚV KSČ boli potom za účasti generálneho tajomníka ÚV KSČ Rudolfa Slánskeho verejne prezentované na zasadnutí ÚV KSS 18. – 20. apríla 1951. Z dobového hľadiska bolo typické, že pri otvorení plenárneho zasadania Karol Bacílek obzvlášť srdečne vítal Rudolfa Slánskeho a vyzdvihoval jeho „zásluhy“: „*Slánský je známý celému slovenskému ľudu z najslávnejšej doby [...] Slov. nár. povstania. Bol to s. Slánský, ktorý v tejto dobe, keď sa pripravovalo Slov. nár. povstanie, organizoval a viedol prvé paradesantné skupiny na Ukrajinu. [...] Bol to s. Slánský, ktorý tlmočil stanovisko ÚV našej strany v Moskve...*“⁵³ V tomto období sa však vyšetrovatelia pri vypočúvaní zatknutých bývalých vysokých stranických predstaviteľov čoraz častejšie začínali zaujímať o získanie kompromitujúcich informácií na generálneho tajomníka KSČ, čo súviselo s ďalšou zmenou v koncepcii chystaného procesu.⁵⁴ Je tiež pozoruhodné, že v júli 1951 sa Predsedníctvo ÚV KSS rozhodlo nevydať brožúru s diskusnými príspevkami z tohto zasadania, lebo vraj netvorí jeden celok a „*neriešia nadhodené problémy*“.⁵⁵

48 BILÁK, Vasil. *Paměti Vasilu Biláka I. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*. Praha : Agentura Cesty, 1991, s. 39-40. ISBN 8085363054.

49 RYCHLÍK, ref. 23, s. 404-405.

50 BARNOVSKÝ, Michal. *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953 – 1957)*. Brno : Prius, 2002, s. 30. ISBN 807285013.

51 SNA, f. ÚV KSS - Sekretariát, kart. 16. Zápis zo zasadnutia Sekretariátu ÚV KSS 16. marec 1951.

52 RYCHLÍK, ref. 23, s. 404.

53 SNA, f. ÚV KSS – Zasadnutia plén, k. 1824. Zasadnutie ÚV KSS 18. – 20. apríla 1951.

54 KAPLAN, Karel. *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 131-139. ISBN 8020402691.

55 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 806. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 8. júl 1951.

Okruh zatknutých z jari 1951 bol pre sovietskych poradcov stále málo „reprezentatívny“, keďže išlo o funkcionárov „nižšej kategórie“ a tak v lete 1951 vznikala nová koncepcia. Správy o vyšetrovaní z júna 1951 na radu sovietskych poradcov už obsahovali upozornenia na tzv. židovský buržoázny nacionalizmus, o ktorom údajne rozprávali zatknutí vo svojich výpovediach v súvislosti s generálnym tajomníkom Rudolfom Slánským a vedúcim medzinárodného oddelenia ÚV KSČ Bedřichom Geminderom, ktorí boli židovského pôvodu. Aj keď Josif Vissarionovič Stalin v júli 1951 ešte nedal priamy pokyn na zatknutie oficiálne druhého najvyššieho stranického funkcionára ÚV KSČ, pri návšteve Alexeja Čepičku v Moskve odkázal Klementovi Gottwaldovi, že Rudolf Slánský vzhľadom na predošlé chyby by nemal zastávať takú dôležitú pozíciu v strane.⁵⁶

Rudolf Slánský 31. júla oslavoval päťdesiate narodeniny, ale napriek srdečným blahoprianiam a udeleniu Rádu socializmu, Moskva zostala zlovestne ticho a očakávanú gratuláciu neposlala.⁵⁷ Dňa 6. septembra 1951 na zasadnutí ÚV KSČ bol Rudolf Slánský podrobený ostrej kritike. Klement Gottwald, ktorý predniesol hlavný referát, zdôvodňoval nevyhnutnosť odchodu Rudolfa Slánského z funkcie generálneho tajomníka hrubými chybami vo výbere a rozmiestňovaní vyšších kádrov v aparáte strany, v zlom organizačnom riešení politických úloh a v používaní nesprávnych pracovných metód. Vo svojom vystúpení si napokon položil metaforickú rečnícku otázku, či sa vládne „pri Prašnej bráne“ (sídlo ÚV KSČ), alebo „na Hrade“, či v „Strakovke“, (sídlo predsedníctva vlády) a odpovedal si v tom zmysle, že bola snaha skoncentrovať moc „pri Prašnej bráne“. V ďalšom vystúpení Václav Kopecký rozvinul túto myšlienku do tézy o vytváraní druhého mocenského centra a tiež zodpovednosti za preniknutie cudzích „kozmpolitných živlov“ do strany. Rudolf Slánský podal sebakritiku, no následne ho odvolali z funkcie generálneho tajomníka ÚV KSČ, ktorú potom zrušili a načas bol poverený funkciou podpredsedu vlády.⁵⁸ Do najvyšších miest ÚV KSČ po odchode Rudolfa Slánského postúpili Alexej Čepička a Karol Bacilek, keď sa stali členmi Predsedníctva aj Sekretariátu ÚV KSČ.⁵⁹ Tieto udalosti mali potom logicky dopad aj na mocenskú špičku v KSS.⁶⁰

Vedenie ÚV KSS tiež pristúpilo na viaceré organizačné a personálne zmeny, aj keď v tom čase nevyplývali až natoľko z politickej situácie na Slovensku. Predsedníctvo ÚV KSS súhlasilo 6. septembra 1951 s menovaním Karola Bacílka za ministra štátnej kontroly, ktorý tak zaznamenal mocenský vzostup v celoštátnom meradle a za nového predsedu Zboru povereníkov po jeho odchode menovalo Júliusa Ďuriša.⁶¹ Ten sa po odvolaní z funkcie ministra poľnohospodárstva, najmä pre stagnáciu kolektivizácie vehementne bránil presunutiu na Slovensko. Ako dôvody uvádzal spory s Viliamom Širokým a tiež skutočnosť, že na Slovensku nemal potrebné zázemie. Aj keď stále disponoval politickou dôverou vedenia KSČ a zostal členom Predsedníctva ÚV KSČ, napokon bol nútený

56 KAPLAN - PALEČEK, ref. 28, s. 128-130. Pozri tiež: KAPLAN, ref. 1, s. 239-248.

57 BROWN, Archie. *Vzestup a pád komunismu*. Brno : Jota, 2011, s. 268-269. ISBN 9788072178124.

58 KAPLAN, ref. 1, s. 249.

59 KAPLAN, ref. 54, s. 146.

60 PEŠEK, ref. 2, s. 96.

61 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 806. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 6. september 1951.

predsa len na nejaký čas prísť na Slovensko do vedúcej pozície v Zbore povereníkov.⁶² V rámci prípravy na blížiacu sa plenárnu zasadnutie ÚV KSS mal byť predložený aj návrh na zrušenie funkcie generálneho tajomníka.⁶³

Podobne, ako v pražskom mocenskom ústredí a na ministerstvách, tak i v KSS a na povereníctvách prišlo k rozsiahlym zmenám, ktoré súviseli aj s reorganizáciou československého hospodárstva. Viliam Široký k tomu uviedol: „*Tzv. nacionálne problémy v hospodárskom živote. Vy vidíte, že ministerstvá ťažkého priemyslu vykonávajú svoju pôsobnosť bez paralelných orgánov na Slovensku, že všetky orgány ťažkého priemyslu budú podriadené priamo ministerstvám a nebudú mať svoje korešpondujúce orgány na Slovensku. Je to tiež veľmi významná udalosť a v nijakej forme neobmedzuje nacionálne práva slovenských národných orgánov. [...] Úspešná výstavba socializmu predpokladá vedenie plánovaného hospodárstva a celého hospodárskeho života z jedného centra.*“⁶⁴ Reorganizácia tak *de facto* predstavovala ďalšie prehlbovanie centralizácie. Zároveň predseda strany poukazoval na vážne nedostatky v práci v Zbore povereníkov, pričom zdôrazňoval nedostatočný progres v industrializácii Slovenska, slabú aktivizáciu pracovných síl a problémy s výkupom obilia a žatevných prác. Následný výpočet nedostatkov zakončil vyvođením personálnych dôsledkov. Odvolaní z funkcie boli Michal Falťan z povereníctva pôdohospodárstva, Jozef Šoltész z povereníctva obchodu, Július Viktory z povereníctva spravodlivosti a Ján Bušniak bol preložený z funkcie povereníka potravinárskeho priemyslu na povereníctvo obchodu.⁶⁵ Spomínané problémy v rezortoch boli síce realitou, ale ich príčina vôbec nevyplývala len z činnosti osôb stojacich na ich čele.

Viliam Široký zdôvodňoval podanie návrhu až v septembri tým, že nechcel odvolanie povereníkov pred verejnosťou priamo spájať s kampaňou proti tzv. buržoáznym nacionalistom, aby medzi Husákom, Novomeským, Holdošom a nimi nebolo „rovnítko“.⁶⁶ Súviselo to zrejme s preverovaním na začiatku roka 1951, keď po negatívnom zhodnotení činnosti boli odvolaní povereníci Daniel Okáli aj Ladislav Holdoš a následne skončili vo vyšetrovacej väzbe. Kritika bola vtedy vznesená aj proti Jozefovi Šoltészovi a Júliusovi Viktorymu, no ostali vo svojich funkciách až do jesene 1951. V ich prípade tak možno pozorovať ústup z dovtedajších pozícií, no nebol to taký tvrdý politický pád ako v prípade tzv. buržoázných nacionalistov, veď Michal Falťan ešte zostal členom predsedníctva strany, Jozef Šoltész členom ÚV KSS a Július Viktory zas povereníkom – predsedom Slovenského úradu pre telesnú výchovu a šport. Všetci traja odvolaní povereníci mali z perspektívy vtedajšieho vedenia strany z minulosti nejaké „čierne body“. Michal Falťan patril k bývalým spolupracovníkom Gustáva Husáka a zúčastnil sa roku 1941 propagandistickej cesty na okupovanú Ukrajinu. Jozef Šoltész mal tiež kontakty na bývalé tzv. povstalecké vedenie strany, aj keď sa po vojne tento pôvodne sociálny demokrat pridal k Viliamovi Širokému. Július Viktory, tiež stúpenec Viliama Širo-

62 PEŠEK, ref. 5, s. 165.

63 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 806. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 6. september 1951.

64 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 806. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 14. september 1951.

65 Ref. 64.

66 Ref. 64.

kého, bol v minulosti členom HSLS.⁶⁷ Na ich miesta boli okrem Jána Bušniaka dosadení Marek Čulen za povereníka pôdohospodárstva a Rudolf Strechaj za povereníka spravodlivosti. Ďalej boli navrhnutí na schválenie ÚV KSČ Peter Marušiak za povereníka potravinárskeho priemyslu, František Tupík do pozície povereníka lesov a drevárskeho priemyslu a zástupca Strany slovenskej obrody Dr. Jozef Kyselý mal byť povereníkom zdravotníctva.⁶⁸

Keď Viliam Široký presadzoval člena ÚV Rudolfa Strechaja za povereníka spravodlivosti, ten mu vtedy ešte otvorene prejavoval svoju oddanosť,⁶⁹ na adresu adepta novej funkcie odznelo mnoho viac či menej závažných poznámok, týkajúcich sa najmä jeho predošlého pôsobenia v žilinskom kraji. Viliam Široký napriek námietkam napokon presadil Strechaja za povereníka spravodlivosti: „*Podľa môjho súdu [...] je to blbosť. Čo je u neho, to je ambicióznosť, to je fakt.*“⁷⁰ V charakteristike o ambicióznosti Rudolfa Strechaja sa predseda strany rozhodne nemýlil.

Najprv na zasadnutí predsedníctva 6. októbra 1951 a potom tiež na plenárnom zasadnutí ÚV KSS 19. októbra 1951 boli pod vplyvom vývoja v ÚV KSČ schválené dôležité organizačné a personálne zmeny v ÚV KSS. V tomto období sa uskutočnila aj veľká reorganizácia celého stranického aparátu. Funkcia generálneho tajomníka bola zrušená a nový sekretariát tvorili spolu s predsedom KSS štyria tajomníci ÚV KSS, a to Štefan Bašťovanský, Ján Púll, Koloman Moško a Miloš Gosiorovský, ktorý od nasledujúceho zasadnutia predsedníctva býval prítomný na jeho ďalších schôdzach.⁷¹ Zrušením funkcie generálneho tajomníka prišiel Štefan Bašťovanský o oficiálne postavenie druhého najvyššieho predstaviteľa KSS, no aj keď bol už len jedným zo štyroch tajomníkov, mal podľa uznesení stále v kompetencii viesť prácu sekretariátu a aparátu v čase neprítomnosti Viliama Širokého.⁷²

Situácia v mocenskej špičke na Slovensku sa však začínala znova vyhrocovať v dôsledku vývoja situácie v KSČ. Zrušenie funkcie generálneho tajomníka strany bolo akousi predohrou nasledujúcich udalostí. V novembri 1951 prišiel do Prahy člen sovietskeho vedenia Anastas Mikojan a priniesol pokyn od J. V. Stalina na zatknutie Rudolfa Slánskeho, ktoré bolo zrealizované v noci 24. novembra. Rozprúdila sa nová kampaň proti tzv. buržoáznemu nacionalizmu, v tomto prípade však išlo o tzv. židovský buržoázný nacionalizmus. V dobovej ideologickej terminológii bol označovaný aj ako sionizmus, ktorý popri ďalších obvineniach zo špionáže a iných aktivít v prospech západných štátov Európy a USA najviac zodpovedal aktuálnym záujmom a potrebám sovietskej zahraničnej politiky. Sovietsky zväz sa po preorientovaní politiky Izraela na USA usiloval získať

67 PEŠEK, ref. 2, s. 205, 225 ; NA, f. ÚV KSČ, 02/1, Predsednictvo ÚV KSČ 1945-1954, zv. 19, a. j. 223. Predsednictvo ÚV KSČ dne 22. května 1950. Materiál k bodu 1.)b. Návrh kandidátky ÚV KSS.

68 SNA, f. ÚV KSS – Predsednictvo, k. 806. Zápis zo zasadnutia Predsednictva ÚV KSS 14. september 1951.

69 NA, f. ÚV KSČ, 03/10, Barnabitská komise, zv. 2, a. j. 30. Otta Krajňák. Vyjádření O. Krajňáka k listu G. Husáka z 19. 8. 1963, s. 11.

70 SNA, f. ÚV KSS – Predsednictvo, k. 806. Zápis zo zasadnutia Predsednictva ÚV KSS 14. septembra 1951.

71 SNA, f. ÚV KSS – Predsednictvo, k. 806. Zápis zo zasadnutia Predsednictva ÚV KSS 6. október 1951; SNA, f. ÚV KSS – Zasadnutia plén, k. 1825. Zasadnutie ÚV KSS 19. októbra 1951.

72 Pozri tiež: PEŠEK, ref. 2, s. 96-97.

vplyv na Strednom východe prostredníctvom arabských štátov. Proces v Československu mal byť preto signálom zmeny postoja sovietskeho bloku v dovtedajšej proizraelskej politike, keďže práve Československá republika v rokoch 1948 – 1950 udržiavala s Izraelom veľmi dobré vzťahy.⁷³ V tomto období sa tak zdvihla vlna antisemitizmu v Československu, ktorá úzko súvisela s vlnou antisemitizmu v ZSSR.⁷⁴ Zmyslom týchto zatýkaní a procesov s významnými členmi strany bolo ďalej posilniť železnú disciplínu vo vnútri medzinárodného komunistického hnutia a dosiahnuť maximálnu poslušnosť a podriadenosť vládnucich strán politickej línie určovanej v Moskve.⁷⁵

Dôležitý vplyv na vtedajšiu politiku v ZSSR mali i dôsledky kórejskej vojny. Dňa 8. januára 1951 sa v Moskve konala porada vedúcich predstaviteľov krajín sovietskeho bloku, na ktorej boli hodnotené skúsenosti z vojnového konfliktu v Kórei, pričom J. V. Stalin navrhol zásadné zmeny vo vojenskej a brannej politike. Schválené zmeny zahŕňovali aj plány hospodárskeho rozvoja a spolupráce štátov sovietskeho tábora. Malo prísť k prudkému rastu zbrojného a ťažkého priemyslu pre prípadnú skorú vojnu na európskom kontinente, k zvýšeniu tempa socializácie hospodárstva a zároveň zostreniu postupu voči nepriateľom, čiže posilnenie úlohy represii a disciplinárnych orgánov.⁷⁶

Správu o rozhodnutí ÚV KSČ voči Rudolfovi Slánskému vzalo Predsedníctvo ÚV KSS na vedomie 1. decembra 1951 a vydalo vyhlásenie, že sa ešte pevnejšie „primkne“ ku Klementovi Gottwaldovi a zvýši bdelosť proti „buržoázno-nationalistickým“, „kozmpolitným“ a iným nepriateľským ideológiám, čo *de facto* znamenalo ďalšie pokračovanie kampane a hľadania nepriateľov vo vnútri strany. Práve v tomto čase po intrigách v mocenskom ústredí v Prahe bol uvoľnený z funkcie zástupcu ministra školstva, vied a umení Ondrej Pavlík, ktorý tam dovtedy pôsobil. Návrh na jeho odstúpenie bol však podaný Predsedníctvom ÚV KSS.⁷⁷ Napriek tomu Ondrej Pavlík, ktorý patril k stúpencom Viliama Širokého, iba ustúpil do úzadia politickej scény a bol profesorom na pedagogickej fakulte v Bratislave, pričom naďalej zostal členom ÚV KSS. Ondrej Pavlík pri svojom odvolaní z funkcie sa snažil kontaktovať s Viliamom Širokým a získať jeho podporu, ale predseda KSS ho ani len neprijal.⁷⁸ Viliam Široký mal teraz ešte opodstatnenejšiu príčinu obávať sa o svoju pozíciu, keď so začínajúcou kampanou proti „sionistom“ a tzv. židovským buržoáznym nacionalistom vznikla v strane reálna hrozba pre jeho najbližších spolupracovníkov. Tí boli tiež židovského pôvodu a to v období to-

73 KAPLAN - PALEČEK, ref. 28, s. 129-133.

74 K zosilneniu antisemitizmu v tomto období v ZSSR a k zmene postoja k Židom v sovietskom bloku bližšie pozri: DURMAN, Karel. Popely ještě žhavé I. – Válka a nukleární mír. Velká politika 1938-1991 díl I. Světová válka a nukleární mír 1938-1964. Praha : Nakladatelství Karolinum, 2004, s. 272-279, 367. ISBN 8024606976.

75 BROWN, ref. 57, s. 271.

76 REIMAN, Michal. Sovětská politika a sovětské vedení 1948-53. In PERNES, Jiří - FOITZIK, Jan (eds.). *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*. Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2005, s. 27. ISBN 8072850539.

77 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 808. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 1. december 1951.

78 PAVLÍK, Ondrej. Životopis O. Pavlíka (verejná a politická činnosť). In PAVLÍK, Ondrej (ed.). *Svedectvo dokumentov o akademikovi Pavlíkovi a tých ďalších*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, s. 23-24.

talitného komunistického režimu na začiatku 50. rokov stačilo na podozrenie, politický pád a následnú kompromitáciu, čo sa začalo v ústredí KSS naplňať krátko po zatknutí Rudolfa Slánskeho.

Už 8. decembra 1951 sa predsedníctvo strany uznieslo, že Oto Krajňák, stúpenec Viliama Širokého, ktorý pracoval v aparáte strany na kádromom úseku, musel byť preradený na miesto v krajskom závode Pridruženej výroby v Bratislave.⁷⁹ Oto Krajňák na to s odstupom času spomínal: „*Pár dní po zatknutí R. Slánskeho, bol som zavolaný k s. Bašťovanskému. [...] S. Bašťovanský mi oznámil, že predsedníctvo ÚV KSS sa uznieslo, že mám ísť ešte toho dňa preč z aparátu ÚV KSS na najpodradnejšie miesto v stavebníctve. Dôvody: Hoci som so Slánským nemal nič spoločné, väčšina zatknutých sú židovského pôvodu, a preto mám ísť aj ja preč. [...] Poprosil som ho, keďže som si vážne poškodil zdravie, aby mi dovolil podrobiť sa liečeniu v Štátnom sanatóriu v Prahe. S tým súhlasil. Pred odchodom mi s. Bašťovanský poznamenal, aby som nič proti tomu opatreniu nepodnikol, lebo to so mnou môže dopadnúť zle...*“⁸⁰ Oto Krajňák sa potom ešte neúspešne pokúsil záležitosť vysvetliť v liste Viliamovi Širokému, kde uvádzal, že síce boli na kádromom úseku veľké chyby a škody, na ktorých má aj on svoj podiel zodpovednosti, ale s tými „lumpami“ (myslel tým Rudolfa Slánskeho a ostatných zatknutých údajných nepriateľov v strane) nemal nikdy nič spoločné.⁸¹ Podarilo sa mu dosiahnuť aspoň preadanie na úradnícke miesto v stavebníctve s ohľadom na nepriaznivý zdravotný stav.⁸² Politický pád však pre neho nemal také tragické následky, ako v prípade ďalších ľudí na vyšších miestach v KSS.

V prípade tajomníka strany Kolomana Moška bola situácia zložitejšia. O jeho osobu prejavovali záujem už prví sovietski poradcovia roku 1949, keďže jeho meno sa objavilo aj na zozname od Matyása Rákosiho, ktorý vznikol pri vyšetrovaní Lászloa Rajka a priťažovala mu aj skutočnosť, že počas vojny pôsobil na Západe v emigrácii. Teraz však, keď sa po zatknutí Rudolfa Slánskeho stupňoval „boj proti sionizmu“ v strane, začal byť jeho prípad z hľadiska ŠTB znova aktuálny.⁸³

Už 15. decembra 1951 Predsedníctvo ÚV KSS rozhodlo okrem odkladu plenárneho zasadnutia na neurčito aj o odvolaní Kolomana Moška z funkcie tajomníka a poverilo ho riadením Univerzitnej knižnice v Bratislave. V diskusii zazneli viaceré obvinenia na jeho adresu, najmä od Viliama Širokého a Karola Bacílka, pričom spomínali jeho pôsobenie počas emigrácie v Londýne, ale najmä „ťažko napravitel'né chyby“ v kádrovej politike. Po odchode údajných slovenských „buržoáznych nacionalistov“ z významných miest tak do strany na ich pozície „povyskakovali sionisti“, za čo vraj nesie zodpovednosť. Koloman Moško uvedené obvinenia uznal a podal sebakritiku. Nakoniec bolo rozhodnuté aj o jeho odvolaní z predsedníctva strany, ktoré sa malo schváliť na odloženom plenárnom

79 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 809. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 8. december 1951.

80 NA, f. ÚV KSČ, 03/10, Barnabitská komise, zv. 2, a. j. 30. Otta Krajňák. Vyjádření O. Krajňáka k listu G. Husáka z 19. 8. 1963, s. 37.

81 SNA, f. ÚV KSS – Sekretariát, k. 30. Zápis zo zasadnutia Sekretariátu ÚV KSS 2. február 1952. List s. Krajňáka Otta.

82 PEŠEK, ref. 2, s. 194.

83 PEŠEK, ref. 2, s. 218.

zasadnutí.⁸⁴ Od 21. decembra 1951 sa tak schôdzi sekretariátu zúčastňovali len Ján Púll, Miloš Gosiorovský a Štefan Bašťovanský.⁸⁵ Neskôr, od začiatku januára 1952, k nim pribudol aj Július Ďuriš, ale odišiel Štefan Bašťovanský.⁸⁶

Kampaň sa dotkla aj bývalého generálneho tajomníka ÚV KSS Štefana Bašťovanského. Niekedy koncom roka 1951 jeden z vedúcich členov bezpečnostného oddelenia strany, s ktorým Bašťovanský nemal dobré vzťahy, prišiel za ním do jeho pracovne a ukázal mu jeho nepriznanú prihlášku do HSLS z roku 1938 (určití stranícki predstavitelia o nej vedeli zrejme aj skôr⁸⁷), ktorú mu však nedal do rúk a hneď od neho odišiel.⁸⁸ Práve v tomto čase v priebehu decembra 1951 sa na schôdzach Sekretariátu ÚV KSS rokovalo aj o archívnych materiáloch predsedníctva, sekretariátu a tiež o stave spracovania evidencie bývalých členov HSLS a HG, ktoré boli už predtým vyžiadané z KV a OV.⁸⁹ Štefan Bašťovanský koncom decembra 1951 z obavy napísal predsedovi KSČ a prezidentovi Klementovi Gottwaldovi priznanie k zatajenému členstvu v HSLS.⁹⁰ Strach z možného ďalšieho osudu určite umocňovala napätá atmosféra v strane po zatknutí Rudolfa Slánskeho. Na zasadnutí Predsedníctva ÚV KSS 5. januára 1952 bol v súvislosti s listom Štefana Bašťovanského tiež schválený dokument, ktorý vedenie ÚV KSS poslalo Predsedníctvu ÚV KSČ.⁹¹

Vedenie ÚV KSČ sa prípadom Štefana Bašťovanského zaoberalo 21. januára 1952 a rozhodlo o jeho odvolaní zo všetkých vtedajších stranických funkcií. Odporučilo mu vzdať sa aj poslaneckého mandátu, nariadilo umiestniť ho mimo aparát strany a potvrdilo tiež odvolanie Kolomana Moška z funkcie tajomníka ÚV KSS.⁹² Sekretariát ÚV KSS sa 25. januára 1952 uzniesol zaradiť Štefana Bašťovanského ako redaktora Slovenského pedagogického nakladateľstva v Bratislave.⁹³ O záležitosti sa napokon rokovalo 2. februára 1952 v Predsedníctve ÚV KSS, pričom vedenie strany zobralo správu Predsedníctva ÚV KSČ na vedomie a uznieslo sa listom informovať o tomto rozhodnutí krajské výbory. Zároveň predsedníctvo schválilo, aby organizačnému sekretariátu ÚV KSČ bol predložený návrh nových dvoch tajomníkov KSS, dovtedajšieho krajského tajomníka v Žiline Pavla Davida a vedúceho disciplinárnej komisie ÚV KSS Ľudovíta Benadu. Ďalej bolo prerokované aj nové prerozdelenie kompetencií v sekretariáte medzi jednotlivými tajomníkmi. Voči Štefanovi Bašťovanskému ako priťažujúcu okolnosť uviedli, že sa priznal až potom, ako sa prihláška stala známou. V KSS sa tak náhle začala šíriť ešte väčšia obava z „pokleskov z minulosti“, medzi ktoré patrilo nepriznané členstvo v rôznych or-

84 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 809. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 15. december 1951.

85 SNA, f. ÚV KSS – Sekretariát, k. 28. Zápis zo zasadnutia Sekretariátu ÚV KSS 21. december 1951.

86 SNA, f. ÚV KSS – Sekretariát, k. 29. Zápis zo zasadnutia Sekretariátu ÚV KSS 3. január 1952.

87 PEŠEK, ref. 2, s. 194.

88 NA, f. ÚV KSČ, 03/10, Barnabitská komise, zv. 2, a. j. 30. Otta Krajňák. Vyjádření O. Krajňáka k listu G. Husáka z 19. 8. 1963, s. 38-39.

89 SNA, f. ÚV KSS – Sekretariát, k. 28. Zápis zo zasadnutia Sekretariátu ÚV KSS 27. december 1951.

90 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 813. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 2. február 1952.

91 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 812. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 5. január 1952.

92 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 813. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 2. február 1952.

93 SNA, f. ÚV KSS – Sekretariát, k. 29. Zápis zo zasadnutia Sekretariátu ÚV KSS 25. január 1952.

ganizáciách HSLS z čias druhej svetovej vojny. Na tom istom zasadnutí sa hovorilo aj o Ernestovi Sýkorovi, ktorý tiež poslal Viliamovi Širokému list, v ktorom uvádzal, že sa v minulosti zúčastňoval niektorých aktivít Hlinkovej mládeže, aj keď spoluprácu s ňou nikdy nepodpísal a priznal sa k tomu už pred dvoma rokmi. Záujem na odstavenie Ernesta Sýkora z funkcií však nebol taký naliehavý, ako v prípade Kolomana Moška a Štefana Bašťovanského, preto sa ho Viliam Široký zastal s tým, že v jeho prípade ide „len o ohováranie“. Napriek tomu, že Ernest Sýkora sa vyjadroval veľmi sebakriticky, tvrdiac, že si nezaslúži ostať vo svojich funkciách a že sklamal predsedu KSS, bolo rozhodnuté, že vo funkciách ostáva „tam kde je“.⁹⁴

Ťažko oficiálne stanoviť presný odchod Kolomana Moška a Štefana Bašťovanského z funkcií, keďže najbližšie plenárne zasadnutie ÚV KSS, ktoré formálne personálne zmeny v sekretariáte a predsedníctve schvaľovalo, sa uskutočnilo až začiatkom roka 1953. Je však evidentné, že z hľadiska zmeny vo funkciách bolo dôležité zasadnutie Predsedníctva ÚV KSČ 21. januára 1952 a zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 2. a 16. februára 1952, kde bolo o záležitosti definitívne rozhodnuté a prijaté z toho vyplývajúce praktické opatrenia a závery. Štefan Bašťovanský a Koloman Moško sa *de facto* ešte zúčastňovali zasadnutí predsedníctva až do 12. januára 1952. Po tomto dátume sú 19. januára spomínaní už len ako ospravedlnení, respektíve podľa prezenčnej listiny ako „nepřítomní“. Dňa 2. februára 1952 nie sú v zápise schôdze vôbec uvedení, pričom prezenčná listina ich eviduje zase ako „nepřítomných“ a 9. februára 1952 už nie sú v zápise spomenutí, čiže už v tejto dobe boli definitívne mimo svojich funkcií vo vedení ÚV KSS.⁹⁵ Pavol David a Ľudovít Benada začali pôsobiť vo svojich funkciách v priebehu marca, a to bez toho, aby ich do funkcie podľa smerníc aspoň oficiálne schválilo plenárne zasadanie ÚV KSS. Na čelo disciplinárnej komisie bol 16. februára namiesto Ľudovíta Benadu dosadený Štefan Gažík.⁹⁶

Ďalší politický vývoj bol z hľadiska personálnych zmien v najvyššej mocenskej špičke KSS a celkove na Slovensku charakterizovaný nižšou dynamikou. Vrcholila totálna koncentrácia moci v Predsedníctve ÚV KSČ a aj štát sa riadil len uzneseniami strany a vlády, čiže neboli rešpektované už ani len vonkajšie formy zdanlivého demokratického charakteru systému. V tomto období, už od roku 1951, nielenže zasadala SNR príliš zriedkavo (podobne aj Národné zhromaždenie), čo vyplývalo z jej vtedajšieho postavenia, ale ÚV KSS ako centrum moci neabsolvoval počas roka 1952 ani len jedno svoje plenárne zasadnutie, napriek tomu, že sa malo podľa smerníc z roku 1950 uskutočňovať aspoň raz za 4 mesiace.⁹⁷ Súviselo to s prípravami celoštátnej konferencie a čakalo sa aj na potrebný impulz z pražského ústredia a vývoj udalostí okolo procesu s Rudolfom Slánským. Ne zvolanie oficiálneho vrcholného orgánu strany počas celého roka vyplýva-

94 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 813. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 2. február 1952.

95 V odbornej literatúre sa objavuje zmienka, že zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS z 2. februára nebolo doteraz zachytené. Obsah aj s informáciami o zúčastnených funkcionároch na spomínanom zasadnutí priniesol až posledný archívny výskum – [J. Š.]. Bližšie pozri: DANGL, Vojtech - BYSTRICKÝ, Valerián et al. *Chronológia dejín Slovenska a Slovákov. Od najstarších čias po súčasnosť. Dejiny v dátumoch, dátumy v dejinách II.* Bratislava : Veda, 2014, s. 824. ISBN 9788022413732; PEŠEK, ref. 2, s. 98, 185.

96 PEŠEK, ref. 2, s. 185-186.

97 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 796. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 3. júna 1950.

lo aj zo strachu, silnej nedôvery a neistoty medzi členmi vedenia KSS, najmä po odstránení ďalších vysokých funkcionárov.

Kampaň proti „nepriateľom v strane“ ďalej pokračovala a dotýkala sa neustále aj nižších mocenských a organizačných úrovní strany. Politicky boli popri väčšinovej slovenskej spoločnosti poznačené i národnostné menšiny, a tiež aj ich politicky angažovaní členovia. Stranícke vedenie sa pozorne sústredilo na „odhaľovanie“ tzv. buržoázneho nacionalizmu či už medzi príslušníkmi maďarskej, alebo ukrajinskej národnostnej menšiny, hlavne v regiónoch, kde mali tieto menšiny výrazné početné a relatívne silné politické zastúpenie. V júni 1952 predsedníctvo strany dokonca prijalo rezolúciu o Prešovskom kraji, pričom bol kritizovaný tzv. ukrajinský buržoázny nacionalizmus a jeho údajní nositelia.⁹⁸ Na druhej strane prijaté opatrenia straníckymi a štátnymi predstaviteľmi, smerujúce k širšiemu uplatneniu príslušníkov maďarskej menšiny vo verejnom živote, boli v priebehu roka 1952 postupne zavádzané do praxe, no ich menšinové práva v tomto období boli tiež limitované totalitným charakterom komunistického zriadenia.⁹⁹

Príprava procesu s „centrom“, resp. Rudolfom Slánským a spol., trvala takmer celý rok a prebiehala v utajení. Z obvinení vo vnútrostraníckych záležitostiach na prvom mieste bola príprava štátneho prevratu a hospodárska sabotáž. To odrážalo vtedajšie hospodárske problémy a nespokojnosť s oficiálnou politikou vo vlastnej strane, čím tieto problémy mohli byť pripisované práve dôsledkom údajnej „zradcovskej činnosti“ Rudolfa Slánskeho a jeho „komplicov“. Monšterproces sa napokon uskutočnil 20. – 27. novembra 1952. Súd vyniesol jedenásť trestov smrti a tri doživotné tresty. Odsúdení na smrť a popravení boli Rudolf Slánský, Bedřich Geminder, Ludvík Frejka, Josef Frank, Vladimír Clementis, Otto Fischl, Rudolf Margolius, Bedřich Reicin, André Simone, Karel Šváb a Otto Šling. Vavro Hajdů, Artur London a Eugen Löbl boli odsúdení na doživotie. Dňa 3. decembra 1952 boli tresty smrti vykonané.¹⁰⁰

Počas roka 1952 sa chystala celoštátna konferencia, kde mali byť prijaté zmeny v organizačnom poriadku strany. Jedna z mnohých otázok k úpravám organizačného poriadku sa týkala aj postavenia KSS a znela: „*Je KSS teritoriálnou organizáciou KSČ na Slovensku? Srovnat organizační řád KSČ v části o KSS s organizačním řádem VKS /b/.*“¹⁰¹ V dňoch 16. – 18. decembra 1952 sa v Prahe konala celoštátna konferencia KSČ,

98 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 820. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 28. júna 1952. K tzv. ukrajinskému buržoáznemu nacionalizmu bližšie pozri: GAJDOŠ, Marián. K niektorým otázkam tzv. ukrajinského buržoázneho nacionalizmu. In PEŠEK, Jan (ed.). *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1954 – 1953)*. Bratislava : Historický ústav Slovenskej akadémie vied; Nadácia Milana Šimečku, 1996, s. 157-163. ISBN 8096758802.

99 Bližšie pozri: GABZDILOVÁ, Soňa. Prístup vedenia Komunistickej strany Slovenska k maďarským komunistom na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov 20. storočia. In *Historický časopis*, 2014, roč. 62, č. 2, s. 253-274. ISSN 0018-2575. Pozri tiež: ŠUTAJ, Štefan. Problematika maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1945 – 1953. In BARNOVSKÝ, Michal (ed.). *Od diktatúry k diktatúre: Slovensko v rokoch 1945 – 1953*. Bratislava : Veda, 1995, s. 155-161. ISBN 8022404071.

100 KAPLAN - PALEČEK, ref. 28, s. 133-134. K procesu bližšie pozri: LÖBL, Eugen. *Svedectvo o procese s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánskym*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968 ; PERNES - FOITZIK, ref. 76; KAPLAN, ref. 54, s. 230-255; KAPLAN, ref. 1, s. 292-346.

101 NA, f. KSČ-CK, 1952-00/01, Celostátní konference 1952-1960, zv. 1, a. j. 6. Některé hlavní problémy organizačního řádu, s. 3.

ktorá sa okrem prijatia nových stanov niesla v duchu procesu s Rudolfom Slánským a „sprisahaneckým centrom“.¹⁰² Je pritom charakteristické, že k delegácii za pražský kraj boli priradení aj vtedajší minister národnej bezpečnosti Karol Bacílek, predseda Zboru povereníkov Július Ďuriš a podpredseda vlády, minister zahraničných vecí a predseda ÚV KSS Viliam Široký, čo len vypovedalo o ich aktuálnej mocenskej pozícii a blízkosti k stranickému ústrediu v Prahe.¹⁰³

Kampaň, ktorá sa rozprúdila počas procesu a trvala aj po jeho skončení, len naďalej podporovala vypätú atmosféru tak v spoločnosti, ako aj v strane i v jej mocenskej špičke.¹⁰⁴ Osudným sa to stalo bývalému generálnemu tajomníkovi Štefanovi Bašťovanskému. Sledovala ho ŠtB, veľa toho vedel a mal dôvod sa obávať, čo ho čaká. V deň, keď boli vynesené rozsudky nad Rudolfom Slánským a ostatnými bývalými funkcionármi komunistickej strany, 27. novembra 1952, celú situáciu nezvládol a spáchal vo svojom byte v Bratislave samovraždu.¹⁰⁵

Atmosféra na začiatku 50. rokov sa dotkla i ďalšieho stúpenca vtedajšieho predsedu KSS a člena sekretariátu, venujúceho sa aj výkladu stranických dejín, tajomníka Miloša Gosiorovského. Dňa 14. novembra 1952 napísal Viliamovi Širokému list, kde sa priznal, že roku 1940 ako mladý železničiar vstúpil do HSES, čo strane zatajil. Zaujímavé je aj jeho zdôvodnenie, prečo toto svoje priznanie uskutočnil až koncom roka 1952 a nie v čase, keď sa odvolával Štefan Bašťovanský: „[Aby] moje prípadné odvolanie z funkcie tajomníka ÚV širšia verejnosť (najmä vedecká – historiografická) nedávala do súvislosti so zmenami vo vedúcich funkciách, ktoré vtedy prebiehali (Slánský, Moško atď). Ustavične som to odkladal.“¹⁰⁶ Možno vybadať, že vôbec nešlo len o pohľad vtedajšej vedeckej obce, avšak v neľahkej situácii, v ktorej sa Miloš Gosiorovský ocitol, dosiahol aspoň to, o čo žiadal vo svojom liste, čiže možnosť zostať pracovať na akademickej pôde. O záležitosti bolo upovedomené aj vedenie KSČ, ktoré súhlasilo s postupom KSS. Predsedníctvo ÚV KSS sa tak 8. februára 1953 podľa očakávania uznieslo Miloša Gosiorovského zbaviť funkcie tajomníka ÚV, tiež členstva v predsedníctve, no nechalo ho pôsobiť na vysokej škole v Bratislave. Aj keď mu v predsedníctve ostro vytkli neúprimnosť voči strane, ako poľahčujúcu okolnosť mu ráтали na rozdiel od prípadu Štefana Bašťovanského to, že v čase, keď prihlášku podával, bol mladý a hlavne ešte údajne nebol členom komunistickej strany.¹⁰⁷ To síce nekorešpondovalo s jeho neskoršie uvádzaným členstvom v KSČ od roku 1937, no faktom zostalo, že prišlo k ďalšej zmene v Sekretariáte ÚV KSS, aj keď bez krajne tragického konca.¹⁰⁸

Začiatkom roka 1953 sa na Slovensku a v KSS uskutočnili ďalšie personálne a mocenské posuny. Dňa 31. januára 1953 na mimoriadnej schôdzi vlády, ktorú viedol jej vte-

102 DANGL - BYSTRICKÝ, ref. 95, s. 826.

103 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 811. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 15. novembra 1952.

104 KAPLAN - PALEČEK, ref. 28, s. 134.

105 PEŠEK, *Aktéri*, ref. 27, s. 38.

106 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 833. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 7. a 8. februára 1953.

107 Ref. 106.

108 PEŠEK, *Aktéri*, ref. 27, s. 118-119.

dajší predseda Antonín Zápotocký, boli zrealizované niektoré organizačné a personálne zmeny vo vláde i v Zbore poverenikov a v rámci nich sa minister národnej bezpečnosti Karol Bacílek stal podpredsedom vlády, bývalý poverenik školstva Ernest Sýkora zase ministrom školstva a osvety a Július Ďuriš bol vymenovaný za ministra lesov a drevárskeho priemyslu. Zmeny v Zbore poverenikov obsahovali zrušenie a premenovanie niektorých povereníctiev, pričom na uvoľnené miesta boli dosadení za povereníka školstva a osvety Ondrej Klokoč a novým predsedom Zboru poverenikov bol menovaný Rudolf Strechaj.¹⁰⁹

Predsedníctvo ÚV KSS sa v januári 1953 rozhodlo, že po Ladislavovi Holdošovi, Štefanovi Bašťovanskom a Kolomanovi Moškovi nadobudnú členstvo v ÚV Michal Bačuľa, Mária Bírová a Štefan Gažík. Je zaujímavosťou, že predsedníctvo v tomto čase tiež dodatočne vylúčilo zo strany už zaistených Teodora Baláza a Kolomana Moška, teraz už nie pre „chyby pri práci“, ale pre otvorene „protištátnu činnosť“. ¹¹⁰ V januári sa vedenie strany tiež uznieslo zvoliť zasadnutie ÚV KSS na 24. – 26. januára 1953. ¹¹¹ Na tomto zasadnutí ÚV KSS, prvom po viac ako ročnej odmlke, popri návrhu na pozbavenie členstva v ÚV KSS vedúcich krajských tajomníkov Ladislava Priesola a Františka Knézla a ich kritike, boli schválené predošlé januárové rozhodnutia predsedníctva o personálnych zmenách v ÚV a vyššie uvedených vylúčeníach zo strany. Vo viacerých vystúpeniach účastníkov podujatia, najmä však referátoch predsedu KSS Viliama Širokého alebo ministra spravodlivosti Štefana Raisa, sa rozoberalo aj odsúdenie tzv. buržoázneho nacionalizmu či sionizmu a jeho údajný dopad na KSS. ¹¹²

Dôležitejšie z hľadiska ďalšieho mocensko-politického vývoja v straníckej špičke bolo zasadnutie ÚV KSS 28. marca 1953, kde boli kooptovaní Pavol David a Rudolf Strechaj za členov predsedníctva a zároveň boli oficiálne schválení do funkcií tajomníkov Ludovít Benada, Pavol David a tiež Augustín Michalička a Jozef Križ, ktorí už predtým od začiatku marca sa zúčastňovali schôdzí predsedníctva. Na zasadnutí ÚV KSS bolo zároveň oficiálne rozhodnuté, po predchádzajúcej dohode s ÚV KSČ, zvoliť o dva mesiace X. zjazd strany, kde sa okrem voľby nového ÚV mali prebrať závery z celoštátnej konferencie z decembra 1952. ¹¹³ Uvedené druhé zasadnutie roku 1953 sa však uskutočnilo už v celkom inej medzinárodno-politickej a tiež vnútro-politickej situácii. V Moskve zomrel 5. marca 1953 najvyšší predstaviteľ Komunistickej strany Sovietskeho zväzu a ZSSR Josif Vissarionovič Stalin. Jeho smrť predstavovala dôležitý politický zlom nielen pre Sovietsky zväz, ale aj pre celý východný blok. O niekoľko dní neskôr, 14. marca 1953, zomrel aj prezident Československej republiky a predseda KSČ Klement Gottwald, čo sa spolu so smrťou sovietskeho diktátora výrazne prejavilo na ďalšom politickom vývoji v Československu. Po pohrebe vyvstala otázka ďalšieho vedenia KSČ. Za prezidenta bol zvolený dovtedajší predseda vlády Antonín Zápotocký

109 *Pravda*, 3. február 1953, roč. 34, č. 34, s. 1. Nová organizácia vládnych prác a niektoré osobné zmeny vo vláde.

110 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 831. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 17. januára 1953.

111 SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, k. 832. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS 24. januára 1953.

112 SNA, f. ÚV KSS – Zasadnutia plén, k. 1826. Zasadnutie ÚV KSS 24. – 26. januára 1953.

113 SNA, f. ÚV KSS – Zasadnutia plén, k. 1826. Zasadnutie ÚV KSS 28. marca 1953. Pozri tiež: PEŠEK, ref. 2, s. 186.

a keďže funkcia predsedu KSČ bola zrušená, do novej najvyššej straníckej pozície prvého tajomníka sa postupne pripravoval Antonín Novotný.¹¹⁴

Keď porovnáme mocenskú špičku KSS v čase IX. a X. zjazdu, je badať posun v stabilite pozície predsedu KSS Viliama Širokého. Síce stále predstavoval výraznú autoritu v strane, no jeho postavenie už nebolo také ako roku 1950. V medzizjazdovom období boli odstránení mnohí funkcionári, medzi ktorými boli aj jeho viacerí stúpenci, či dokonca blízki spolupracovníci. Keď sa na miesto tajomníka po Štefanovi Bašťovanskom koncom roka 1951 hľadal vhodný adept, u každého z kandidátov našli nejaké nedostatky z minulosti, len Pavol David ostal bez pripomienok zo strany Sovietov a im blízkych slovenských funkcionárov. Vzhľadom na to, že Viliam Široký sa na Slovensku zdržiaval čoraz menej, Pavol David sa stal akýmsi prvým tajomníkom ÚV KSS, hoci oficiálne takáto funkcia neexistovala. Bolo to dané tým, že mal v kompetencii oddelenie straníckych orgánov a práve riadenie tohto oddelenia patrilo prvému mužovi strany.¹¹⁵ Takýto výrazný mocenský vzostup zaznamenal David aj vďaka svojim konexiám u sovietskych predstaviteľov. Zákulisnými intrigami rozosieval aj medzi mnohými vysokými funkcionármi strach, jeho charakteristickou črtou bolo zbieranie kompromitujúcich materiálov na ostatných „súdruhov“ a neváhal dotýchnyť funkcionárov v príhodnej chvíli vydierať, alebo aj udať. Podieľal sa tak na politickom páde Štefana Bašťovanského, Miloša Gosiorovského a ďalších.¹¹⁶

Zo zmien, ktoré sa udiali na jar 1953, vyplynuli pre Viliama Širokého dve odlišné skutočnosti. Na jednej strane zaujal miesto predsedu vlády po Antonínovi Zápotockom, ktorý sa stal prezidentom republiky, čím sa oficiálne dostal do najmocnejšej trojky v štáte. Tú obyčajne tvorili najvyšší predstaviteľ strany, prezident a predseda vlády. Na druhej strane, bol po smrti Klementa Gottwalda zrušený úrad predsedu v KSČ i KSS a prišiel tým o najvyššiu stranícku funkciu na Slovensku.¹¹⁷ Viliam Široký sa z politického hľadiska pridal na stranu k Antonínovi Zápotockému, lenže počas rokov 1953 a 1954 mocenskú prevahu začíal postupne získavať prvý tajomník ÚV KSČ Antonín Novotný, na ktorého sa orientoval tajomník ÚV KSS Pavol David.¹¹⁸ Ten potom svojím prístupom nútil, či pozýval viacerých predstaviteľov v KSS na spoluprácu s ním proti Viliamovi Širokému. V septembri roku 1953 odvolali Karola Bacílka z ministerstva národnej bezpečnosti a bol poverený funkciou prvého tajomníka ÚV KSS. Následným vývojom sa v rokoch 1953 a 1954 vytvorila skupina popredných politických predstaviteľov, ktorí spoluprácou s Antonínom Novotným získali mocenskú prevahu na Slovensku, i keď tradične bol Viliam Široký ešte dlho považovaný za dôležitého, alebo skôr zaslúžilého predstaviteľa KSS.¹¹⁹ Viacerí bývalí stúpenci Širokého boli buď odstránení zo svojich pozícií, alebo prešli na druhú stranu. V ďalšom období 50. rokov až do začiatku 60. rokov tak politic-

114 PERNES, ref. 4, s. 80-86, 111. K smrti J. V. Stalina pozri: BROWN, ref. 57, s. 279-281.

115 PEŠEK, *Centrum moci*, ref. 27, s. 107.

116 PEŠEK, *Aktéri*, ref. 27, s. 70-71.

117 KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953-1956*. Brno : Barrister & Principal, 2005, s. 226-227. ISBN 8086598985.

118 BARNOVSKÝ, ref. 50, s. 11-33.

119 PEŠEK, Jan. *Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja*. Brno : Prius, 2001, s. 11-13. ISBN 8090299520.

kej špičke na Slovensku dominoval predovšetkým akýsi „triumvirát“ mocných v zložení Karol Bacilek, Pavol David a Rudolf Strechaj.

* Táto štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0103/13 *Mechanizmus fungovania komunistického režimu na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*, riešeného v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied.

MACHT-POLITISCHE KÄMPFE IN DER FÜHRUNG DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI DER SLOWAKEI IN DEN JAHREN 1950 - 1953

JOZEF ŠPILKA

In der Tschechoslowakei nach Februar 1948 hat die kommunistische Partei entscheidende politische Macht übernommen. Die politische Situation in der Slowakei war in dieser Zeit vor allem durch zwei wichtige Faktoren bestimmt. Der erste Faktor war die Position der Kommunistischen Partei der Slowakei, die der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei untergeordnet war. Der zweite wichtige Faktor war, dass die Tschechoslowakei zu den Staaten gehörte, die nach dem Krieg der Sowjetunion und der Kommunistischen Allunions-Partei (Bolschewiki) unterworfen waren. Am IX. Parteitag der Kommunistischen Partei der Slowakei im Jahr 1950 wurden die hohen kommunistischen Funktionäre Gustav Husak, Ladislav Novomeský und Karol Šmidke als sogenannte bourgeois Nationalisten beschuldigt, kritisiert und abgesetzt. Mit der Beseitigung dieser Spitzenpolitiker von den Slowakischen Kommunisten, hat sich die Position des Vorsitzenden der Kommunistischen Partei der Slowakei Viliam Široký noch gestärkt. Die Situation in der politischen Führung der Kommunistischen Partei der Slowakei hat sich jedoch bei der Entwicklung der nächsten drei Jahre geändert. Diese Zeit wurde durch anhaltende politische Abstürze und Verhaftung mehrerer kommunistischer Funktionäre charakterisiert, einige von ihnen sind enge Mitarbeiter von Viliam Široký gewesen. Seit 1953, nach dem Tod von Josif Vissarionovič Stalin und Klement Gottwald, ist die Position von Viliam Široký in der Kommunistischen Partei der Slowakei schwächer geworden. Auf der politischen Szene haben andere Funktionäre die Übermacht gefasst, wie Sekretär des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei der Slowakei Pavol David, Vorsitzende des Beauftragten Ausschusses Rudolf Strechaj und ein neuer Erster Sekretär des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei der Slowakei Karol Bacilek, die zu den Anhängern des Ersten Sekretärs des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei, Antonín Novotný, gehörten.

Mgr. Jozef Špilka
Historický ústav SAV
P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19
e-mail: spilka.jozef@gmail.com

EVA KOWALSKÁ
NA ĎALEKÝCH CESTÁCH,
V CUDZÍCH KRAJINÁCH

Sociálny, kultúrny a politický rozmer
konfesijného exilu Uhorska

v 17. storočí

VEDA,
vydavateľstvo SAV

MATERIÁLY

LATINSKÉ ETNONYMÁ SLOVÁKOV V STREDOVEKU A NOVOVEKU: SCLAVI, PANNONI, SLAVI

FERDINAND ULIČNÝ

ULIČNÝ, Ferdinand. The Latin ethnonyms of the Slovaks in medieval and modern times: Sclavi, Pannoni, Slavi. *Historický časopis*, 2016, 64, 3, pp. 497-509, Bratislava.

The author concerned himself with identifying, describing and explaining the exceptional phenomenon of the gradual introduction and changes of the Latin ethnonyms for the Slovaks in the Middle Ages, when they were named “Sclavi”, and especially in modern times when they appropriated the invented ethnonym “Pannoni”, and finally also “Slavi”. By giving up the ethnonym “Sclavi”, they wanted to escape from the interpretation “sclavus = slave, prisoner” familiar in the non-Slovak environment of the Hungarians and Germans. These ethnonyms are found in Latin texts of domestic Slovak and Hungarian or foreign Czech, Austrian and Polish origin. They took over the ethnonym “Sclavi” from the surrounding European environment, but the ethnonyms “Pannoni” and “Slavi” were their own linguistic initiative and product. It was only in the first half of the 19th century, when educated Slovaks gave up using Latin as the written, official language, that they abandoned the invented ethnonym “Slavi”. The ethnonym “Slováci” was normally used in texts written in Slovak from the 15th century.

Slovakia. Slovaks. History. Latin ethnonyms Sclavi, Pannoni, Slavi.

Táto štúdia patrí do skupiny štúdií autora, v ktorých skúmal a opísal viaceré etnonymá, ktorými európski vzdelanci v stredoveku pomenúvali rozličné slovanské národnosti vrátane Slovákov, ako aj toponymá, vzťahujúce sa na Uhorsko a Slovensko.¹

Teraz poskytneme poznatky a názory z výskumu pôvodu, významu, trvania latinských etnoným Sclavus, Pannonus a Slavus, ktorými slovenskí vzdelanci postupne pomenúvali príslušníkov slovenskej národnosti, teda Slovákov v stredoveku a novoveku. Okrem uvedených zámerov štúdia obsahuje etymológie tých etnoným a najmä dobové príčiny ich zavedenia, používania a zanechania samotnými Slovákami.

Keďže všetky uvedené etnonymá mali latinské tvary a vyskytujú sa v latinských písomnostiach, bolo nevyhnutné nájsť, pochopiť a použiť početné latinské písomnosti slovenského, resp. uhorského pôvodu, ale aj, ba najmä, latinské písomnosti stredoeurópske-

1 ULIČNÝ, Ferdinand. Etnický vývoj Slovákov v 10. až 13. storočí. In *Studia Historica Tyrnaviensia VI*, 2006, roč. 6, s. 33-42. ISBN 8080821054; ULIČNÝ, Ferdinand. Etnonymá Sklávoi, Sclavi, Slovieni, Slováci, Slovania. In *Historický časopis*, 2012, roč. 60, č. 2, s. 301-330. ISSN 0018-2575; ULIČNÝ, Ferdinand. Toponymum Slovensko – pôvod a obsah názvu. In *Historický časopis*, 2014, roč. 62, č. 3, s. 545-554. ISSN 0018-2575; ULIČNÝ, Ferdinand. Toponymá Panónia a Uhorsko, (rukopis).

ho pôvodu, teda z Česka, Rakúska, Poľska a Nemecka z obdobia stredoveku, no najmä z novoveku od 16. do 19. storočia.

Vzhľadom na časovú postupnosť užívania uvedených etnoným preskúmame ich v poradí Sclavus, Pannonus, Slavus.

Sclavus, Sclavi

Len nedávno sme systematicky preskúmali a opísali výskyt etnonyma Sclavus, Sclavi v latinských písomnostiach uhorského pôvodu pochádzajúcich z obdobia 12. – 17. storočia.² Nové poznatky možno zhrnúť takto. Len tie zápisy, výskyty etnonyma Sclavus, Sclavi treba interpretovať a prekladať menom Slovák, Slováci, ak sa vzťahujú k obyvateľom žijúcim v severnej časti Uhorského kráľovstva, teda k územiu s etnicky úplne, prevažne, prípadne čiastočne slovenským obyvateľstvom. Vnímať a prekladať uvedené etnonymum Sclavi z tohto obdobia a zemepisného prostredia etnonymom Slovan, Slovania je nevhodné, teda chybné.

Latinské pomenovania Slovákov od začiatku novoveku možno s rozdielnym úspechom skúmať, vnímať a opisovať najmä v matrikách študentov na univerzitách pôsobiacich v mestách strednej Európy, najmä v Prahe,³ Krakove,⁴ Viedni,⁵ Trnave.⁶ Bolo všeobecnou zvyklosťou, že každý školský rok nových študentov, ako aj graduovaných bakalárov, magistrôv a doktorov zapisovali do úradných zoznamov, teda školských matrik.

Z hľadiska nášho výskumného zamerania sú pre obdobie 16. – 17. storočia najužitočnejšie matriky študujúcich na univerzite vo Viedni. Začali vychádzať roku 1377 a vydávané boli do roku 1659.⁷ Študenti zo Slovenska tam v uvedenom období, ale aj neskôr študovali v rozličných počtoch a s rôznymi úspechmi. Študentov zo Slovenska pravidelne, nie však každý rok, zapisovali ako študentov pochádzajúcich z Uhorska. V prvej polovici 16. storočia pri menách študentov zapisovali aj ich etnickú príslušnosť latinskými etnonymami, napríklad Croata (Chorvát), Morauus (Moravan), Vngarus (Uhor, Maďar), Pannonus (Panón), Sclaus (Slovák). Naš záujem sa sústreďuje len na zápisy o tých Sclavoch, ktorí boli dokázateľne národnostne slovenského pôvodu. Napríklad roku 1548 na univerzite vo Viedni študoval Slovák šľachtic Gabriel zo Svätého Jura.⁸ To je však časovo posledný matričný zápis o Slováčkovi s etnonymom Sclavus na tamojšej univerzite.

2 Podrobne pozri ULIČNÝ, Etnonymá, ref. 1, s. 313-314.

3 KAVKA, František. Slovenští studenti na pražské universitě v 15. a 16. století. In HOLOTÍK, Ľudovít - VANTUCH, Anton (eds.). *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. – 16. storočí*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967, s. 137-146.

4 HORVÁTH, Pavel. Študenti zo Slovenska na krakovskej univerzite v 15. a v prvej polovici 16. storočia. In HOLOTÍK - VANTUCH, ref. 3, s. 162-170.

5 KUČERA, Matúš. Študenti zo Slovenska na viedenskej univerzite do roku 1530. In HOLOTÍK - VANTUCH, ref. 3, s. 173-186.

6 VARSÍK, Branislav. *Národnostný problém trnavskej univerzity. Le problème des nationalités a l'université de Trnava*. Bratislava : Učená spoločnosť Šafaříkova, 1938, 259 s.

7 GALL, Franz (ed.). *Die Matrikel der Universität Wien III. 1518-1579*. Graz, Köln : Verlag Hermann Böhlau, 1959, s. 51, 55, 57-59, v rokoch 1535-1537.

8 GALL, ref. 7, s. 85 „*natio Vngarica ... Gabriel Songorgi, Sclavus, nobilis*“.

Treba zdôrazniť, že etnonymum Sclavus bol tradičným latinským etnonymom. Dovtedy ho bežne používali vzdelanci v strednej Európe, vrátane samotných Slovákov. Neskôr – v 17. storočí – sa etnonymum Sclavus používalo na Slovensku už len ojedinele, výnimočne, a to v náučných jazykovedných latinských dielach.⁹

Pannonus, Pannoni

Nepochybne prvým vzdelancom, ktorého politický názor, činnosť a vplyv sa prejavil na slovenskom území, bol Chorvát Ján Pannonius z Čazmy. Ako päťkostolský biskup (Pécs, Maďarsko) sa okolo roku 1466 podieľal na založení univerzity v Bratislave.¹⁰ Bol to on kto zakrátko, so strýkom Jánom Vitézom, ostrihomským arcibiskupom, diplomaticky podnietil poľského kráľa Kazimíra, ktorý roku 1471 vyslal vojenskú výpravu na Slovensko až k Nitre proti uhorskému kráľovi Matejovi Korvínovi z Huňadu.¹¹

Etnonymum Pannonius často používali chorvátski vzdelanci aj neskôr. Náš výskum sa však sústreďí iba na tých mužov, ktorí dokázateľne pochádzali zo Slovenska a v nacionáliách používali aj meno Pannonus či Pannonius.

Roku 1518 český vzdelanec Prokop Lupáč v latinskom kalendári na rok 1518 o Slovákov Jánovi Silvánovi napísal, že národnostne je Panón.¹²

V Trnave sa roku 1531 narodil Ján s priezviskom Sambucus, ktorý ako humanistický vzdelanec, historik a vydavateľ kníh pôsobil vo Viedni a používal latinské priezvisko Sambucus Pannonius Tyrnaviensis.¹³

Roku 1550 bol do matriky študentov univerzity vo Viedni zapísaný trnavský mešťan Gabriel Dín s etnonymom Panón.¹⁴

Roku 1555 s takým etnonymom zapísali aj študenta Lazara Peznhaimera z Bratislavy.¹⁵

Roku 1567 aj iného bratislavského Slováka a roku 1572 istého Banskoštiavčičana.¹⁶

Etnonymom Pannonius, teda Panón si vyjadrili národnostnú slovenskú príslušnosť aj iní študenti z Banskej Bystrice, Žiliny, Prešova, Svätého Jura, Banskej Štiavnice či z Liptova, Rybian a Dojče koncom 16. a v prvej tretine 17. storočia.¹⁷

9 *Verborum ... in Ungaricvm et Sclavonicum translatio*. Trnava, 1648. TUNYOGI, Mikuláš. *Vocabula latina – germanica – sclavonica*, 1680. Podrobnejšie MIŠIANIK, Ján. Dva slovenské slovníčky zo 17. a 18. storočia. In *Jazykovedný časopis*, 1958, roč. 9, s. 139-140.

10 JANKOVIČ, Vendelín. Vznik a účinkovanie prvej bratislavskej univerzity – Academia Istropolitana. In *Historický časopis*, 1964, roč. 12, č. 4, s. 536, 539. ISSN 0018-2575.

11 ULIČNÝ, Ferdinand. Poľské vojenské vpády na Slovensko v druhej polovici 15. storočia. In *Historické štúdie*, 1970, roč. 15, s. 254-255.

12 PRAŽÁK, Albert. *Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrova*. Praha : Gustav Volenský, 1922, s. 12, pozn. 9 „natione Pannonicus“.

13 VANTUCH, Anton. Sambucus Pannonius Tyrnaviensis. Pokus o portrét. In HOLOTÍK - VANTUCH, ref. 3, s. 302-313. Pozri aj KARDOS, Tibor. Dejepisné dielo Jána Sambuca. In HOLOTÍK - VANTUCH, ref. 3, s. 315-320, ani raz neinterpretoval Pannonus v jeho mene.

14 GALL, ref. 7, s. 95 „natio Vngarica ... Gabriel Dinn Pannonus a Tirnauia“.

15 GALL, ref. 7, s. 110 „Lazarus Peznhaimer Posoniensis Pannonius“.

16 GALL, ref. 7, s. 148 „Mathias Grödus Posoniensis Pannonius“; s. 160 „Balthasar Coruinus Schemnicensis Pannonius“.

17 GALL, ref. 7, s. 25 „Tobias Altenstaig Neosoliensis Pannonius“ roku 1589; s. 35 „Laurentius Zolnensis

Treba upozorniť a zdôrazniť, že študenti v druhej polovici 16. storočia a v prvej tretej 17. storočia slovenský pôvod vyjadrili len etnonymom Pannonus, teda Panón.¹⁸

Na pražskej univerzite koncom 16. a začiatkom 17. storočia úspešne študovalo 25 slovenských študentov etnicky charakterizovaných latinským menom Pannonus.¹⁹ Medzi nimi napr. aj Václav z Čičmian, Panón, ktorý roku 1583 nadobudol titul bakalár. Tiež Michal Ascanius, Panón zo Žiliny, ktorý bol roku 1620 bakalárom filozofie.²⁰ Aj na jezuitskej akadémii v Prahe ojedinelých študentov zo Slovenska, napríklad z Turca a Bytče, začiatkom 17. storočia zapísali etnicky ako Panónov.²¹ Etnonymom Pannonius vyjadril slovenskú národnostnú príslušnosť napríklad vzdelanec, profesor na pražskej univerzite Vavrinec Benedikt, rodák z dediny Nedožery, v latinskej oslavnej básni venovanej kráľovi Matejovi II. pri jeho korunovácii v Prahe roku 1611.²²

Na univerzite v Padove študovali od 14. storočia aj študenti zo Slovenska a Uhorska vôbec. Časť študentov z miest a dedín na Slovensku od prelomu 15. a 16. storočia do začiatku 17. storočia sa pri zápise na začiatku štúdia etnicky predstavila po latinsky ako Pannonius, teda Panón.²³ Boli to ôsmi mladí muži. Traja z Bratislavy, dvaja z Trnavy, po jednom z Banskej Štiavnice a Veľkej Lúče. Piaty študoval právo, jeden medicínu.

Pannonius“ roku 1592; s. 57 „*Joannes Adamus Epperiensis Pannonius*“; s. 70 „*Nicolaus Bielaius Liptouiensis Pannonius*“; s. 71 „*Georgius Kleselius a S. Georgio Pannonius*“; s. 74 „*Timotheus Erythraeus Schemnicensis Pannonus*“ roku 1607; s. 131 „*Joannes Regius Ribeni Pannosus Ribensis. Martinus Jankouitz Doicensis Pannosus*“ roku 1628.

- 18 Manželia HLAVÁČEK, Ivan - HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. Študenti z českých zemí a Slovenska na viedenskú univerzitu. In *Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 1961, roč. 2, č. 1, s. 97-131; 1962, roč. 3, č. 2, s. 139-157, skúmali a opísali štátny, resp. územný pôvod študentov na viedenskej univerzite. Etnickú príslušnosť študentov podrobne neskúmali. KUČERA, ref. 5, s. 181-183 síce skúmal aj národnostný pôvod študentov na univerzite vo Viedni, teda aj Slovákov pod etnonymami Pannonus, Slavus údajne od konca 15. storočia a v 16. storočí, avšak len všeobecne a bez vysvetlenia vynechania písmena c v etnonyme Sclavus.
- 19 KAVKA, ref. 3, s. 139 s využitím štúdie autorov ŠMAHEL, František - TRUC, Miroslav. Studie k dějinám university Karlovy v letech 1433-1622. In *Acta Universitatis Pragensis HUC IV-2*, Praha, 1963, s. 3-80.
- 20 Podrobnejšie o ňom MARTÍNEK, Jan. Michal Ascanius slovenský humanista a lekář. In HOLOTÍK - VANTUCH, ref. 3, s. 292-294.
- 21 KAVKA, ref. 3, s. 138, pozn. 7 „*Michal Bohusch Pannonius Turciensis*“ roku 1608; „*Joannes Franciscus Bicziansky Zolnensis Pannonius*“ roku 1614. TRUC, Miroslav. Národnostní charakter jezuitské akademie pražské. In *Acta Universitatis Carolinae. – Phil. Et Hist II. (Sborník prací k počtě 75 narozenin akademika Václava Vojtíška)*. Praha 1958, s. 79-68. Na základe zápisov v matrike študentov z rokov 1573 – 1617 konštatoval, že sú tam aj zápisy o troch Slovákoch a troch Panónoch. Avšak do štatistických príloh na s. 66 ich vôbec nezaradil.
- 22 „*Per te Pannonii tunguntur pace Bohemis.*“ Podrobnejšie KOLLÁRIK, Otto. Zástoj Vavrinca Benedikta Nedožerského v epoche nášho humanizmu. In HOLOTÍK - VANTUCH, ref. 3, s. 284.
- 23 ŠTULRAJTEROVÁ, Katarína. Študenti zo Slovenska na univerzite v Padove. In ČIČAJ, Viliam (ed.). *Formy a obsah vzdelanosti v historickom procese*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1999, s. 16, 20, 21. ISBN 8022405426. „1500 Stephanus Abraham Pannonius de Naghluze“, právnik; „1553 Johannes Sambucus Pannonius Tyrnaviensis“, medik; „1571 Georgius Dobos Tirnaviensis Pannonius“, právnik; „1577 Johannes Haan Posoniensis Pannonius“, právnik; „1596 Daniel Burkhardt Schemnicensis Pannonius“, medik; „1596 Georgius Khamper Posoniensis Pannonius“, právnik; „1606 Stephanus Partinger Posoniensis Pannonius“, právnik.

Etnonymum Pannonus zapísali do nacionálií trom slovenským študentom na katolíckom gymnáziu v Trnave, dvom študentom roku 1628 a jednému roku 1630. Prvý bol z Holíča, druhý bol zeman z Turca, tretí nemá napísané bydlisko.²⁴

Etnonymom Panón, teda v tvare Pannonus zapisovali aj v druhej polovici 17. storočia slovenských študentov do školských matrik na katolíckych gymnáziách v Trnave, Trenčíne, Bratislave a v Košiciach.²⁵

Pri výskume etnoným Slovákov v 17. a 18. storočí je najbohatším prameňom matrika študentov na trnavskej univerzite. Odborne ju viedli členovia Spoločnosti Ježišovej (jezuiti) a nábožensky patrila katolíckej cirkvi v Uhorsku. Matriky jej študentov sa z rokov 1636 až 1777 zachovali a nedávno boli publikované.²⁶

Keďže univerzita sídlila v Trnave, bola pre študentov zo Slovenska dobre prístupná. Študovali na nej takmer výlučne študenti z nábožensky rímskokatolíckych rodín. Za 142 rokov na nej študovalo spolu 4315 študentov, z ktorých stovky pochádzali z početných dedín a miest na Slovensku. Študenti zo slovenského územia sa na univerzite predstavovali nielen krstným menom a priezviskom, ale aj národnostnou, sociálnou (stavovskou), náboženskou a domovskou príslušnosťou. Tí študenti, ktorí pochádzali z uvedomelých slovenských rodín, sa etnicky predstavovali striedavo dvomi etnonymami Pannonus, resp. Slavus. Matričné zápisy sú latinské.²⁷ Národnostnú príslušnosť študentov, najmä Slovákov, podrobne skúmal a opísal Branislav Varsík.²⁸

Prvý zápis etnonyma Pannonus v matrike študentov na univerzite v Trnave je pri mene študenta Blažaja Čerlaja z Dechtíc roku 1656.²⁹ Ako posledný s etnonymom Panón sa predstavil a je zapísaný mešťan Juraj Šrot z Ružomberka roku 1701.³⁰ Etnonymum Pannonus najčastejšie používali slovenskí študenti v tretej tretine 17. storočia.

Etnonymá Pannonus a Slavus v 17. storočí používali stredoškolsky a vysokoškolsky vzdelaní synovia slovenských poddaných, mešťanov aj zemanov. Od druhej štvrtiny 18. storočia už študenti v Trnave neuvádzali národnostnú príslušnosť, iba štátnu príslušnosť, ktorú vyjadrovali po latinsky slovom Hungarus, teda Uhor.

Dospeli mládenci, ale aj muži evanjelického náboženstva, teda luteráni, od druhej tretiny 16. storočia nadobúdali vysokoškolské vzdelanie na univerzitách v Nemecku. Tí mládenci, ktorí sa rozhodli študovať teológiu, najprv cestovali na univerzitu do Wittenberga, kde pôsobil náboženský reformátor, doktor teológie Martin Luther. Neskôr aj na iné evanjelické univerzity, napríklad v Halle, Lipsku, Jene, Kráľovci (Königsberg – te-

24 „*Georgius Horuath Holiczensis Pannonus. Joannes Thuroczy Turoczensis nobilis Pannonus. Georgius Strakouithz Pannonus.*“ Zistil to a publikoval VARSÍK, ref. 6, s. 159.

25 VARSÍK, ref. 6, s. 149-150.

26 BOGNÁR, Krisztina - KISS, József Mihály - VARGA, Júlia (eds.). *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635-1777.* Budapest : Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2002, 418 s. ISBN 9634635776.

27 BOGNÁR - KISS - VARGA, ref. 26.

28 VARSÍK, ref. 6.

29 BOGNÁR - KISS - VARGA, ref. 26, s. 145, č. 415 „*Cherlay Blasius, pannonus, Deittensis*“; VARSÍK, ref. 6, s. 149 chybné uviedol rok 1657 a priezvisko Kherlay.

30 BOGNÁR - KISS - VARGA, ref. 26, s. 232, č. 1934 „*Schroth Georgius, civis, pannonus, Rosenbergensis ex comitatu Liptoviensi*“.

raz Kaliningrad, Rusko, na území Poľska). Úspešné štúdium a poznanie evanjelických študentov na tamojších univerzitách je závislé na zachovaní a prístupnosti matrik, do ktorých menovite zapisovali najmä prijatých študentov na jednotlivé univerzity. Študenti zo Slovenska študovali na univerzitách v tamojších mestách nielen teológii, ale aj lekárstvo a právo.

Na univerzite v Königsbergu v druhej polovici 16. a počas 17. storočia študovalo vyše 200 študentov z Uhorska. Výrazná väčšina z nich pochádzala z miest, zriedka z dedín na slovenskom území. Z týchto študentov sa pri zápise vyše 20 etnicky predstavilo etnonymom Pannonus. Prvý roku 1571, posledný roku 1682.³¹ Tak do matriky študentov zapísali troch zo Spišskej Novej Vsi, po dvoch z Bratislavy, Brezna, Košíc, Žiliny a neidentifikovanej lokality. Po jednom študentovi z Banskej Belej, Banskej Bystrice, Bardejova, Kremnice, Slovenského Pravna, Prešova, Rožňavy, Trenčína a Zvolena.

Treba upozorniť, že podstatne viac študentov zo Slovenska sa predstavilo len ako Hungarus, čo treba všeobecne prekladať v štátnom zmysle ako Uhor, nie etnicky ako Maďar. Napokon od konca 17. storočia sa všetci z Uhorska predstavovali len ako Hungarus.

Z Univerzity Martina Luthera v Halle sme nadobudli matriky študentov z rokov 1690 – 1741. Písané sú po latinsky. Z nich možno okrem iného zistiť, že v tých rokoch študovalo na tamojšej univerzite 127 študentov z miest a dedín na Slovensku. Takmer všetci sa predstavovali a zapísali ako Hungarus, Ungarus. Tieto zápisy možno vnímať, interpretovať a prekladať len ako Uhor v zmysle štátnej príslušnosti, nie však ako Maďar v etnickom zmysle.

V uvedených hallských univerzitných matrikách sa nachádza osem zápisov etnonyma Panón. Tie sú pri jednotlivých študentoch pochádzajúcich zo Spišskej Novej Vsi, Kremnice, Prievidze, Banskej Bystrice, Bratislavy a Levoče.³²

Zápisy latinského pomenovania Pannonus možno prekladať a vykladať ako Panón iba v etnickom zmysle, lebo krajina Panónia vo vtedajšom Uhorskom kráľovstve nejestvovala. Keďže Nemci, prípadne Maďari žijúci v mestách na slovenskom území nemali nijaký dôvod predstavovať sa v Nemecku ako Panóni, etnonymom Pannonus sa predstavovali iba ojedinelí Slováci. Boli to národnostne uvedomelí študenti, ktorí sa k slovenskému pôvodu verejne priznávali aj v cudzine. Na univerzite v Halle jednotlivých študentov zapísali do matriky tak, ako sa sami predstavovali.³³

31 RUŽIČKA, Vladimír. Slováci na univerzite v Kráľovci. In *Historický sborník : Časopis Historického odboru Matice slovenskej*, 1947, roč. 5, č. 3-4, s. 467, č. 3 „Nicolaus Calacinas, Pannonius, Sclavus, 22. Nov. 1571“; s. 170, č. 160 „Georgius Carponiedes, Igravia, Pannonius, Sept. 1682“.

32 JUNTKE, Fritz (ed.). *Matrikel der Martin Luther Universität Halle – Wittenberg I (1690-1730)*. Halle : Universität und Landesbibliothek, 1960, s. 82 „1693 Klesch Daniel ex Pannonia Iglov Scepusius. Kleschius Elias eiusdem filius“; s. 231 „1700 Hofsteter, Johann Adam; Cremnziensis Pannonus, medicinae“; s. 339 „1700 Privigyei, Nicolaus; nobilis Prividia Pannonicus“; s. 189 „1708 Grundel, Georgius; Novisoliensis Pannonus Theologiae“; s. 254 „1708 Lang Johannes Matheus Posoniensis Pannonus Theologiae“. PREUSS, Charlotte Lydia (ed.). *Matrikel der Martin Luther Universität Halle – Wittenberg 2 (1730-1741)*. Halle, 1994, s. 23 „1737 Adami, Johann Jacob; Pannonus ... Leutschoviensis Hungarus“.

33 Napríklad aj dvadsaťročný Matej Bel z Očovej sa pri zápise v roku 1704 predstavil štátne ako Uhor. JUNTKE, ref. 32, s. 25 „Libertinus Bel, Matthias, Hungarus Otsoviensis. 18. 10. 1704“.

Zisťovanie výskytu etnonyma Panón bolo síce časovo zdĺhavé, ale z hľadiska odborného to bol jednoduchý postup. Podstatne obťažnejšie je nachádzať spoločenské dobové príčiny, ktoré vplývali na to, že vzdelaná časť Slovákov začiatkom 16. storočia takmer úplne a v krátkom čase v latinských úradných písomnostiach vedome zanechala tradičné etnonymum *Sclavus* a nahradila ho etnonymom *Pannonus*. Doteraz sa bádateľom, historikom ani jazykovedcom nepodarilo nájsť taký písomný zdroj z prvej polovice 16. storočia, v ktorom by autor opísal dôvody zámernej výmeny mena *Sclavus* za *Pannonus*. Je pravdepodobné, ba takmer isté, že taký text nikto nenapísal. Bádateľom nezostáva teda iná možnosť, len uvažovať o možných príčinách opustenia etnonyma *Sclavus* a zavedenia etnonyma *Pannonus*.

Je nepochybné, že iniciatíva uvedenej zmeny vznikla v kruhu slovenských vzdelancov. Nevzdelaným Slovákom bola taká záležitosť neznáma a cudzia. Zmena nevznikla mimo slovenského, prípadne jazykovo blízkeho slovanského prostredia, lebo etnický cudzích vzdelancov z jazykovo nemeckého alebo maďarského prostredia sa taká zmena osobne vôbec netýkala. Pre nich to bol cudzí, vzdialený, zaiste nepochopiteľný a neprijateľný proces.

Proces uvedenej výmeny etnonyma *Sclavus* za *Pannonus* mal dve obsahové súčasti. Prvou bolo zanechanie etnonyma *Sclavus* slovenskými vzdelancami. Toto bolo nepochybne motivované pretrváváním obsahu, významu všeobecného podstatného mena *sclavus* v zmysle otrok, zajatec medzi latinsky hovoriacou inteligenciou v strednej a západnej Európe, vrátane Uhorska.³⁴ Vzdelaných a národne uvedomelých Slovákov určite urážali občasnú posmešnú a dráždivú výkladu najmä maďarských a nemeckých vzdelancov aj slovenských odrodilcov, že Slováci sú potomkami akýchsi otrokov či zajatcov.³⁵ Takým ohováraniam sa chceli a rozhodli vyhnúť.

Druhou súčasťou procesu bol výber a osvojenie si nového etnonyma *Pannonus*. Toto vychádzalo z vtedy neurčitých, čiastočných poznatkov o dávnych dejinách Slovákov pred vyše poltisícročím. Aspoň hmlisté predstavy mohli mať o Panónii, teda rímskej provincii v 3. – 5. storočí, ležiacej približne medzi Adriatickým morom a stredným Dunajom. Toponymum *Pannonia* mohli poznať v súvislosti s pomenovaním Panónskomoravskej arcidiecézy a jej prvého arcibiskupa Metoda v rokoch 970 – 985. Ale mohli vedieť aj to, že Uhorské kráľovstvo bolo v 11. storočí pomenúvané aj toponymom *Pannonia*. Iný motív slovenskí vzdelanci nemohli využiť, hoci sa ich zvedavosť a vzdelanosť v rozvíjajúcom humanizme prehlbovala a rozširovala aj ohľadne poznávania starovekých gréckych a rímskych dejín aj stredovekého Uhorska.

Ako sme už uviedli, slovenskí vzdelanci dokázateľne používali etnonymum *Pannonus* od začiatku 16. storočia najmä pri štúdiu na vtedajších univerzitách. Teraz, avšak veľmi stroho a úsporne pripomenieme už známejšie skutočnosti z vývoja slovenskej literárnej vzdelanosti.

34 BARTAL, Antonius. *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae; Budapestini : B. G. Teubner, 1901, s. 597 heslo „*Sclavus, captivus, servus, szolga*“.

35 Zo slovenskej strany najmä z liptovských predkov BENCŠIK, Michael. *Novissima dieta nobilissima principis statuumque, et ordinum inclityi regni Hungarie*. Tyrnaviae 1722.

V kruhoch historikov slovenskej literatúry, historikov slovenských dejín aj vzdelanej časti slovenských rímskokatolíkov je známe, že roku 1655 bol v Levoči vytlačený spevník náboženských piesní pre slovenských rímskokatolíkov.³⁶ Jeho zostavovateľ sa zatajil, avšak bádatelia neskôr zistili, že ním bol Slovák, jezuita Martin Sölöši, rodák z Rybníka.³⁷ On nielen v názve spevníka, ale aj v úvode stručne latinsky písal o krajine Panónii, o panónskom národe, panónskom kráľovi Svätoplukovi aj panónskom ľude.³⁸ Je zrejmé, že Panónov vnímal ako Slovákov, čo bolo nové, resp. bežné medzi slovenskými vzdelancami v polovici 17. storočia.

Slovenskú interpretáciu dávnej Panónie použil aj Martin Sentiváni, Slovák, vzdelanec, jezuita a profesor na univerzite v Trnave v latinskom diele o pamätihodnostiach Uhorska, vydanom v Trnave roku 1699.³⁹

Bez ohľadu na primeranosť, vhodnosť a dočasnosť zavedenia a používania nového etnonyma Panón vzdelanými Slovákami v 16. a 17. storočí, ojedinele ešte v prvej polovici 18. storočia, bol to časovo prvý uvedomelý prejav národnostného povedomia slovenskej inteligencie. V procese národnostného povedomia to bola však prechodná, dočasná predstava a podoba mena vlastného národa slovenskými vzdelancami.

Slavus, Slavi

Už sme opisali, že slovenskí vzdelanci etnonymum Pannonus všeobecne používali v latinských textoch a nepochybne aj v reči v 16., ale aj v 17. storočí. V druhej polovici 15. storočia sa však ojedinele, skôr výnimočne vyskytuje etnonymum Slavus. Tak bol zapísaný študent Matej z Beluše, ako bakalár na univerzite v Prahe roku 1461.⁴⁰ Avšak dokázateľne už v druhej tretine 17. storočia začali hromadne opúšťať etnonymum Pannonus a nahrádzať ho novým latinským etnonymom Slavus.

Slovenskí vzdelanci si už ako študenti v druhej tretine 17. storočia opäť zmenili etnické pomenovanie. Postupne zanechali meno Panón a nahradili ho foneticky a graficky upraveným latinským Sclavus. Avšak vynechali v ňom hlásku c, čím vznikol tvar Slavus.⁴¹

36 *Canthvs Catholicici. Pysne Katholicke Latinské, y Slowenské ... kterymi krestiane v Pannoňgi ... vžywa-gi.*

37 VILIKOVSKÝ, Ján. *Cantus catholicici.* In *Bratislava*, 1935, roč. 9, s. 269-306. Fotokópia titulného listu po s. 276.

38 VILIKOVSKÝ, ref. 37, s. 271-272 „*Gens nostra Pannonia ... cum rege Suatoplugo Pannonis, ... in populo Pannonico vigebat devotio*“. Porovnaj VARSÍK, ref. 6, s. 151-156, najmä pozn. 365, 374.

39 SZENTIVÁNYI, Martinus. *Dissertatio paralipomenica rerum memorabilium Hungariae.* Tyrnaviae 1699: „*Primi incolae Pannoniae, fuere Pannonos. Quorum idioma erat, quod defacto est nempe Slavonicum*“. Tak už VILIKOVSKÝ, ref. 37, s. 273, pozn. 9.

40 CHALOUPECKÝ, Václav. *Kniha žilinská.* Bratislava : Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1934, s. XX „*Mathias Slavus de Belus*“.

41 Tvar Slavus sa vyskytuje už v zákonníku kráľa Kolomana (1095 – 1116). MÁRKUS, Dezső (ed.). *Corpus Juris Hungarici 1000-1526.* Budapest : Franklin Társulat, 1899, s. 118, hl. 80 „*Slavi*“. Zápis je pravopisne neúplný, teda chybný, keď v ňom bezdôvodne chýba písmeno c. Tak aj v matrike univerzity v Königsbergu. Pozri RUŽIČKA, ref. 31, s. 467, č. 3 Slavus z roku 1571.

Touto zmenou sa stala nefunkčnou etymológia gréckeho Sklavoi aj latinského Sclavi v zmysle otroci, zajatci, ktorú vzdelaní a sebavedomí Slováci i rečovo príbuzní Juhoslavia odmietali.

Prvý zápis etnonyma Slavus je pri mene študenta Mikuláša Radakoviča z Vištuka na univerzite v Trnave roku 1636.⁴² Posledný zápis o takom etnonyme je pri študentovi Jánovi Rendekovi z Rovného roku 1724.⁴³ Etnonymum Slavus veľmi často používali slovenskí študenti v druhej štvrtine 17. storočia. Etnonymom Slavus národnostne pomenúvali okolo roku 1660 slovenských žiakov aj na katolíckych gymnáziách v Trnave, Bratislave a Trenčíne.⁴⁴

Novým etnonymom Slavus sa slovenskí študenti predstavovali na univerzite vo Viedni od polovice 17. storočia. Boli to študenti z Podskalia, Žehry, Klíža, Gbelov, Chynorian. Slovenského pôvodu boli zaiste aj niekoľkí ďalší študenti, ktorí sa síce predstavili ako Slavi, ale neuviedli názov rodiska, prípadne bydliska na Slovensku.⁴⁵

Etnonymom Slavus sa prezentovali slovenskí študenti aj na katolíckom gymnáziu v Bratislave v polovici 17. storočia.⁴⁶

Uvedené etnonymum a od neho odvodené slová pravidelne používali slovenskí vzdelanci, katolíci aj evanjelici, v dielach jazykovedného a náboženského obsahu v druhej polovici 17. storočia aj v celom 18. storočí a len ojedinele etnonymum Sclavus, sclavonicus.⁴⁷

42 BOGNÁR - KISS - VARGA, ref. 26, s. 125, č. 20 „*Radakovich Nicolaus, slavus Wistokiensis*“ roku 1636.

43 BOGNÁR - KISS - VARGA, ref. 26, s. 251, č. 2294 „*Rendek Joannes, libertinus, slavus, Rovnensis*“ z roku 1724.

44 VARSÍK, ref. 6, s. 149.

45 GALL, ref. 7, s. 203 „*Nicolaus Laurentiades Slauus Podskalensis*“, rok 1645; s. 211 „*Andreas Sigrái de Sigrá Slauus*“, 1648; s. 212 „*Daniel Krombholz Slauus*“, 1648; s. 219 „*Franciscus Paulus Gasparouitz Slauus*“, 1650; s. 223 „*Georgius Franciscus Kolossi Slauus*“; „*Georgius Nozicz Slauus*“; „*Georgius Poloni Slauus*“, 1651; s. 233 „*Paulus Holouich Egbeliensis Slauus*“, 1653; s. 241 „*Joannes Capri Slauus Hinoraniensis*“, 1655.

46 VARSÍK, ref. 6, s. 155 uviedol napríklad holičského rodáka zemana „*Joannes Soss Slavus nobilis Holičziensis catholicus*“ roku 1657.

47 SINAPIUS – HORČIČKA, Daniel. *Neoforum Latino – Slavonicum. Nowy trh latinsko-slowensky*. 1678; KRMAN, Daniel. *Grammatica Slavico-Bohemica*. 1704. Rukopis v Ústredná knižnica SAV (LK) Bratislava, sign. 589; LYCZEL, Johannes. *Catalogus onomasticus Latino-Hungaro-Germano- Slavonicus ... Trnava*. 1707. Eperiensia agenda Slavica pro ecclesiis confessionis augustane Slavicis. 1708. Országos Széchényi Könyvtár Budapest, sign. Quart. Slav. 29; HOLVEITH, Paulus. *Epitome Grammaticae Slavicae*. 1737; Tamže, 24; DOLEŽAL, Pavol. *Grammatica Slavico-Bohemica ... Bratislava* 1746. *Syllabus dictionarii Latino-Slavonicus ...* 1763. Rukopis Budapest, UK, sign. H 64; LATSNY, Adam. *Dictionarium ... lingvarum: Hungaricae et Slavicae ... pro nationalibus scholis Slavonicis ... 1767-1797*. Budapest, UK, sign. H 10; MICHALIAK, Stanislav. *Lexicon ... dictionarium Hungaricum, Germanicum, Slavicum – Slavonicum, Croaticum ...* 1779. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár. Conciones Slavico-Bohemicae. 18. stor. Országos Széchényi Könyvtár Budapest. Sign. Quart. Slav. 10; PROKOPIUS, Johannes. *Dictionarium slavico-latinum. Vocabulum latino-slavicum*, 18 stor.; Tamže, Fol. Boch. Slav. 6/1, II. Verborum ... in Ungaricvm et Sclavonicum translatio, Trnava, 1648; TUNYOGI, Mikuláš. *Vocabula latina – germanica – sclavonica*. 1680; MIŠIANIK, Ján. Dva slovenské slovníčky zo 17. a 18. storočia. In *Jazykovedný časopis*, 1958, roč. 9, s. 139-140. Vybrané a citované podľa MAJTÁN, Milan (ed.). *Historický slovník slovenského jazyka I*. Bratislava : Veda, s. 45-65. ISBN 8022402281.

Teraz prichádza povinnosť preskúmať a poznať dôvody, ktoré vzdelaných Slovákov viedli k opusteniu latinského etnonyma Pannonus a osvojeniu etnonyma Slavus.

Najprv treba pripomenúť, že v jestvujúcich slovenských informačných zdrojoch zo 17. storočia sa nevyskytujú zdôvodnenia zanechania mena Pannonus. Preto sa možno iba domnievať, že etnonymum Pannonus si vo všeobecnosti síce osvojila katolícka slovenská inteligencia, avšak evanjelickí vzdelanci sa k nej správali odmerane a zdržanlivo.

Osvojenie etnonyma Slavus v slovenskom vzdelaneckom prostredí je ľahko zistiteľné. Keď český literárny historik Albert Pražák okolo roku 1920 zhromažďoval a skúmal literárne pamiatky o dejinách spisovnej slovenčiny, všimol si aj etnické pomenovania Slovanov, resp. Slovákov v českom kultúrnom prostredí. Okrem iného zistil a napísal, že niektorí vzdelaní Česi už v prvej polovici 16. storočia používali a odvodzovali etnonymum Slavi od slova sláva v zmysle latinských slov *celebritas*, *gloria*.⁴⁸

Slovenskí profesionálni bádatelia postupne až od druhej tretiny 20. storočia programovo skúmali používanie etnonyma Slavi slovenskými vzdelancami od konca 17. do začiatku 19. storočia. Najskôr historik Branislav Varsik⁴⁹ a literárny historik Rudo Brtáň,⁵⁰ najsystematickejšie však historik Ján Tibenský.⁵¹

Slovenský evanjelický farár Tobiáš Masník na konci 17. storočia napísal, že je nepravé písať meno Slovanov, resp. Slovákov v latinských textoch v tvare Sclavi, lebo pochádza od slova sláva.⁵²

Evanjelický kňaz Daniel Sinapius Horčíčka roku 1678 v Lešne zverejnil zbierku prísloví a porekadíel v knižke s latinským názvom, v ktorom použil aj latinské prídavné meno *slavonicus*.⁵³

Zvolenčan Ján Piscatoris Fischer, keď vo Wittenbergu roku 1697 absolvoval tamojšiu univerzitu, napísal spis o slovančine (slovenčine), pričom použil prídavné meno *slavonica*, odvodzujúc ho od slovenského slova sláva.⁵⁴

Aj katolík Martin Sentiváni v latinskom popularizačnom diele o pamätihodnostiach Uhorska vytlačenom v Trnave roku 1699 použil latinské prídavné meno *slavonicus*, ktoré však odvodil od slovenského slova slovo.⁵⁵

Počas 18. storočia väčšina slovenských vzdelancov, prevažne katolíkov, ale aj evanjelici vo svojich latinských dielach svorne odmietali etnonymum Sclavus a hájili tvar

48 PRAŽÁK, ref. 12, s. 12, pozn. 16. CARIONA už v roku 1538 napísal „*Slavorum nomen a celebritate*“. BOHORISKA roku 1548 „*Slavorum ... epitheton ... slava ... gloria*“. Tak aj PAPROCKÝ roku 1593.

49 VARSÍK, ref. 6, s. 154-159.

50 BRTÁŇ, Rudo. *Barokový slavizmus*. Liptovský Svätý Mikuláš : Tranoscius, 1939, najmä s. 220-234.

51 TIBENSKÝ, Ján. Predstavy o Slovanstve na Slovensku v 17. a 18. storočí. In *Historický časopis*, 1960, roč. 8, č. 1, s. 198-227. ISSN 0018-2575; TIBENSKÝ, Ján. *Chvály a obrany slovenského národa*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1965, 402 s.; MATULA, Vladimír (zost.). *Dejiny Slovenska 2 (1526 – 1848)*. Bratislava : Veda, 1987, s. 271-272, 414-422.

52 Podrobnejšie VARSÍK, ref. 6, s. 154, v pozn. 372; MASNICYUS, Tomáš. Zpráva Písma Slovenského, jak se má dobře psati, čisti y tisknauti. W Lewočy, 1696. In *Sborník literárno-vedného odboru Spolku Svätého Vojtecha*, 1936, roč. 3, s. 249; MATULA, Vladimír (zost.). *Dejiny Slovenska 2 (1526 – 1848)*. Bratislava : Veda, 1987, foto č. 34.

53 SINAPIUS - HORČIČKA, Daniel. *Neoforum Latino – Slavonicum. Nowy trh latinsko-slowensky*. 1678.

54 BRTÁŇ, ref. 50, s. 124; TIBENSKÝ, ref. 51, Predstavy, s. 209.

55 SZENTIVÁNYI, ref. 39; BRTÁŇ, ref. 50, s. 124; TIBENSKÝ, ref. 51, s. 210.

Slavus. David Cvitinger v knihe o uhorských spisovateľoch, vydanej roku 1711 v Nemecku napísal, že Slavi je pomenovaním Slovákov a spájal ho so slovom človek.⁵⁶ Viacerí slovenskí vzdelanci meno Slavus, Slavi odvodzovali od slova sláva, iní od slova slovo. Takéto myšlienky a názory možno čítať najmä v diele Jána Baltazára Magina z roku 1728,⁵⁷ tiež Juraja Papánka z roku 1780,⁵⁸ Antona Bernoláka z roku 1787⁵⁹ i Juraja Fándlyho z roku 1793.⁶⁰

Výklad etnonyma Slavi od slova sláva považovali za prijateľný, ak nie pravdivý, aj zostavovatelia francúzskej encyklopédie, v ktorej roku 1772 takýto výklad uverejnili.⁶¹

Samuel Timon, nadpriemerne vzdelaný jezuita slovenského pôvodu, ktorý pôsobil v jezuitských školách na Slovensku, najmä v Trnave a Košiciach, skúmal minulosť Slovákov nielen pred Uhorskom, ale najmä v Uhorskom kráľovstve. Jeho dve knižky prvý raz vyšli v Košiciach v rokoch 1733 a 1734. Timon, ktorého historici právom považujú za zakladateľa kritického dejepisectva v Uhorsku, v prvej knižke o krajine pred Uhorskom dôsledne a správne používal termín Sclavi.⁶² V druhej knihe o Uhorsku v stredoveku a novoveku prejavil zdržanlivý vzťah k etnonymu Slavi.⁶³

V písomnostiach uhorského pôvodu literárnej, ale najmä úradnej povahy, pochádzajúcich zo stredoveku a novoveku, napísaných po latincky, ktorých pôvodcovia mali maďarskú príslušnosť, prípadne povedomie, Slovákov zapisovali len v etnonyme Sclavus.⁶⁴

56 CZVITTINGER, David. *Specimen Hungariae literatae*. Francofurti et Lipsiae, 1711, s. 152 „*Slavorum aut, velut ipsi appellant, Sclavorum vocabulum idem ipsi est cum Slavonico czilovek, quo homo simpliciter denotatur*“. Cituje BARTAL, ref. 34, s. 390 pri hesle Litus.

57 *Murices sive apologia pro inclyto comitatu Trenchiniensi*. Podľa Mateja Bela už v diele *Institutiones* z roku 1718 a pod vplyvom Eneáša Silvia v predhovore knihy Pavla Doležala *Grammatica Slavico-Bohemica* roku 1746. Podrobne BRTÁŇ, ref. 50, s. 125-126; MATULA, ref. 52, fotokópia č. 51.

58 *Historia gentis Slavae. De regno regibusque Slavorum. Quinque Ecclesiae*. 1780, s. 25-36 „*Slavi nomen ... a vocabulo Slava*“; „*Slavi seu Slovaci*“; „*Hungariae Slavis nomen Slovak*“.

59 *Dissertatio philologica critica de litteris Slavorum, de divisione illarum, nec non accentibus ...* Posonii 1787; *Grammatica slavica*. Posonii 1790.

60 *Compendiata historia gentis Slavae*. O všetkých podrobnejšie TIBENSKÝ, ref. 51, Predstavy, s. 211, 212, 217. Autor nepochybne potešený slovenským vlastníctvom uvedených autorov nekriticky prehliadol iluzórnosť ich predstáv o pôvode a etymológiách etnonyma Slavus.

61 „*Slaves, tiré du mot Slawa, Slauni, Slawaci*“. Objavil to PRAŽÁK, ref. 12, s. 13, pozn. 21.

62 TIMON, Samuel. *Imago antiquae Hungariae*. Cassoviae 1735, s. 238 „*De gestis ... Sclavorum*“; s. 260 „*Sclavi*“; s. 274 „*De rebus Sclavorum*“; s. 288 „*De ... Sclavorum apostolis*“; s. 304 „*De gestis Sventopluchri ... Sclavos*“ v marginálnej poznámke „*Sventoplugi regis*“; s. 366 „*Sclavos*“.

63 *Imago novae Hungariae*. Cassoviae 1734. Podrobne MARSINA, Richard. Samuel Timon a jeho predstavy o najstarších dejinách Slovákov. In *Historický časopis*, 1980, roč. 28, č. 2, s. 238-249. ISSN 0018-2575.

64 MÚČSKA, Vincent (ed.). *Kronika anonymného notára kráľa Bela Gesta Hungarorum*. Budmerice : Rak, 2000, s. 38, 48, 52, 54, 70, 78, 82. ISBN 8085501171 „*Sclavi*“ okolo roku 1200. Podľa editora Slovakia, čo je nepresné, teda nevhodné. Už nemožno pochybovať o tom, že ak sa etnonymom Sclavi vzťahuje na obyvateľov na slovenskom území, niet vedeckého dôvodu pomenúvať ich všeobecným menom Slovakia, ale presným, konkrétnym výrazom Slováci. MÁRKUS, Dezső (ed.). *Corpus Juris Hungarici 1526-1608*. Budapest : Franklin Társulát, 1899, s. 18, čl. 13. § 1 „*Sclavis*“ v zákone roku 1608, v maďarskom preklade „szlávoknak“.

Vzdelanci neslovenského a neslovanského pôvodu, najmä Nemci, však aj v 16. – 17. storočí v latinských textoch pomenovali Slovákov tradičným etnickým menom Sclavi.⁶⁵

Posledným slovenským vzdelancom, ktorý v latinskom tvare svojich nacionálií použil etnonymum Pannonius a v názve prekladového slovníka aj latinské prídavné meno slavicus, bol oravský zeman, katolícky farár Anton Bernolák. V slovníku, ktorý dokončil roku 1791, ale vytlačenom až roku 1825, to možno čítať na titulnej strane.⁶⁶ V druhom zväzku Slovára, ktorý vyšiel roku 1826 pri hesle Slowák uviedol rovnoznačné latinské slovo slavus, pri hesle slovenčina latinsky lingua slavica a pri hesle Slovenka latinské slovo slava.⁶⁷

Vymyslený predpoklad jazykového vzťahu sláva → Sláv najvznešenejšie vyjadril básnik Ján Kollár v pamätných veršoch „*Sláva Slawům slouti Slowany*“ a „*Slawme slawně sláwu Sláwům slawných*“.⁶⁸

Keď slovenskí vzdelanci zanechávali latinčinu ako jazyk učených spisov, opúšťali aj latinské etnonymum Slavus. Bol to proces, ktorý sa udial koncom 18. a začiatkom 19. storočia.

Treba však dôrazne upozorniť na inú slovenskú jazykovú skutočnosť v stredoveku aj novoveku. Prostí aj vzdelaní Slováci vo vzájomných rozhovoroch seba v etnickom zmysle pomenovali od stredoveku jednotne názvom Slováč, Slováci. Táto jazyková prax sa prejavila aj v uhorských latinských listinách od 15. storočia.⁶⁹ Takéto etnické oslovenia sa Slovákov na Spiši a v Šariši počul a po nemecky napísal neznámy autor v nemeckom románe vytlačenom roku 1683.⁷⁰

V moravskom a vôbec v jazykovo českom prostredí sa slovenskí vzdelanci, teda učitelia a farári, koncom 16. a začiatkom 17. storočia etnicky ojedinele predstavovali ako Slováci a tak ich v tamojšom prostredí aj zapisovali, prípadne latinizovane ako Slovacius.⁷¹

Slovenskí vzdelanci hoci rozličnej náboženskej príslušnosti, teda rímskokatolíci, luteráni a kalvíni v pôvodných dielach napísaných po slovensky alebo prekladaných do slovenčiny v 17. – 18. storočí seba v etnickom zmysle pomenovali jednotne etnonymom

65 FRISCH, Johan Leonard. *Historia linguae Sclavonice*. Berlin 1729, ktorý koncom 17. storočia pôsobil v Banskej Bystrici.

66 *Slowár Slowenský Česko – Latinsko – Německo – Uherski seu Lexicon Slavicum ... auctore Antonio Bernolák nobili Pannonio Szlaniczensi*. Budae 1825.

67 Ref. 66, 2. zv., s. 3010 „*Slowák ... slavus*“; „*Slowenčina ... lingua slavica*“; „*Slowenka ... slava*“.

68 O rozšírení takého predpokladu medzi slovanskými vzdelancami pozri BRTÁŇ, ref. 50, s. 120 a n. Liptovský samouk, knihár, tlačiar a vydavateľ kníh Gašpar Fejérpataky Belopotocký koncom prvej polovice 19. storočia pomenúval etnonymom Sláv všetkých Slovanov. Podrobne HUČKO, Ján. *Gašpar Fejérpataky – Belopotocký. (Život a dielo)*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 139.

69 Podrobne pozri ULÍČNÝ, ref. 1, Etnonymá, s. 320-321.

70 *Uhorský Simplicissimus*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964, s. 22, pozn. 9 „*Schlowaken oder Wenden*“. Slovenský preklad a poznámky Jozef Vlachovič.

71 Podrobnejšie VARSÍK, Branislav. *Husiti a reformácia na Slovensku do Žilinskej synody*. Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 1932, s. 165 uviedol nasledujúcich: Václav Slovacius, farár v Pozďaloviciach; Ján Slovacius, farár v Dobroviciach; Pavel Slovák, farár v Landškroune.

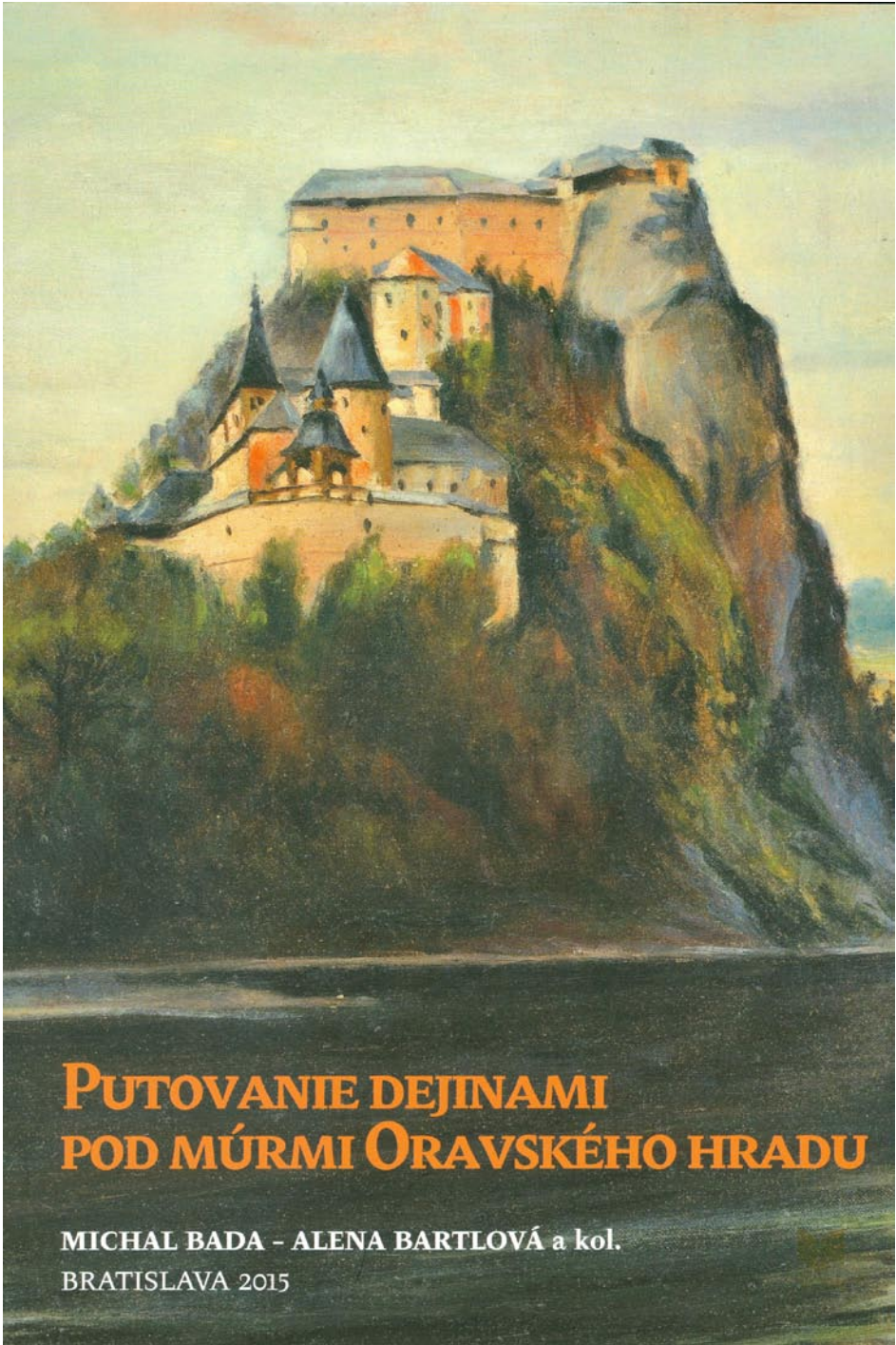
Slovák, Slováci. Používali aj od nich odvodené príbuzné slová, najmä slovenský,⁷² pričom vlastnú, rodnú reč pomenúvali slovom slovenčina.⁷³

Zmeny latinských etnoným Slovákov od 16. do prelomu 18. a 19. storočia si všimli slovenskí historici, jazykovedci aj literárni historici. Hoci tie procesy boli najvýraznejšími literárnymi prejavmi slovenských vzdelancov v dlhom období postupného rozvíjania ich programového, uvedomelého slovenského národného povedomia, nezaújali k nim kritické, vedecké stanovisko. Spoločenský význam týchto premien však neznižuje skutočnosť, že zmeny Sclavus – Pannonus, Slavus, a najmä ich jazykovedný výklad etnonyma Slavus, teda etymológie, boli vymyslenými, iluzórnymi, mýtickými činmi. To však korenilo vo vtedajšej nízkej úrovni dobového poznania dávnych dejín Slovákov. Napokon, všetky mýty o spoločenskom vývoji národov tkvejú v nedostatočnom a nepravdivom, teda falošnom povedomí vlastnej dávnej národnej, náboženskej či sociálnej minulosti.

prof. PhDr. Ferdinand Uličný, DrSc.
Ploštín 18, 031 01 Liptovský Mikuláš

72 BENICKÝ, Peter. *Wersse slowenskéé*. 1652. Univerzitná knižnica v Bratislave, bez signatúry. *Cantus catholici. Pysne ... slowenskéé*. Levoča 1655; MASNÍK, Tobiáš. *Zpráva pjsma slowenského*. Levoča 1696; ROBIK, J. *Wiloženi ... katechizmusa ... na slowensky gazik wiprawene*. Trnava 1702; *Żywot s. Yana Almuznara ... gazikem latinskim, nemeckim, uherskim, slowenskim, Presspurczanum ... preloženi*. Bratislava 1732; *Hlasz pobosneho spéványá ... z uhorszkohe jaziku na szlovenski ...* Debrecín 1752; *Swaté biblia szlowénske ...* (Lechnica, resp. Červený Kláštor), 1757-1759. Cífer, Rímskokatolícky farský úrad; *Čtiri gruntowni tabule ... mládeži slowenskych sskól*. Trnava 1780; *Přjwod ku dobromluwnosti slowenskéé ...* Trnava 1780; GAVLOVIČ, Hugolín. *Pet sto naučení o dobrych mrawoch ... na slowenske wersse obratěne ...* 1782. Literárny archív Matice slovenskej Martin, sign. B 89; *Nekolik historii z nemeckeho na slowenske preložene skrz Božicho Slowaka ...* 1791. Tamže, sign. MJ 686; BAJZA, Jozef Ignác. *Slowenskéé dwognásobné epigrammata*. Trnava 1794.

73 PÁZMÁNY, Peter. *Kv prawde ... na obecnu slowenčinu obraceni od gedneho kneza... Towarzystwa Geżjssoweho*. 1634. UK v Budapešti, sign. A 79; LANGIUS, Johannes. *Rozmlauwánj latinska ... do slowenčiny preložená*. 18. stor. Literárny archív Matice slovenskej Martin, sign. J 196. Údaje v poznámkach 72 a 73 prevzaté z MAJTÁN, Milan (ed.). *Historický slovník slovenského jazyka I*. Bratislava : Veda, 1991, s. 44-65. ISBN 8022402281. Napríklad, *Vocabularium Latino – Slovacum. 18. storočie*. Univerzitná knižnica v Bratislave, sign. Ms 229; MAJTÁN, Milan (ed.). *Historický slovník slovenského jazyka V*. Bratislava : Veda, 2000, s. 298-299. ISBN 8022406287 neobsahuje heslá Slovák, Slovenka, Slovensko, slovenčina, slovenský. Zostáva to nevysvetlené a utajené.

PUTOVANIE DEJINAMI POD MÚRMI ORAVSKÉHO HRADU

**MICHAL BADA - ALENA BARTLOVÁ a kol.
BRATISLAVA 2015**

ARCHÍV

DOKUMENT UŽHORODSKEJ ÚNIE Z 24. APRÍLA 1646

JURAJ GRADOŠ

GRADOŠ, Juraj. The Document of the Union of Užhorod from 24 April 1646. *Historický časopis*, 2016, 64, 3, pp. 511-520, Bratislava.

The union signed by 63 priests in 1646 at the Užhorod castle became the basis for later full unification of Eparchy of Mukachevo with the Catholic Church. The Charter of April 24th, 1646 says the details of this unification. This document attests the development on the issue of unification with the Catholic Church, which took place in the clergy of Eparchy of Mukachevo in the mid-17th century. Greek Catholics. Mukachevo. Eger. Union of Uzhhorod.

Užhorodská únia bola aktom zjednotenia grécko-slovanského duchovenstva s katolíckou cirkvou v teritóriu severovýchodného Uhorska, teda na území vtedajšej Mukačevskej eparchie. Doteraz sa spochybňovalo, že by v deň únie bol podpísaný akýkoľvek dokument, ba niektorí historici a teológovia spochybňovali i samotnú úniu. Nález dokumentu z 24. apríla 1646 podpísaného šesťdesiatimi troma kňazmi však tieto špekulácie vyvracia.

Samotný dokument tvorí dvojhárok dobového papiera opatrený vodoznakom. Prvá strana obsahuje latinský text. Na druhej polovici prvej strany a na nasledujúcej strane sú podpisy kňazov. Tiež sa tam nachádzajú neidentifikované odtlačky prstov. Ďalšie dve strany boli pôvodne prázdne, dnes je na štvrtej strane zápis z drugetovského archívu pravdepodobne z 18. storočia. Ani jedna strana nenesie stopy pečate. Druhý list je mierne poškodený na miestach, kde bol dokument poskladaný na menší rozmer. Hárok listiny má na výšku 31,5 cm a na šírku 19,5 cm. V súčasnosti sa nachádza vo fonde *Drugeth* z Humenného v Štátnom archíve v Prešove. V rokoch 2001 – 2008 tento fond spracovala Daniela Pellová.

Pôvodne sa dokument nachádzal v archíve Drugetovcov, ktorý bol odnepamäti v kaštieli v Humennom, pričom nie vždy vo vyhovujúcich podmienkach. Počas prvej svetovej vojny bol archív viackrát presťahovaný, čím sa narušilo jeho usporiadanie a stratili sa viaceré dokumenty. Nakoniec skončil v štyroch skriniach na povale. Pred príchodom frontu roku 1944 ho preniesli do pivnice a počas bojových operácií ho vyhodili na ulicu. Veľa dokumentov sa zničilo a mnohé boli odcudzené. Po skončení vojny historický materiál zozbierali a nahádzali do zámockej knižnice. Tam sa nachádzal až do roku 1947, keď kaštieľ postihol požiar, ktorý niektoré dokumenty poškodil. Neskôr archív prešiel

do správy štátnych inštitúcií, roku 1952 bol presťahovaný do Levoče a roku 1957 do Prešova.¹

Je otázné, koľko exemplárov dokumentu kňazi 24. apríla 1646 v Užhorode podpísali. Existujú dve možnosti – buď bol spísaný iba jeden dokument, alebo z rôznych dôvodov viaceré. Ak ich bolo viac, pravdepodobne jeden bol spísaný pre majiteľa užhorodského a humenského panstva – rodinu Drugetovcov, čo súviselo so zmenou ich vzťahu ku kňazom, ktorí ho podpísali. Je možné, že si to vyžiadala sama Anna Jakušičová, sestra biskupa Juraja. Túto teóriu podporuje absencia pečatí. Text dokumentu priamo nevyžaduje pečať biskupa, ale žiada si pečate kňazov. Avšak hoci si právna formulácia žiadala takýto záver dokumentu, je málo pravdepodobné, že by vôbec niektorí gréckokatolícki kňazi mali v tom čase pečaťný prsteň. Prípadný originál dokumentu opatrený pečatami, ktorý tam mohol byť spísaný, nebol doteraz objavený. Historik Michal Lacko SJ bol presvedčený, že tento dokument sa nachádza v archívoch *Propaganda fidei*.² Avšak po otvorení archívov ho nenašiel.³

Druhou možnosťou je, že bol spísaný iba jeden dokument. Ten sa do archívu Drugetovcov v Humennom mohol dostať iba prostredníctvom biskupa Juraja Jakušiča. Keďže biskup bol chorľavý a situácia v regióne bola nepokojná, mohlo sa stať, že dokument zveril do úschovy sestre. Možno si ho vzal so sebou a listina sa stala súčasťou dedičstva jeho sestry (dôvodom mohla byť práve podriadenosť kňazov humensko-užhorodským pánom), keďže biskup Jakušič 21. novembra 1647 zomrel.⁴ Túto verziu podporuje aj skutočnosť, že dokument nenesie žiadne známky kópie. Je navyše opatrený podpismi spočiatku spísanými dosť chaoticky, neskôr usporiadanými do dvoch stĺpcov. Ak však boli naraz podpisované viaceré dokumenty, všetky by sa dali označiť ako originál.

Podpísanie dokumentu 24. apríla 1646 šesťdesiatimi tromi kňazmi bolo súčasťou procesu zjednotenia Mukačevskej eparchie zavŕšeného až v polovici 18. storočia. Nešlo o prvý pokus. Keďže mnohé farnosti na Slovensku uznávali jurisdikciu przemyslského biskupa, často vzhľadom na prislusnosť celých dedín do Haliče, aj ich sa týkala únia podpísaná v Breste roku 1596. Tá bola do značnej miery aj odpoveďou na vznik Moskovského patriarchátu roku 1589. Zjednotený przemyslský biskup Atanáž Krupecký priniesol správy o únii do Uhorska už roku 1610⁵ a neskôr sa v danej záležitosti nielen angažoval, ale aj istý čas spravoval zjednotené farnosti na Slovensku⁶. Práve on bol jed-

-
- 1 PELLOVÁ, Daniela. *Drugeth z Humenného (1292 – 1945). Inventár (1. časť)*. Prešov : Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky – Štátny archív v Prešove, 2010, s. 2-3.
 - 2 LACKO, Michal. *The Union of Užhorod*. Cleveland; Rome : Slovak Institute, 1976, s. 132.
 - 3 BAÁN, István. Appointments to the episcopal see in Munkács, 1650-1690. In VÉGHSEŐ, Tamás (ed.). *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza 2010. Collectanea Athanasiana I/3*. Szent Atanáž Kiadó : Nyíregyháza, 2010, s. 155. ISBN 9789638780959.
 - 4 SEDLÁK, Peter. *Kresťanstvo na území Košického arcibiskupstva. Dejiny Košického arcibiskupstva III*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 275. ISBN 8071654663.
 - 5 CORANIČ, Jaroslav. *Z dejín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. České Budějovice : Sdružení sv. Jana Nepomuckého při Biskupství českobudějovickém; Centrum církevních dějin a dějin teologie Teologické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2014, s. 42. ISBN 9788086074306.
 - 6 BUGEL, Walerian. *Ekleziologie Užhorodské únie a jejich dědiců na pozadí doby*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2003, s. 45. ISBN 8024406659.

ným z aktérov pokusu o úniu v Krásnom Brode roku 1614, čo nepriamo potvrdzuje jeho list humenskému grófovi Jurajovi Drugetovi z 27. apríla 1614. V liste dokonca Krupecký navrhuje, podobne ako v Krásnom Brode, vyhlásiť úniu za asistencie grófa Esterháziho aj v Mukačeve.⁷ Aj keď sa únia v daný deň neuskutočnila, podľa názoru historikov sa tak stalo v nasledujúci deň.

Pre Užhorodskú úniu mala veľký význam aj únia mukačevského biskupa Bazila Tarasoviča, ktorý ju *ad personam* prijal v máji 1642 v kaplnke letného cisárskeho zámku Laxenburg za prítomnosti cisára Ferdinanda II. a biskupa Juraja Lipaja, čo následne schválil aj pápež Urban VIII.⁸ Situácia v Mukačevskej eparchii bola v tejto otázke komplikovaná. Kým západná časť eparchie, ktorá sa stala do značnej miery konfesionálne zmiešaným územím, chcela byť zjednotená, a tak zrovnoprávnená s katolíckou cirkvou, východná časť, kde sídlil aj biskup, nechcela pod vplyvom protestantských kniežat úniu prijať. Bazil Tarasovič sa rozhodol odísť do Mukačeva a zrieknuť sa únie, aby zabránil kalvinizácii eparchie. Napriek tomu nedošlo k oficiálnemu narušeniu únie, keďže Peter Partenius Rotošinský, Tarasovičov navrhovaný nástupca, zostal na panstve Drugetovcov. Po smrti Juraja Drugeta jeho manželka a sestra jágerského biskupa Jakušičová pozvala v decembri 1645 do Užhorodu svojho brata na pohreb Jána IX. Drugeta. Ten sa tam v decembri stretol s Petrom Parteniom a Gabrielom Kosovickým, ďalším veľkým agitátorom zjednotenia. Po porade rozoslali listy kňazom s pozvánkou na stretnutie a vyhlásenie únie. V tom čase darovala Katarína Drugetová obidvom mníchom misijný dom v Užhorode.⁹ Dňa 24. apríla 1646 sa na sviatok sv. Juraja (podľa latinskej cirkevnej tradície), patróna biskupa Jakušiča, v kaplnke Užhorodského hradu patriaceho rodine Drugetovcov podpísalo 63 z približne 650 nezjednotených kňazov grécko-slovanského obradu dokument prijatia únie. Úniu podpísali najmä kňazi z Drugetových panstiev v Užskej, Zemplínskej a Šarišskej župe.¹⁰ Dokument bol pravdepodobne vopred pripravený (tomu nasvedčuje odlišný typ atramentu použitý na latinský text a na podpisy kňazov), na mieste prečítaný a prítomnými kňazmi aj podpísaný:

„Nos infra scripti, nostro et Successoru nostroru nomine fatemur, quod nos Illm et Rm D. D. Georgium Jakusith etc Eppu Agrien etc eiusq Legitimos Successores in Ep-patu Agrien, pro ueris et legitimis nostris Eppis, Ordinarijs, Praelatis, et Dioecesanis agnoscentes, ei uel ijs omnem debitum honorem et obedientiam, quantum iurisdictione Sprualis et Ecclscia ipsius, uel eorum requirit, fide etiam ac iuramento mediante, promittimus et spondemus. Nullum etia pro Ordinario nro, Eppo aliu praeter dictu, uel dictos Illm et Rm Eppm uel Eppos habentes, quam diu in eiusdem uel eorundem Dioecesi permanserimus. Et nullo praeterea sine eiusdem, uel eorundem consensu, ratihabitione,

7 Štátny archív, pobočka prešov (ďalej ŠAPO), fond (ďalej f.) Drugeth z Humenného, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 828, 16/1614, kartón (ďalej k.) 331.

8 HODINKA, Antal. *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára I. 1458 – 1715*. Ungvár : b. v., 1911. s. 90-93; LACKO, ref. 2, s. 81-84.

9 BORZA, Peter. *Kapitoly z dejín kresťanstva. Od reformácie po 20. storočie*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2011, s. 33. ISBN 9788055503967.

10 GYÖRGY, Janka. *Az ezeréves egri egyházmegyé és a görög katolikusok*. In *Athanasiana*, 2004, roč. 10, č. 1, s. 150. ISSN 1219-9915.

dimissorialibus Ordinem ullum Sacru suscipers Parochias mutars, uel quippiam agers, quod ipsius iurisdictioni contraueniret attentabimus. Eos etiam Superiores nostros Subordinatos sine Suffraganeos, Vicarios, siue Archidiaconos, quos id praefatus Illmus et Rms Eppus uel Successores nobis proposuerint, pro ueris et legitimis Superioribus habituros fide nostra Christiana interueniente spondemus. In cuius rei maiorem firmitatem ac robur has manus nrae subscriptione et Sigillo munitas Nras dedimus. Vnguarini die 24 Apr. Anno 1646. ¹¹

[Nasledujú podpisy kňazov.]

Doplnený prepis dokumentu:

Nos infra scripti, nostro et Successoru[m] nostroru[m] nomine fatemur, quod nos Ill[ustrissimu]m et R[everendissimu]m D[ominum]. [Dominum]. Georgium Jakusith etc Ep[iscopu]m Agrien[si]s etc eiusq[ue] Legitimos Successores in Ep[iscopatu] Agrien[si], pro ueris et legitimis nostris Ep[iscopis], Ordinarijs, Praelatis, et Dioecesa,, nis agnoscentes, ei uel ijs omnem debitum honorem et ob[edi]entiam, quantum iurisdictioni Sp[irit]ualis et Eccl[esi]asticae ipsius, uel eor[um] requirit, fide etia[m] ac iuramento mediante, promittimus et spondemus. Nul., lum etia[m] pro Ordinario n[ost]ro, Epp[iscop]o aliu praeter dictu, uel dictos Ill[ustrissimu]m et R[everendissimu]m Epp[iscopu]m uel Epp[iscop]os habentes, quam diu in eiusdem Dioecesi permanserimus. et nullo praeterea sine eiusdem, uel eorundem consensu, ratihabitione, dimissorialibus Ordinem ullum Sacru[m] suscipers Parochias mutars, uel quippiam agers, quod ipsius iurisdictioni contra,, ueniret attentabimus. Eos etiam Superiores nostros Subordinatos sine Suffraganeos, Vicarios, siue Archidiaconos, quos id[] praefatus Ill[ustrissimu]s et R[everendissimu]s Epp[iscopu]s uel Successores nobis proposuerint, pro ueris et legitimis Superioribus habituros fide nostra Christiana interueniente spondemus. In cuius rei maiorem firmitatem ac robur has manus n[ost]rae subscriptio,, ne et Sigillo munitas N[ost]ras dedimus. Vnguarini die 24 Apr[ilis]. Anno 1646. ¹²

[Nasledujú podpisy kňazov.]

Preklad dokumentu:

My, nižšie podpísaní, konáme v mene svojom a našich nástupcov, že uznávajú najosvietenejšieho a najdôstojnejšieho pána, pána Juraja Jakušiča atď., jágerského biskupa atď., a jeho zákonitých nástupcov v Jágerskom biskupstve za našich pravých a zákoni-

11 ŠAPO, f. Drugeth z Humenného, inv. č. 652, 8/1646, k. 267. Dokument bol identifikovaný 4. mája 2016.

12 Prepis dokumentu podľa prof. Petra Zubka.

tých biskupov, ordinárov, prelátov a diecézanov, jemu alebo im všetkým, a to prostredníctvom vyznania viery aj prisahy sľubujeme a prisaháme povinnú úctu a poslušnosť, ako aj samu duchovnú a cirkevnú jurisdikciu alebo takú, ktorá im prináleží. Tiež nepovažujeme za nášho ordinára žiadneho iného biskupa okrem spomenutého alebo spomenutých čiže najosvietenejšieho a najdôstojnejšieho biskupa alebo biskupov, pokiaľ pretrváme v jeho alebo ich diecézach. A budeme dbať, aby sme bez súhlasu, dovolenia, prepustenia spomenutého biskupa alebo biskupov neprijali nijaké svätenie, zmenu farnosti, alebo konali čokoľvek, čo by protirečilo samej jurisdikcii. Vyznaním našej kresťanskej viery sľubujeme, že tiež budeme považovať za našich predstavených tých podriadených sufragánov, vikárov čiže archidiakonov, ktorých ten istý spomenutý najosvietenejší a najdôstojnejší biskup alebo nasledovníci nám predložia ako pravých a zákonitých predstavených. Na väčšie potvrdenie a posilnenie tejto veci prikladáme tieto naše vlastnoručné podpisy a našu pečať. V Užhorode 24. apríla 1646.¹³

[Nasledujú podpisy kňazov.]

Tento dokument hovorí o podriadenosti kňazov grécko-slovanského obradu jágerskému biskupovi vo všetkých oblastiach cirkevného života, prijatí jágerského biskupa za svojho a odmietnuti akéhokoľvek iného biskupa. Tým sa pravdepodobne mysleli Bazil Tarasovič, vtedajší mukačevský biskup, a Atanáž Krupecký, przemýšlský biskup. Tito kňazi, ktorí sa tak stali súčasťou kléru Jágerského biskupstva, si písomne nekládli žiadne požiadavky ani vzhľadom na obrad. V rovnakom duchu cirkevnej jurisdikcie sa odvíjali vzťahy medzi jágerskými biskupmi a východnými kresťanmi v 18. storočí,¹⁴ hoci za biskupa Františka Barkóciho došlo k podriadeniu zjednotených kňazov pod latinských.¹⁵ Podmienky obsiahnuté v dokumente svedčia o tom, že iniciátormi celého zjednotenia boli práve grécko-slovanskí kňazi, a tak museli prijať podmienky, za ktorých sa stali súčasťou duchovenstva Jágerského biskupstva:

13 Preklad vyhotovili prof. Peter Zubko a Juraj Gradoš.

14 Porov. ZUBKO, Peter. *Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia*. Ružomberok : Katolícka univerzita v Ružomberku, 2009, 180 s. ISBN 9788080844653; ZUBKO, Peter. *Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia II*. Košice : Viena, 2009, 152 + 1 s. ISBN 9788089232819; ZUBKO, Peter. *Hospodárske zabezpečenie gréckokatolíckych farností Šariša a Zemplína v rokoch 1734 a 1738*. *Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia III*. Ružomberok : Verbum, 2012, 88 s. ISBN 9788080849344; ZUBKO, Peter. *Zemplínski a abovskí uniati v Barkóciho vizitácii*. *Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia IV*. Ružomberok : Verbum, 2013, 120 s. ISBN 9788056100813; ZUBKO, Peter. Skrutiniá uniatskych presbyterov z roku 1749. In *Slavica Slovaca*, 2015 roč. 50, č. 3 supplementum, s. 3-102. ISSN 0037-6787.

K problematike pozri aj ŽEŇUCH, Peter. *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku. Monumenta byzantinoslavica et latina Slovaciae IV*. Roma : Pontificio Istituto Orientale Roma; Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov; Košice : Centrum spirituality Východ-Západ M. Lacka, 2013. 482 s. ISBN 887210341X, ISBN 8096772295 a tiež LICHNER, Miloš - MARINČÁK, Šimon - ŽEŇUCH, Peter. *Kultúrna identita gréckokatolíkov vo svetle cyrilo-metodského dedičstva I*. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV; Teologická fakulta Trnavskej univerzity; Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka; Gréckokatolícka bratislavská eparchia, 2013. 92 s. ISBN 9788071418023.

15 GYÖRGY, ref. 10, s. 153.

- prijať jágerského biskupa a jeho nástupcov za svojho biskupa;
- prijať jurisdikciu jágerského biskupa nad sebou i svojimi farnosťami v plnom rozsahu;
- odmietnuť doterajšieho i každého iného biskupa;
- prijať také začlenenie do štruktúry Jágerského biskupstva, ako určí biskup.

Napriek tomu text nepriamo uvádza výhody, ktoré títo kňazi očakávali od únie. V prvom rade to bolo zrovnoprávnenie s jágerským latinským duchovenstvom, pretože dokument nehovoril o podriadení sa latinským kňazom, ale o podriadení sa jágerskému biskupovi v takom istom rozsahu, ako mu boli podriadení jeho kňazi. Z dokumentu ďalej vyplýva, že farnosti mali byť spravované sufragánnym biskupom a vikármi – archidiaconmi, ktorí im budú určení. Čiže sa úplne nezačlenili do štruktúry latinských farností, ale mali si zachovať istú samostatnosť. Tieto podmienky únie sa naplno realizovali v prípade zjednotených farností na Spiši, kde kňazi tvorili samostatný dekanát a mali spočiatku rovnaké práva, ako to bolo v prípade latinského duchovenstva. Podobne to bolo aj na zvyšnom území ostrihomského arcibiskupstva.¹⁶

Tento akt včlenenia kňazov grécko-slovanského obradu do Jágerského biskupstva potvrdil uhorský priamas Juraj Lipaj 14. mája 1648 a v septembri ho potvrdila aj celouhorská synoda biskupov v Trnave, na ktorej Partenius žiadal, aby zjednotených veriacich odporučila pod kráľovu ochranu.¹⁷ Je pravdepodobné, že už vtedy Partenius nemal k dispozícii dokument, čo si roku 1652 vyžiadalo vyhotovenie zápisu o priebehu celej únie známy pod označením *Documentum Unionis Užhorodensis*, ktorý bol adresovaný pápežovi Inocentovi X.:

„My, kňazi posvätného gréckeho obradu, obyvatelia slávneho apoštolského kráľovstva, zadelení podľa našich stoličných zoznamov sme poznali, že posvätnosť kráľov je zahalená, ale Božie dielo môže sa prejaviť a oznámiť nad svetlo jasnejšie všetkým národom, a to tak, že dobrota a milosrdnosť najmilostivejšieho nášho Boha voči rozumnej bytosti môže sa vyhlásiť ako nesmierna. A tak, opierajúc sa o tento princíp a o anjelské pravidlá Vašej svätosti oznamujeme, vyhlasujeme a najoddanejšími menami povznášame slávu neba pred celým svetom. Čo také? Milosť Boha a Spasiteľ'a nášho, ktorá sa na nás vyliala ako tvorkyňa a najdrahšia predzvesť spásy našich duší, odrieknuc sa a zaženúc z našich srdc hanebnú grécku schizmu, sme sa navrátili a zasnúbili nepoškvrnenej Panne, neveste jednorodného Syna Božieho, t. j. svätej rímskej Cirkvi, ktorú až doteraz sme bez akejkoľvek príčiny nenávideli a mali voči nej odpor. Tento náš návrat sa vykonal v spásonosnom roku 1649, 24. apríla, za panovania Ferdinanda III., cisára svätej ríše rímskej, v chráme Užhorodského hradu, na majetku najosvietenejšieho grófa Juraja z Humenného, a to týmto spôsobom:

Mukačevský biskup pán Bazil Tarasovič medzitým umrel, sledujúc stranu rozkolníkov a bludárov, zlomil putá posvätnej únie, verejne sa zriekol pripojenia ku Katolíckej

16 CORANIČ, Jaroslav. Z dejín Mukačevského gréckokatolíckeho biskupstva. In *Roczniki teologiczno-pastoralne* 3. Limanowa : MM Limanowa, 2009, s. 103. ISBN 9788392367260.

17 RATH, Ignác. *Eparchie munkáécska od r. 1498 do nastoupení Tarasovičova r. 1634*. Praha : b. v., 1936, s. 49.

cirkvi. Keď to spozoroval ctihodný otec v Kristu pán Juraj Jakušič, jágerský biskup, odpočívajúci v Kristovi, majúci pri sebe ctihodných pánov baziliánov, ktorých pribral na ten účel, a to otca Petra Partenia a otca Gabriela Kosoviča, pozval nás písomne veľmi milo do Užhorodu. Tam ctihodní otcovia predniesli vhodnú reč o posvätnéj únii, ako to zamýšľal, a tak nás ľahko zaujal za prispenia Svätého Ducha a skončil určením dňa sv. Juraja, martýra, na vyznanie viery. Toho dňa my, kňazi, zišlo sa nás 63, sme nasledovali najctihodnejšieho pána jágerského biskupa do spomenutého chrámu. Keď sme najprv vykonali nekrvavú tajomnú obeť v našom ruthénskom jazyku, vyznali sme nahlas vieru podľa predpísanej formuly, t. j. že veríme všetko, aj jednotlivosti, ktoré naša matka rímska Cirkev prikazuje veriť, a sľúbili sme nášmu pastierovi, najsvätejšiemu otcovi, pánovi Inocentovi X., že si želáme, aj všetci naši nasledovníci, vo všetkom byť závislí od neho a že to chceme za týchto podmienok:

Po prvé: aby nám bolo dovolené zachovávať grécky obrad.

Po druhé: že budeme mať nami vyvoleného biskupa potvrdeného Apoštolskou stolicou.

Po tretie: že budeme mať všetky cirkevné slobody.

S tými podmienkami ľahko súhlasil najctihodnejší biskup. To isté schválil aj osvietený Benedikt Kišdy, jágerský biskup, roku 1648, aj so svojim vikárom a asistentom otcom Tomášom Jatberénim, mníchom jezuitom. Toto naše dojednanie však najviac schvaľoval svojou otcovskou priazňou najctihodnejší a najosvietenejší knieža Juraj Lipaj, ostrihonský arcibiskup, ktorý sa nás dvakrát na to vypytoval prostredníctvom ctihodných otcov baziliánov, ako aj osvietený vácovský biskup pán Matúš Tarnóci, ktorým sme zaviazaní na večnosť. Týmto oznámením ponížene žiadame, všetci do jedného, Vašu svätosť o otcovské požehnanie, o schválenie tohto nášho počínu, o potvrdenie nami vyvoleného biskupa, najctihodnejšieho otca Petra Parthénia.

V Užhorode 15. januára 1652, najponíženejší služobníci Vašej svätosti:

Alexej Lodomirsky, archidiakon makovický

Gregor Štosovický, archidiakon humenský

Štefan, archidiakon seredniansky

Daniel Ivanovič, archidiakon užský

*Alexej Filipovič, archidiakon stropkovský.*¹⁸

V súčasnosti existujú tri latinské kópie tohto dokumentu – *recensio Posoniensis* (Bratislava 1655, 1711), *recensio Viennensis* (Viedeň 1765) a *recensio Agriensis* (Jáger 1767). Bratislavskú kópiu dal z cirkevnoslovanského originálu preložiť sám Partenius.

Obsahovo je však významný rozdiel medzi textom z roku 1646 a z roku 1652. V kontexte novoobjaveného dokumentu sa dátum 24. apríl 1649 uvádzaný v listine z roku 1652 nejaví ako omyl, ako tvrdil aj Michal Lacko SJ, ale ako pravdepodobný medzník vo vývine obsahu únie. Smrťou Bazila Tarasoviča i Juraja Jakušiča sa zmenili okolnosti v Mukačevskej eparchii i Jágerskom biskupstve a zmenil sa i postoj zjednoteného duchovenstva k nej vyjadrený vo formulácii troch podmienok únie. Tieto podmienky podľa Joannika Baziloviča vyslovil pred smrťou biskup Bazil Tarasovič, keď nanovo obnovil

18 BAZILOVIČ, Joannikij. *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku*. Eds. Monika Bizoňová, Jaroslav Coranič. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, s. 62-63. ISBN 9788055507378.

svoje zjednotenie s katolíckou cirkvou. Tomu priamo odporuje text vyhlásenia kňazov z roku 1652, ktorý hovorí o Tarasovičovi ako o nezjednotenom biskupovi. Ako uvádza Bazilovič, Partenius z vlastnej iniciatívy, ako Tarasovičom menovaný nástupca v biskupskom úrade, zvolal na tretie výročie (24. apríla 1649) podpísania únie znovu kňazov do Užhorodu a tam prijali už v omnoho väčšom počte úniu, čo potvrdili piati archidiaconi roku 1652. Podľa Baziloviča boli dôvodom tohto opätovného potvrdenia únie rozličné nepokoje.¹⁹ Podmienky zjednotenia boli obdobné s tými, za akých k únii pristúpili grécko-slovanskí veriaci v Poľsko-litovskom štáte, ktoré schválil pápež Klement VIII. 24. decembra 1595 konštitúciou *Magnus Dominus*.²⁰ Táto zmena znamenala, že zo šesťdesiatich troch kňazov sa k únii pri potvrdení rozhodnutia Tarasoviča aj vzhľadom na Partenia ako nástupcu prihlásilo až štyristo kňazov nielen z drugetovských panstiev.

Dokument Užhorodská únie z 24. apríla 1646 otvoril cestu k prijatiu deklarácie s podmienkami 24. apríla 1649 a znamenal tak významný medzník pre grécko-slovanských veriacich. Bol začiatkom dlhej cesty za zrovnoprávnením, ktoré bolo základným predpokladom na zachovanie si svojich obradových grécko-slovanských odlišností.

ThLic. Juraj Gradoš
Teologická fakulta Katolíckej univerzity
Hlavná 89, 041 21 Košice
e-mail: jurajgrados@gmail.com

19 BAZILOVIČ, ref. 18, s. 62-69.

20 ŠTURÁK, Peter. Brest-litovská únia, genéza jej uzatvorenia a dôsledky pre ďalší život Cirkvi. (2. časť)
In *Theologos – teologická revue*, 2013, roč. 15, č. 2, s. 108-110. ISSN 1335-5570.

Nos infra scripti nostro et Successorū nostrorū nomine fatemur,
quod nos ^{M^{ms}} et ^{R^{ms}} D. D. Georgium Sakusith de Epōu
Egriēn de eiusd Legitimos Successores in Epōatu Egriēn pro
ueris et legitimis nostris Epōis Ordinarijs Palatis, et Diocēsa.
nis agnoscentes ei uel ijs omnem debitum honorem et obedientiam,
quantum iurisdictioni Episcopalis et Ecclēsa ipsius uel eorū requirit,
fide etiā ac iuramento mediante Promittimus et spondemus. Nul-
lum etiā pro Ordinario nro Epōo aliū prater dictū uel dictos ^{M^{ms}}
et ^{R^{ms}} Epōm uel Epōos habentes quamdiu in eiusdem uel eorūdem
Diocēsi permanserimus. A nullo prater ea sine eiusdem uel eorūdem
consensu ratiabilitate dimissionalibus Ordinem ullum Sacru suscipere
Parochias mutare uel quippiam agere quod ipsius iurisdictioni contra-
ueniret attentabimus. Nos etiā Superiores nostros Subordinatos siue
Suffraganeos Vicarios siue Decanos, quos in prefatus ^{M^{ms}} et
^{R^{ms}} Epōus uel Successores nobis proposuerint pro ueris et legitimis
Superioribus hūituros fide nostra Christiana interueniente spondemus.
In cuius rei maiorem firmitatem ac robur has manus nre subscriptio-
ne et Sigillo munimus, Trās adimus. Unquarini die 24 Apr.
Anno 1646.

српомъ хъ пера. **ИВЪ ПЛАВЦЪ ПАТЪ ВЛАССЪ**
ЩЪ С ПЛАВЦЪ СЫ ВАНІЛІЙ. ВЛАССЪ П
КОСТРАЙСКИЙ: СПЕФРОСНІЙ: ИВА МО
ПАНСІЙ. ВУЛІАВЪ СОЛАСІЯ: ПАНСІА
ВАСИЛІЙ ВАСИЛІЙ БИСТР
ИВА ППРОШІСЪ. ПЕТРО ПЪ ПУРЪ СІА
ЩЕ ПЦЪ СПЕФРОСНІЙ НОВОСТІСІИ:
ВАСИЛІЙ ПЪ ЛАЗІІЙ
ПЪ ПЪ ДАРІЙ ПОПЪ ТЛАУЧ. ПОТІНКА СІ
ПОПЪ ЛІСЪ. ПЕТРИСІА СІИ ПОНЪ СІА ПЪ ХІНО. ПОВІСІА
ПЕТЪ СІА ПЪ ПАНІКІИ. ПЕТРИСІА СІИ ПЕТЪ
ПЕТЪ СІА ПЕТЪ СІА СІИ ПЕТЪ СІА

КЛЕНЪ СКОГО ВЪ СЛА

ПОЛАСКИ ВЪ ГОРКО

ПАСЪЦЫКИ И ВА-

РЯКЪ СКАДЕНО

РЕМЪЦЫКИ МЯТЕ

ПЪРЧАСКИ И ВАСИ

КОСТУЦИ И ПАВЕ

РАСТАСТУВАИ

ТРЕГАРИИ

ІГОЛОНИЦЬ

ІГЪ ПАВЕЛЪ

КОСЪМЪСКИ

СЕМКОНИ СТОБЪНИ

МАРЪЕПЕ

ТРЕЦЬ

МЛЕТИСАС

ПАВЕЛЪ

ІВА

ВАСИЛИИ

ИТНАТИИ

ПЕТРА

ВАСИЛИИ

АВДЪРЕИ ПО СЪЗУСКИИ

АЦЬКО ПЪХАКИ

АЛЕКСИИ

ФЕФЪРЪ ПОЛЪЦЫКИ

ПЕТАРА ИУХОУСЫ

СТАНИСКО

АНЪ ПОТЪ

ПЪРЪ ПОРЪТИИ

БЪСЪТИИ ПО

РЕМЪТИИ ДРАНО

БЪДИИ ПОДЪ

АВЪТОМЪ ПО ВОРО

АНЪ ГРИГОРИИ

ПОФЕФЪРЪ

ПОПЪ САСИЛЪ

ПОПЪ ФЪКОРЪ

ПОПЪ МАДЪ

ПОПЪ ИВАРЪ

ПОПЪ ХРИФИЪ

ПОПЪ АІГОРЪ

ПОПЪ ЧЕВНСКИИ

ПОПЪ РАТЪКОНИИ

ИВАРЪ ПЕРЪЗНИ

ИВАРЪ

ХОМА-ВАЛЪШО

АДРЕ-ВЪЧЪ

ИВАРЪ ПЪСОЛИ

ИВАРЪ

НИКОВЪ

ИВАРЪ СТОБЪНИИ

СЕМКО ВЪ ДРАСКИИ

СТЪ ФАГАВЪРОСКИИ

НИКОЛА БОРИЦЫКИИ

СПИФЪ ЗАВЪСКИИ

ТЪСОРАТИ ИНОСКИ

АНА АРЕНТРАВОСКИИ

ТЕТИ СЪШАНСКИИ

OTVORENÝ LIST NEWYORSKÝCH SLOVÁKOV GRÓFOVI MIHÁLYOVI KÁROLYIMU Z ROKU 1914

ŠTEFAN KUCÍK

KUCÍK, Štefan. An Open Letter from the New York Slovaks addressed to Count Mihály Károlyi, published in 1914 (Otvorený list newyorských Slovákov grófovi M. Károlyimu z roku 1914). *Historický časopis*, 2016, 64, 3, pp. 521-543, Bratislava.

The author of the paper presents An Open Letter addressed to Count Michael Károlyi, published in 1914 as one of the important manifestations of American Slovaks against Magyarization prior to World War I. The letter is published in extenso (both in the English and Slovak languages). In addition, the author explains the context in which the letter was written, its goals, the response of the Hungarian or Magyar side and its importance for the further development of the liberation movement.

An Open Letter addressed to Count Michael Károlyi (1914). American Slovaks. Magyarization. Memorandum of the Slovak League of America (1914-1915).

V druhej dekáde 21. storočia si pripomínáme rad stých výročí udalostí, ktoré mali pre slovenskú štátnosť kľúčový význam. Viaceré z nich sa odohrali aj na pôde Spojených štátov amerických. Skutočnosť, že sa vôbec mohli udiať, súvisí s predchádzajúcim vývojom v slovenskej komunite v USA. Jej národné uvedomenie od konca 19. storočia rástlo na pozadí konfrontácie s maďarským etnikom, ktorého príslušníci prúdili na americký kontinent súbežne so slovenskými vystaňovalcami. Práve aktivity amerických Slovákov zamerané na obranu pred maďarizáciou pred prvou svetovou vojnou sa stali predpokladom následnej organizovanej česko-slovenskej odbojovej akcie, ktorá v koordinácii s ostatnými zložkami odboja vyústila do vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov roku 1918. *Otvorený list na grófa Michala Károlyiho*, ako oficiálne znie prvá časť názvu predkladaného dokumentu, patrí do tohto okruhu slovenských vystúpení na pôde USA.

Protimaďarizačným aktivitám amerických Slovákov pred Veľkou vojnou sa venovali viacerí autori.¹ Podľa Jána Pankucha sa napr. už roku 1890 slovenskí katolíci v Cle-

1 Medzi prvými to bol Ján PANKUCH v diele *Dejiny clevelandských a lakewoodských Slovákov*. Cleveland : [b. v.], 1930 a Milan GETTING ako jeden z iniciátorov otvoreného listu grófovi Károlyimu v knihe *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914 – 1918* [B. m.] : Slovenská telocvičná jednota Sokol v Amerike, 1933. Z ďalších autorov to bol predovšetkým SIDOR, Karol. *Slováci v zahraničnom odboji*. Bratislava : [b. v.], 1929; ČULEN, Konštantín. *Dejiny Slovákov v Amerike 1, 2*. Bratislava : Nakladateľstvo Slovenskej ligy, 1942; STOLARIK, M. Mark. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914 – 1918. In *Slovak Studies*, 1968, roč. 8, s. 7-82. ISSN 0583-5577; STOLARIK, M. Mark. Slovenskí pristaňovalci v Amerike a ich postoje v rokoch 1885 – 1919. In *Historický časopis*, 1989, roč. 37, č. 6, s. 806-818. ISSN 0018-2575; PALKOVIČOVÁ, Hana. Slovenské krajanské hnutie v USA (1907 – 1914). In KUCÍK, Štefan -VACULÍK, Jaroslav et al. *Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)*. Prešov : Universum-EU, 2014, s. 34-52. ISBN 9788089046782 a ďalší.

velande úspešne sporili so svojimi maďarskými náprotivkami o kostol sv. Ladislava.² O čosi neskôr zasa nastúpili slovensko-maďarské rozopry kvôli spolkovým zástavám, plánovanému postaveniu sochy Ľ. Košúta v centre Clevelandu, či ďalším vzájomným problémom, kde znovu víťazili Slováci.³

Osobitným typom protimaďarizačných prejavov medzi americkými Slovákmi pred prvou svetovou vojnou boli vystúpenia proti maďarským politikom podnikajúcim cesty do Spojených štátov. Tak roku 1904 pricestovalo do Ameriky niekoľko maďarských predstaviteľov, najmä poslancov uhorského snemu, aby sa zúčastnili na interparlamentárnej konferencii v St. Louis. Vyhlásenie vedúceho delegácie grófa Alberta Apponyiho, že obyvatelia Uhorska majú zabezpečenú rovnakú slobodu, aká je v Amerike, nenechalo predstaviteľov slovenskej kolónie v USA bez odozvy. Spolu s Rusínmi zostavili vyčerpávajúce memorandum v anglickom, francúzskom a maďarskom jazyku, v ktorom objasnili pomery v Uhorsku, stručne prezentovali slovenské dejiny a Maďarov obvinili z brutality voči Slovákom.⁴ Originál memoranda doručili grófovi Apponyimu a text vydali aj vo forme brožúry s cieľom distribuovať ho medzi širšou verejnosťou.⁵ Podobným spôsobom americkí Slováci vystúpili proti Apponyimu aj počas jeho prednáškového turné v Spojených štátoch roku 1911. Vtedy, medziným, slovenskí krajanovia publikovali otvorený list, v ktorom podrobili kritike Apponyiho jazykovú politiku a sarkasticky mu pripomenuli, že v Amerike založili vlastné školy, ktoré maria maďarizačné snahy uhorských vládnych kruhov.⁶

Do tejto užšej skupiny protimaďarizačných aktivít slovenských vystažovalcov v Amerike patria aj ich vystúpenia proti grófovi Mihályovi Károlyimu počas jeho amerických ciest v apríli a júli 1914, najprv s cieľom agitácie za osamostatnenie Uhorska a následne s úmyslom finančnej zbierky na podporu svojich cieľov.⁷ Hoci tento liberálny maďarský politik mal prívržencov i medzi Slovákami, slovensko-americká reprezentácia sa postavila proti jeho politike.⁸

Ešte pred samotným príchodom grófa Károlyiho do USA redakcia *Newyorského deníka* zvolala na 27. marca 1914 slovenskú poradu, na ktorej sa zišlo asi 250 účastníkov. Na schôdzi bol zvolený 21-členný výbor, ktorý mal sledovať Károlyiho aktivity v Amerike, zorganizovať veľké protestné zhromaždenie, spracovať a následne v anglickom i slovenskom jazyku publikovať otvorený list, v ktorom by konfrontoval M. Károlyiho.⁹

2 PANKUCH, ref. 1, s. 12-17. V uvedenom diele sa na s. 16 uvádza, že šlo o prvú slovenskú konfrontáciu s Maďarmi v Amerike vôbec. Príklad slovensko-amerických katolíkov čoskoro nasledovali aj ostatné denominácie. Viac pozri v: STOLÁRIK, Slovenskí prisťahovalci v Amerike a ich postoje v rokoch 1885 – 1919, ref. 1, s. 807.

3 Viac pozri v: PANKUCH, ref. 1, s. 34-37.

4 PAUČO, Jozef. *75 rokov Prvej katolíckej slovenskej jednoty 1890 – 1965*. Cleveland : Prvá katolícka slovenská jednota, 1965, s. 47. Text memoranda pozri v: Memorandum amerických Slovákov a Rusínov. In *Jednota : Katolícky kalendár na obyčajný rok 1905*, 1905, roč. 10, s. 100-105.

5 *Jednota : Katolícky kalendár na obyčajný rok 1905*, 1905, roč. 10, s. 100.

6 STOLÁRIK, ref. 1, s. 20.

7 *Národné noviny* (Pittsburgh), 9. 4. 1914, s. 4 a 2. 7. 1914, s. 4.

8 ČULEN, Konštantín. *Pittsburghská dohoda*. Bratislava : [b. v.], s. 15.

9 GETTING, ref. 1, s. 14.

Vydaniu otvoreného listu predchádzalo interview predstaviteľov Slovákov v New Yorku, zorganizovaných do Politického združenia newyorských Slovákov (PZNS), s grófom M. Károlyim 6. apríla 1914.¹⁰ Následne boli usporiadané veľké protestné zhromaždenia nielen v New Yorku, ale aj v Chicagu, Clevelande a v Pittsburghu.

Otvorený list zostavili Milan Getting, predseda Politického združenia newyorských Slovákov a redaktor *Slovenského Sokola*, tlačového orgánu Slovenskej telocvičnej jednoty Sokol spolu s Ignáčom Gessayom, redaktorom *Newyorského denníka*.¹¹ Ako podklad im poslúžila brožúra českého slovakofila Rudolfa Piláta¹² s názvom *Vývin federalizmu v Rakúsko-Uhorsku za posledných 60 let* a novinárske články z domácich slovenských časopisov. List bol publikovaný vo forme brožúry a následne rozšírený v počte niekoľkotisíc kusov. Ešte pred odchodom z USA bol doručený aj grófovi Károlyimu, ktorý naň prisľúbil odpovedať v domácej maďarskej tlači. Maďarsko-americká tlač v prvej reakcii slovenskú stranu tvrdo a ostro napadla, náhle však zmenila tón, nesporne na podnet samotného grófa Károlyiho. Ten vydal nariadenie, aby maďarské kruhy postupovali tak, aby bolo so Slovákami dosiahnuté dorozumenie. Tento obrat pravdepodobne pramenil z okolnosti, že autori otvoreného listu programovo zostávali v uhorskom rámci. Ich hlavnou požiadavkou bola federalizácia Uhorska.¹³

Otvorený list podpísali jeho autori Milan Getting a Ignác Gessay, ďalej Ladislav Matúšek, podpredseda Politického združenia newyorských Slovákov, Ján Honza, tajomník PZNS, Anton Šimek, pokladník PZNS, Karol Štiasny, redaktor nezávislých novín *Slovák v Amerike* vydávaných v New Yorku, a Valent Ján Nemeč, redaktor periodika *Slovenský pokrok*, tlačového orgánu Neodvislého národného slovenského spolku v New Yorku.

Z uvedeného je zrejmé, že iniciatíva konfrontovať Károlyiho vyšla od newyorských Slovákov. Strešná organizácia amerických Slovákov, Slovenská liga v Amerike, založená v Pittsburgu ešte roku 1907, však bola o ich postupe Milanom Gettingom podrobne informovaná.¹⁴ V tom čase tak Slovenská liga v Amerike, ako aj newyorská frakcia amerických Slovákov stáli na rovnakej platforme: federalizácii Uhorska. Ešte v tom istom roku sa však začali ideovo rozchádzať. Kým Slovenská liga vedená svojím predsedom Albertom Mamatayom a tajomníkom Ivanom Daxnerom zotrvala naďalej na myšlienke rovnoprávnosti národov v rámci uhorského štátu, newyorskí Slováci na základe inštrukcií z českého a slovenského domáceho prostredia začali presadzovať koncepciu pretvorenia dualistického Rakúsko-Uhorska na trialistické, v ktorom by mali české kraji-

10 Deputáciu tvorili M. Getting ako predseda Politického združenia newyorských Slovákov, Ladislav Matúšek za *Newyorský denník*, Jozef Baran za *Slováka v Amerike* a Česi Engelbert Švehla za *Newyorské listy* a Alois Melichar za *Hlas lidu*. Porov.: GETTING, ref. 1, s. 15. Jozef Honza-Dubnický uvádza, že sa na interview zúčastnil aj on. Pozri: VRÁBEL, Ferdinand. *Jozef Honza-Dubnický : Zápisky legionára* [online]. Dostupné na internete: http://www.noveslovo.sk/c/Jozef_Honza_Dubnický_Zapisky_legionara (27. 06. 2014).

11 Podobne aj clevelandskí Slováci adresovali grófovi M. Károlyimu vlastný otvorený list datovaný 10. apríla 1914. Jeho znenie pozri v: PANKUCH, ref. 1, s. 100-103.

12 Rudolf Pilát (1875 – 1946) – český slovakofil, politik, národohospodár, bankár a horolezec.

13 GETTING, ref. 1, s. 17; *Slovenský Sokol* (New York), 30. 4. 1914, s. 6.

14 GETTING, ref. 1, s. 14.

ny (Čechy, Morava a Sliezske) spojené so Slovenskom asi také postavenie v habsburskej monarchii ako roku 1867 získalo Uhorsko.¹⁵

Za zmienku pritom stojí okolnosť, že iniciatíva newyorských Slovákov v konečnom dôsledku viedla i k formulovaniu oficiálneho programu Slovenskej ligy v Amerike. Veľké protestné zhromaždenie v Pittsburgu 26. apríla 1914, ako následok výsledku interview predstaviteľov newyorských Slovákov, zorganizovaných do PZNS, s grófom M. Károlyim (6. apríla 1914), ktorý bol uverejnený v slovenskej i českej krajanskej tlači, totiž poverilo Ústredný výbor Slovenskej ligy v Amerike vypracovať memorandum, ktoré by zhrnulo slovenské požiadavky a poukázalo na negatívne postavenie Slovákov v Uhorsku. Konečným výsledkom tejto iniciatívy bolo publikovanie *Memoranda Slovenskej ligy v Amerike*,¹⁶ v ktorom Slovenská liga prvýkrát oficiálne formulovala svoj program autonómie Slovenska na federatívnom základe bez ohľadu na to, v akom štátoprávnom usporiadaní to bude. Išlo už o jeho druhú štylizáciu, v ktorej sa Slovenská liga a newyorskí Slováci okolo M. Gettinga a I. Gessaya na základe kompromisu opäť k sebe navzájom ideovo priblížili. Kým vo svojej prvej verzii sa *Memorandum* prikláňalo k myšlienke autonómie v rámci federalizovaného Uhorska, vo svojej finálnej podobe vychádzalo v ústrety všetkým skupinám, ktoré sa bezprostredne pred prvou svetovou vojnou a v jej prvých mesiacoch vyhranili (nielen v USA, ale napríklad aj v Rusku) v náhľadoch na možné riešenie postavenia Slovákov v Uhorsku a zahŕňalo tak aj požiadavky newyorských Slovákov.¹⁷

Konfrontácia politiky M. Károlyiho v otvorenom liste mala mať svoje pokračovanie vo verejnej debata newyorských Slovákov a Maďarov, na ktorú slovenskú stranu v reakcii na otvorený list vyzval maďarsko-americký socialistický denník *Előre*. Nakoniec sa predmet debaty, ktorá sa uskutočnila 24. mája 1914 v New Yorku, ustálil na otázke, či Slováci môžu dôverovať tým maďarským politickým stranám, ktoré prostredníctvom všeobecného volebného práva bojujú za nezávislosť Uhorska.¹⁸ Jedným z najdôležitej-

15 GETTING, ref. 1, s. 23-26, 30-33, 37-38; GOSIOROVSKÝ, Miloš. Slovenská otázka za prvej svetovej vojny. In *Slováci a ich národný vývin : (Sborník materiálov z V. sjazdu slovenských historikov v Banskej Bystrici)*. 2. doplnené vydanie. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1969, s. 292; PEKNÍK, Miroslav. Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. In PEKNÍK, Miroslav (Ed.). *Pohľady na slovenskú politiku*. Bratislava : Veda, 2000, s. 89. ISBN 8022405841.

16 V literatúre sa chybné uvádza pod názvom *Memorandum o krivdách a požiadavkách slovenských*.

17 Šlo o tieto eventuality: zotrvanie Slovenska vo federalizovanom Uhorsku; federalizáciu habsburskej monarchie, pri ktorej by Slovensko spolu s českými krajinami tvorilo jednu časť oproti Rakúsku a zvyšnému Uhorsku; pripojenie Slovenska k cárskemu Rusku alebo jeho spojenie s budúcim poľským štátom. Podľa vyjadrenia predsedu Slovenskej ligy A. Mamateya *Memorandum* navyše nevyučovalo ani požiadavku úplnej štátnej samostatnosti Slovenska. Viac k tomu pozri KUCÍK, Štefan. K vývinu myšlienky česko-slovenskej štátnosti v krajskom hnutí v USA. In *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity : řada společenských věd*, 2012, roč. 26, č. 2, s. 113-115. ISSN 1211-6068.

Pôvodný text *Memoranda Slovenskej ligy v Amerike* bol publikovaný ako príloha v knihe VACOVSKÝ, Dr. [IVANKA, Milan]. *Slováci a Maďari : Politicko-historická úvaha*. Pittsburgh : Slovenská liga v Amerike, 1914, s. 101-107. Jeho konečnú štylizáciu pozri v: Archív Spolku sv. Vojtecha v Trnave (ďalej A SSV), fascikel (ďalej fasc.) 235A, *Memorandum Slovenskej Ligy v Amerike, vydané menom amerických Slovákov, v záujme Slovákov v Uhorsku, 1914 – 1915* (nečíslované).

18 Viac o debate a jej dôsledkoch pozri v periodiku *Slovenský Sokol* (New York), 31. 5. 1914, s. 4-9 a 15. 6.

ších výsledkov debaty, v ktorej M. Getting dokazoval, prečo Slováci nemôžu dôverovať Maďarom ani v demokratizovanom Uhorsku, bolo uvedenie si absencie jednotného národného programu tak u amerických Slovákov, ako aj doma na Slovensku a potreby takýto program formulovať.¹⁹ To sa čoskoro podarilo v uvedenom *Memorande Slovenskej ligy v Amerike*.

Originál dokumentu je uložený vo Vojenskom historickom archíve Vojenského ústredného archívu v Prahe vo fonde Československá národní rada III – Paříž, část 5 (1915) 1916 – 1918, kartóne 51. Jeho kópia sa nachádza v Archíve Krajanského múzea Matice slovenskej v Martine, vo fonde USA, kartóne 15. Publikujeme ho v prepise v pôvodnej forme – v anglickom i slovenskom jazyku. Opravené sú len najvýraznejšie chyby a preklepy, a to spravidla v hranatých zátvorkách.

1914, s. 7-9.

¹⁹ *Slovenský Sokol* (New York), 15. 6. 1914, s. 8-9.

AN OPEN LETTER

ADDRESSED TO

COUNT MICHAEL KÁROLYI,
Member of Hungarian Parliament
on the occasion of his American voyage

BY

the American Citizens of Slovak
origin residing in New York, N. Y.,
and vicinity.

NEW YORK, N. Y., APRIL 13th 1914.

L. JURENKA
MIJANA SLOVENČIKA

AN OPEN LETTER
ADDRESSED TO
COUNT MICHAEL KÁROLYI,
Member of Hungarian Parliament
on the occasion of his American voyage
BY
the American Citizens of Slovak
origin residing in New York, N. Y.,
and vicinity.

NEW YORK, N. Y., APRIL 13th 1914.

Motto: „AUDI ETIAM ALTERAM PARTEM“²⁰.

Your Excellency:–

Of late it has become the custom in foreign countries, particularly in Hungary, to follow the example of other statesmen in visiting the land of the Star Spangled Banner²¹, to preach their ideas and propaganda for political, social or economic reforms in their own countries. You have followed the beaten path of the Irish patriots who fought for “home rule” and even the Chinese statesmen who agitated in the United States for their Republic when you, Count Károlyi, on the 4th day April landed here on the steamship “Mauretania” to present the side of Magyar independence. Your case, Sir, however, differs materially from that [of] Redmond²² who came to fight for Ireland, or Li Hung Chang²³ for they were received with unbounded enthusiasm and an united cordial welcome from all their countrymen, but your reception has been lukewarm and many hundred thousands of your countrymen pay no attention to your appeal. And why?

Undoubtedly, you know the reason. You are a statesman of ability and experience and you must be aware of the fact that wherever the Magyar statesman appears he meets face to face nations who have for ages been oppressed and have lived in very heart of Europe under the tyranny of Hungary. You undoubtedly know the reason, as well as you know that the population of the Kingdom of Hungary consists of a minority of Magyar people and a majority of people of another race. Wherever you or any of your statesmen come

20 *Audi etiam alteram partem* (lat.) – Vypočuj aj druhú stranu.

21 The Star Spangled Banner [Hviezdami posiatá vlajka] – štátna hymna Spojených štátov amerických.

22 John Edward Redmond (1856 – 1918) – írsky nacionalistický politik, ktorý roku 1914 dosiahol schválenie zákona zaručujúceho írsku samosprávu. V rokoch 1884, 1886 a 1904 navštívil USA v záujme podpory svojej politiky.

23 Li Hung-Chang (1823 – 1901) – významný čínsky politik 19. storočia usilujúci sa o modernizáciu Číny. Spojené štáty navštívil roku 1896. Počas svojho amerického turné presadzoval reformu tamojšej imigračnej politiky, ktorá po schválení zákona na zamedzenie imigrácie Číňanov (Chinese Exclusion Act) roku 1882 a jeho obnovení roku 1892 výrazne obmedzila čínske prisťahovalctvo do USA.

to his country you are followed in your path by the reproach of majority of non-Magyar inhabitants, almost thirteen million people. You are no exception in this instance. Your appearance in the country of the free has awakened the old sorrows in the hearts of the oppressed millions of Hungary who indeed ask: in what way are you justified appearing before the American public as an apostle of liberty when you represent the very side which has deliberately been crushing the ancient rights of people living within the bounds of your dominion? In the path which you are traveling, you are constantly followed by these ancient wrongs and your appeal for independence of Hungary from Austria does not appeal to the emigrants from Hungary who know and realize conditions in that country. You are appearing before the American public and the American press sailing under the most sacred principles of democracy and political freedom. You are preaching freely the words of liberty, equality, and brotherhood. You are citing in order to convince the American people of your true intent, the words of immortal Lincoln²⁴, "government of the people, by the people and for the people: and thru the medium of these principles you are representing to the American public that it is to found such a government, such a democracy and such an equality, that you appear here on American ground, and that such noble mission is the end and purpose of your journey.

If your words were sincere and you came here actually and really as the representative of the united Hungarian people, you would be unanimously welcomed and applauded by both the American citizens and emigrants from Hungary of Slovak origin. But because you are misusing the beautiful principles of liberty and democracy for a selfish end, and because your purpose is opposed to a true conception of a true democratic government, Count Károlyi, we consider it our duty to expose to the American public your real intentions and to show you in the light in which you ought to, in reality, appear.

We consider this our right not only as American citizens who know what a real democratic government consists of, but also as our birth-right as brethren of those Slovaks who now live within the dominion of Hungary.

You expressed your real intention and showed yourself in the true light when you told a deputation of Slovak and Bohemian newspapers last Monday that "the party of independence of Hungary does not recognize any other nation in Hungary except the Magyars and that this party will suppress any movement which would whether it be in culture or politics".

The Magyar party of independence which sent you here was in power from 1906 – 8 in its own country, and the reins of the government were in its hands. At parliamentary elections conducted from the 28th of April to the 2nd of May 1906 with the able assistance of gendarmers bayonettes and in accordance with „more patrio“²⁵, all kinds of illegal means, this Magyar party of Independence gained 246 votes, the constitutional party 70, the popular party 42, the new party 1, democratic party 3, social democratic 2, agricultural 25, and neutral 9, so that out of the entire 398 delegates the Independence Party received an overwhelming majority and control. After the elections, with the exception of the agricultural and social democratic parties, all the others formed a coalition so that

24 Abraham Lincoln (1809 – 1865) – 16. prezident Spojených štátov amerických.

25 *More patrio* (lat.) – Podľa obyčaje (našich) otcov.

Coalition was almost without an opposition. It could accomplish anything it desired, and do you remember, Count Károlyi, this very government was truly named by Scott Viator²⁶ a “government without opposition.”

Does this your government contend for liberty and independence? Yes, for independence of your dominion which consists of oppression and annihilation of all the people who were not willing to submit themselves to Magyarization [and to] sympathy [with] the Magyar movement. And has not sagacious Vienna permitted this oppression to go on, well knowing, that if it did not interfere with you that could receive better concessions from your government in Budapest and besides, what should Vienna care for a people, whose independence has been doomed? The fate of the non-Magyar population of Hungary has been and is sad and almost unbearable, but under the rule of the Coalition which your Party of Independence brought about, the Slovak nation of Hungary has received such wounds which time has not yet healed and which will live in the memory of the oppressed for ages. Well you know, Your Excellency, that this Coalition under the leadership of your political friends such as Frank Kossuth²⁷, Count Albert Apponyi²⁸ and Geza Polonyi²⁹ (whose real name, by the way, is Pollatschek) began its activity in that they refused to recognize the representatives of other nationalities, 25 in number, when they appeared in the parliament. In placing in their paths difficulties of all sorts, in denying their right to peer in the parliament and one of these representatives Aurel Vlad³⁰ was actually assaulted in the parliament, ejected and forbidden from appearing for two months. You are quite aware of the fact that the very party to which you belong ordered many lawsuits against the various Slovak newspapers, that it brought about the imprisonment and heavy fining of the editors and, in brief, that it stamped out with force all protest or expression of opinion against high handed oppression, which in polite Magyar political circles is called “inciting against Magyars”.

You probably will not remember such small details, but the celebrated histor[ian] Seton Watson shows that between the year of 1905 and 1908 during which years your party reigned supreme, the Slovak newspaper supported by poor mountainers of Hungary were fined on account of “inciting against Magyars” collectively 10,892 Crowns and were sentenced to 11 years, 3 months and 19 days in prison. And while we are at statistics, may we also remind you that during the year of 1906 and 1908 when your coalition blossomed that several Slovaks, because they claimed their birth-right and the rights of their nation, were sentenced totally to 91 years, 7 months, and 26 days of imprisonment and that these poor peasants paid fines amounting totally to 42,121 Crowns? And so that we may complete same, may we also remind you that in the self-same time, that is from the 22 of April, 1906 to 22 of August, 1908 there were pleading in Hungary 226 cases for “inciting against Magyars” and that the different people, who were convicted, were

26 Scott Viator – Scotus Viator, pseudonym Roberta Williama Seton-Watsona (1879 – 1951), britského politického aktivistu a historika.

27 František Košút /Ferenc Kossuth/ (1841 – 1914) – maďarský stavebný inžinier a politik.

28 Albert Apponyi (1846 – 1933) – maďarský šľachtic a politik.

29 Géza Polónyi (1848 – 1920) – maďarský politik a jurista.

30 Aurel A. Vlad (1875 – 1953) – rumunský právnik a politik.

all of the non-Magyar nationality and received totally a penalty of jail of 181 years, 3 months and 6 days and a fine of 89,087.50 Crowns? If you sang your national song during these days, it was "inciting against Magyars": if you were citing from the article written by that great genius, Björnsonov³¹, if you expressed your sorrow at the oppression of your own people, it was "inciting against Magyars", and it was quite possible that besides that, the person who did this also committed "laudatio criminis"³² which meant an extra fine or a more severe imprisonment.

Among the thousands wrongdoings on the part of your Coalition, the massacre of Černová is not to be forgotten. In this persecution the officials of your party did not stop at anything and caused the killing of many innocent people. On the 27 of October the gendarmers at the command of a Magyar officeholder fired into crowd of weaponless Slovaks, the crowd consisting of many women and children. All these people demanded was that, after they at their own expense and out their meagre earnings had built a church, that they should be permitted to have at the consecration a priest their own people who spoke their own language and not a hostile priest who was sent there to crush the Slovak spirit. As a result of this officially inspired massacre, 7 men and two women were shot to death on the spot. On the same day three died as a result of the wounds sustained. Of the 12 who were seriously wounded, 3 died within a few days and besides that 60 persons received injuries more or less serious. Among those who were wantonly murdered on the spot, was a certain woman, who before she died on this your "glorious field of victory" gave birth to a child. But why continue? There is now enough literature in foreign lands about the appalling sufferings of non-Magyar people in Hungary, especially the Slovak people. The material, of course, could furnish more of such literature. But it is not our intention to air our grievances here, nor do we want to state that the other non-Magyar nations, besides ours, are faring better in Hungary. No, not [at] all. The persecutions continue and it would seem that each succeeding government vies with each other into effectiveness in suppressing and crushing out Slovaks, and other non-Magyars, Servians, Malorussians, Croatians, and Roumanians. Our aim, Count Károlyi, is merely this that since you came to America to preach the principles of liberty, we would like to submit to you and to your Magyar Coalition party, these few facts for a calm consideration and judgment.

We desire to impress upon you that you should explain to the American public, what you and your party understand under names of liberty, democracy and independence in Hungary in the future. For there can be no doubt left in your mind now, that under your conception of these principles you do not understand them to mean toleration, equality and justice; but that your liberty or independence and your democracy means oppression, denial of justice, and enforcement of unjust principles of tyranny by massacres. In not a single address of yours in the United States have you mentioned that your party of coalition has committed errors in the past thru which you intended to learn and which

31 Bjørnstjerne Bjørnson (1832 – 1910) – nórsky spisovateľ, laureát Nobelovej ceny za literatúru za rok 1903, zástanca Slovákov.

32 *Laudatio criminis* (lat.) – Schvaľovanie zločinu (§174 zákonného článku V/1878).

you intended to correct. No, on the contrary you have had nothing but praise for your party and for your principles.

Such acknowledgment of guilt would have gained you, Sir, many more friends in this Republic and would have been much more appropriate as at this time the entire civilized world knows what your party of Coalition did in Hungary with the nationalities.

The entire world knows that your Coalition placed the delegates of the nationalities on trial one after the other so that it would prevent them from appearing in parliament. On the 16th of November, 1906, the Slovak delegate, Rev. Ferdinand Juriga³³ was sentenced to two years imprisonment and twelve hundred crowns of fine because he published in the newspapers an article against your oppression; immediately after, delegates Petrovič and Hodža³⁴ received a sentence of two years and a half imprisonment for the selfsame "crime"; and immediately after that the Slovak delegate Ivanka³⁵ was imprisoned for one year for the crime "inciting against Magyars". In the meantime the government of Coalition consisted of a program of scandals, bribery, espionage and similar political corruptions.

This space is entirely inadequate to enumerate them but Scotus Viator published a full history of them in a book entitled "Racial problems of Hungary". Your coalition of Independence instead of engaging upon constructive work became so completely dominated by aristocratic bureaucracy and sold its principles one after the other, that this selfsame Scotus Viator says that the situation was "appalling". The laws which were passed during this time belong more to the dark ages than to the twentieth century, especially a law concerning agricultural laborers who by this enactment became, as the London Times put it "almost serfs or slaves of the bygone ages." But the worst law which your party of liberty passed was the election law, that sacred privilege of suffrage, the first prerogative of a true democracy. Do you recall, Sir, that your party of Coalition promised the King that it would enact a general suffrage law with a secret ballot and even when your party assumed power this promise was repeated to the King? No such enactment came forth to the present time. The Crown then brought pressure upon your government and your Coalition racked its bureaucratic brains how it could escape from an enactment of general suffrage or in what way it could at least enact it in such degrading manner that the majority of the nation could not come within its rights and that the helm of state would remain in the hands of a few aristocratic families. While numerous discussions and dissension and haggling was going on in regard to his measure, the King intervened and demanded that the general suffrage bill be immediately passed t[h]roughout the Kingdom. It was then that your Coalition began to work and in spite its given word of honor that it would pass universal and uniform one with a secret ballot, it brought about a suffrage by plurality and instead of a secret ballot an open one.

33 Ferdinand Juriga (1874 – 1950) – slovenský katolícky kňaz, národný buditeľ, politik, publicista, svojrážny predstaviteľ slovenského národného hnutia v Uhorsku na začiatku 20. storočia. Skratka „rev.“ (reverend, angl.) označuje kňaza v mnohých kresťanských denomináciách.

34 Milan Hodža (1878 – 1944) – slovenský novinár, publicista, politik, štátnik a mysliteľ.

35 Milan Ivanka (1876 – 1950) – slovenský politik.

In accordance with this plan ten illiterates were together entitled to one ballot; a person who could read and write, one ballot; a person who had a secondary school, veterans and those who served gentry for at l[e]ast five years, two ballots; people who had a university education and paid a tax of at least one hundred crowns, three ballots. In this manner your party of Coalition wanted to ridicule and degrade the universal right of suffrage. It is selfunderstood that at a subsequent election the Coalition was defeated.

In Hungary up to the present time out of twenty million people merely eight hundred thousand are permitted to vote and the law is such that right of suffrage can be denied to any one, especially to non-Magyar people, and it actually is denied to thousands of them at every election. You, Sir, appear here with a statement that your party if it ever re-gains power, will bring into effect universal suffrage Paragraph. If we have not had so many bitter experiences, and if all the surrounding circumstances did not convince us that even to-day your intentions are hostile toward the non-Magyar people of Hungary, who constitute the majority of population of Hungary, if we could still believe you and not know that what you desire is merely to get hold of the control of the Government, we would welcome you, Sir, in this country as the worthy and sincere preacher of the true principles of democracy. But caution, based on extremely bitter experiences warns us.

For you, Count Károlyi, are still as you ever were an enemy of the majority of the Hungarian people. You still see in them a fit material for coercion into Magyarism and denationalization.

Only two weeks previous to your departure from Hungary, you appeared before the parliament in Budapest and in an able address blamed the present government because it negotiated with Hungarian Roumanians and BECAUSE IN THAT WAY IT RECOGNIZED THE NATIONAL PARTY OF THESE PEOPLE.

You not even to-day will admit that the non-Magyars races of Hungary, the majority of the population, are entitled to individuality, represent[at]ion and national life.

Only recently in America you convicted a delegation from Slavic newspapers that non-Magyar peoples of Hungary cannot expect any concessions or rights from you, or your party of independence. Therefore "time[o] Danaos,"³⁶ your Excellency! If even to-day [you] refuse to admit that ten millions of non-Magyar people are entitled to a national life, you still persist in your plan of Magyarizing by force the entire population, you cannot be sincere in your preachment of universal and secret suffrage and your conception of government lies far from true democracy.

Look about you, Count, before you leave the shore of Columbia and consider what you saw here.

Compare the free suffrage here and our truly democratic republic.

Consider that through we are merely naturalized and adopted citizens of this republic it offers us in culture and enlight[en]ment all we possibly can desire. We have schools here, our own schools, which you have forbidden us to open. Would you permit us to effect an organization of our own people of societies numbering 200,000 members such as we have here? No matter how charitable be its purpose? We have libraries, literary clubs

36 *Timeo Danaos (et dona ferentes)* (lat.) – Bojím sa Danajcov (aj keď nesú dary).

and educational societies and we have here American citizens who help us to organize such educational bodies and help us to build our own schools and libraries.

No Slovak here was yet cast into prison for expressing his nationalistic convictions – for here, a true Constitution exists founded on equality, justice and liberty. In Hungary the nationalist law of 1868 is dead, not a letter of it is respected, and you, Count Károlyi, and your party has seen to it that it shall not be revived.

About ten years ago your great statesman and politician Baron Eötvös³⁷ wrote in his book “Nationalitätenfrage”: The national problem is not properly solved because is not properly understood. There are many who believe that the progress of nationalities is due solely to the agitation of patriots and these hope that by silencing the agitator they will remove the nationalistic unrest. But in place of each single silenced propagandist ten new ones spring up because the national life is deeply rooted within the people. It is plain, therefore, that a government by force will not avail us Magyars very much and there exists but a single solution. Let us turn back to the nobler ideas contained in Article 44 of the Laws of 1848, that is, let us recognize and tolerate the culture of our other nationalities and let us put a stop to this artificial Magyarization. Our Magyar politics must be freed from these narrow barbaric tendencies”.

While you are returning homeward, Your Excellency, meditate over the words of another one of your other brave great statesman, Lajos Mocsáry³⁸. When in 1887 in your parliament a law was pending concerning the teaching of Magyar tongue in Hungary he said:

“Our government should never be forgetful of the fact that it rules a polyglot count[r]y consisting not only of Magyars but Slovaks, Servians³⁹ and others; that these are not only of different nationalities but of different races and that their rights and interests ought not be subserved. But if you will resort to chauvinism you will not find the sanction and support of your people. It is not to be wondered at,” continues Mocsáry, “that in our land laws are defied and violated and we here in the parliament must frankly admit that our enactments remain unfulfilled and disobeyed and remain laws on statute books without enforcement or regard.

For these brave words Mocsáry was called a “Magyar Panslav” and was ostracized by the Magyar party. But you, Count Károlyi, consider his words now more than ever applicable to the solution of the Hungarian problem.

Machiavelli says that the future of the state lies in the hands of the skilful statesmen and not the mechanical follower of routine. The adherence to a program of oppression and persecution is not that skill which do[es] away in Hungary with the bitterness and restlessness of the races.

The brutality of the Magyar politicians has not gained them abroad any friends and the worm might turn. The Slavic states are growing stronger in the north as well as the south.

37 Jozef Eötvös /József Eötvös/ (1813 – 1871) – maďarský spisovateľ a politik.

38 Ľudovít Močári /Lajos Mocsáry/ (1826 – 1916) – maďarský publicista, statkár a politik.

39 Servians = Serbians, t. j. Srbi.

The smaller Hungarian nations demand open, fair and representative politics which would be conducive to internal peace and prosperity, which would enable them to speak and write their native tongue freely and with impunity. These nationalities demand the right to maintain their own schools and culture. Their aim is to retain their individuality and to become in that way an integral part of a cleaner and happier Hungary. They desire an autonomy not only in the field of culture but also of politics, they desire to govern their own territory and as such free people they hope to accomplish a better Hungarian Country.

THE IDEAL STATE IN HUNGARY MUST PERFORCE BE A FEDERATION OF THE DIFFERENT NATIONALITIES.

This will not be to the liking of Magyar statesmen but there is no other way to bung about a true democracy and liberty in Hungary but by justice and toleration.

The event is inevitable – when in Hungary such a free federation will cease to be an Utopia but will become an actuality.

And then only can it be said: “Magyarország nem volt, hanem VAN”, “Hungary did not exist in the past but it does now”.

Weigh carefully, Count Károlyi, these statements, and if, as announced, you will return to America in the autumn give us the benefit of your meditation.

Yours in the cause of liberty and democracy

Respectfully

*MILAN GETTING, president,
also Editor “Slovenský Sokol.”*

LADISLAV MATUŠEK, vicepresident.

JOHN HONZA, secretary.

ANTHONY SHIMEK, treasurer.

IGNATIUS GESSAY,

Editor “New Yorkský Denník.”

CHARLES ŠTIASNÝ,

Editor “Slovák v Amerike.”

V. J. NEMEC,

Editor “Slovenský Pokrok.”

COMMITTEE POLITICAL FEDERATION OF SLOVAKS

342 E. 71 St., New York, N. Y.

OTVORENÝ LIST

na

GRÓFA MICHALA KÁROLYIHO,
člena uhorského snemu
z príležitosti jeho americkej cesty

venovaný

americkými občanmi slovenského
pôvodu, bývajúcimi v New Yorku, N. Y.
a na okolí.

NEW YORK, N. Y., 13. APRILA 1914.

OTVORENÝ LIST

na

GRÓFA MICHALA KÁROLYIHO,

člena uhorského snemu

z príležitosti jeho americkej cesty

venovaný

americkými občanmi slovenského

pôvodu, bývajúcimi v New Yorku, N. Y.

a na okolí.

NEW YORK, N. Y., 13. APRÍLA 1914.

Motto: „AUDI ETIAM ALTERAM PARTEM“⁴⁰.

Vážení grófe:–

V poslednej dobe aj maďarskí štátnici začínajú nasledovať príklad štátnikov iných národov v navštevovaní slávnej republiky hviezdnatého práporu, aby tu hlásali svoje idey, namerané k politickým, sociálnym alebo hospodárskym zvratom v svojej vlastnej domovine.

Všeobecne známou skutočnosťou je, že za „home rule“ pre Írsko agitovali írski patrioti v Spoj.[ených] Štátoch a aj prípravy k čínskej republike sosnované boli na tej pôde, na ktorej ste Vy, Grófe, vystúpil z parníka Mauretánie dňa 4. apríla toho roku v mene a záujme maďarskej neodvislej strany. Lenže, ako zaiste uznáte i sám, Vy tuná nie ste v tom šťastlivom položení, nie v takých pomeroch a okolnostiach, ako boli svojho času John Redmond⁴¹ alebo Li-Hung-Čang⁴², bo týchto prijali ich zemkovia s jednotným nadšením, Vás však bývalí Vaši zemkovia prijímajú tuná s tými najrôznejšími pocitmi – a státisíce z nich Vás vôbec neprijímajú.

Prečo?

Príčinu tohoto pravdepodobne viete. Musíte vedieť, ved' Ste štátnik, rozhladný a preto znájuci i to, že kamkoľvek sa hnú dnešní maďarskí štátnici, všade ako tieň sprevádza ich ston utlačených, prenasledovaných, v srdci Európy otročených millionov ľudí Uhorska.

Áno, Vy znáte tú príčinu, ako znáte aj zo statistiky, že ľud Uhorska skladá sa – v zaokrúhlenom počte rečeno – z menšiny Maďarov a z väčšiny Nemaďarov. Stony tej polovice Nemaďarov, teda stony asi desať millionov uhnetených, o práva pripravených ľudí sprevádzajú všade maďarských štátnikov.

40 Ref. 20.

41 Ref. 22.

42 Ref. 23.

A ani vy netvoríte v tomto ohľade výnimku. Ba Vaša americká cesta vzbudzuje v hrudiach millionov ľudí Uhorska tie najkrušnejšie rozpomienky, a ľudia tí mimovoľne pýtajú sa: Ako mohla vyslať Vás sem, na pôdu svobody, tá strana, ktorá doma toľmá prispievala k utrpeniam národnosti, hl'adiac prenasledovať všetko, čo nemalo na sebe aspoň maďarský náter?

Ovšem, Vy zavítali Ste sem s krásnymi heslami a predovšetkým s tým osvedčením, že Vaša politická strana, tá tak zvaná maďarská neodvislá strana, vyslala Vás sem žiadať pomoc od prisťahovalcov z Uhorska na osamostatnenie Uhorska od Austrie⁴³.

Došli ste sem s uisťovaním, že z Uhorska, nateraz všetkej svobody pozbaveného a dl'a vašich vlastným slov „maffiou spravovaného“, Vy a Vaša strana chce urobiť neodvislý štát, štát svobody, rovnosti a bratstva, štát čistého demokraticizmu, štát dl'a vzoru Spoj.[ených] štátov amerických, štát s vládou, ktorá by dl'a slov nášho slávneho Lincoln bola „government of the people, by the people and for the people“⁴⁴.

Keby ste boli vkročili na pôdu Spoj.[ených] Štátov aj v srdci s takými heslami, aké ste povedali na schôdzach maďarských spolkov a zároveň aj pred zástupcami niektorých časopisov, boli by ste bývali vítanými a applaudovanými aj nami, americkými občanmi slovenského pôvodu, pochodiacimi z Uhorska, ale ponevác Vy, ako okolnosti nasvedčujú, iné chcete a iné hlásate a ponevác Vy zrovna používate majestátne heslá svobody a demokraticizmu k cieľom sebeckým a protiviacim sa demokratickým zásadám svobody, preto my, grófe, považujeme za našu povinnosť vaše zámery odhaliť pred americkou verejnou a predstaviť Vás a Vašu stranu v svetle, v akom ony zasluhujú byť.

K tomu máme právo nielen čo americkí občania, znajúci zásady opravdivého demokraticizmu a svobody, ale aj čo krvní bratia starokrajových Slovákov, autochtonných obyvateľov Uhorska obývajúcich svoje územie od nepamäti.

Vy pred deputáciou slovenských a českých časopisov minulého pondelku ste osvedčili, že vaša „strana neodvislosti neuznáva viacej národov v Uhorsku a nikdy žiadnemu nedá ničoho, čo by umožnilo jejich autonomiu, či to v otázke kultúrnej alebo politickej“.

Maďarská neodvislá strana, ktorá Vás sem vyslala, v rokoch 1906 – 1908 bola najmohutnejšou stranou na uhorskom sneme, vláda bola v jej rukách.

Pri snemových voľbách, prevedených od 28. apríla do 2. mája 1906 za pomoci žandárskych bayonettov a dl'a „more patrio“⁴⁵ všetkých možných nezákonných úskokov, maďarská neodvislá strana získala 246 mandátov, ústavná strana 70, ľudová strana 32, nová strana 1, demokratická 3, sociálno-demokratická 2, národnostná 25 a neutrálna 19 mandátov. Z pomedzi všetkých 398 mandátov teda maďarská neodvislá strana obdržala veľikú väčšinu na sneme.

Po voľbách spojili sa – okrem národnostnej a sociálno-democratickej – všetky tie strany, utvorili koalíciu. Koaličná vláda bola temer bez opozície, mohla robiť takrečeno čo sa jej ľúbilo.

43 Austria – pomenovanie rakúskej monarchie existujúcej do roku 1918.

44 *Government of the people, by the people and for the people* (angl.) – Vláda ľudí, ľudmi a pre ľudí.

45 Ref. 25.

A pamätáte, grófe, čo tá vláda, oprávnené nazvaná Scotom Viatorom⁴⁶ „Government without opposition“⁴⁷ a majúca tú najvoľnejšiu ruku, robila?

Bojovala snád' za svobodu a samostatnosť? Áno, ale len za svobodu a samostatnosť v násilnom maďarizovaní. A vypočítavá Viedeň vďačne dovolila násilne maďarizovať, ved' ju to nebolelo a ona za toto dovoľenie vymohla si od Vašej strany a vlády ústupky, aké sa jej len ľúbili.

Osud nemaďarských národností Uhorska je krušný, trapný, ťažký. Ale pod koalíciou, kde vŕvodila maďarská neodvislá strana, bol priam neznesiteľný. V tej dobe zadané boli národnostiam rany, krvácajúce po dnes, a z tej doby zostali aj pre Slovákov také mračné rozpomienky, ktoré sa skoro zabudnúť nedajú.

Vy viete, grófe, že koalícia pod vodcovstvom Vašich politických prívržencov a stĺpov neodvislej strany, ako Fraňa Kossutha⁴⁸, grófa Alberta Apponyiho⁴⁹, Gejzu Polónyiho⁵⁰ (predtým sa volal Pollatschek) zahájila svoju činnosť tým, že hŕstku opposície, menovite 25 národnostných vyslancov, ktorí do snemu dostali sa napriek všemožnému násiliu a prekážkam, odoprela uznať za stranu, na zasadnutiach snemu dávala im mená aké papier neznesie, ba jedného (Aurela Vlada⁵¹), bo opovážil sa brániť utlačené národnosti, vypohlavkovala, vykopala a vyhodila von zo snemovne, kde za dva mesiace nesmel sa ukázať.

Vy viete, že koalícia, ktorej Ste aj Vy boli členom, rozkázala zatvárať redaktorov národnostných časopisov, tieto ťažkými peňažitými pokutami znemožniť a vôbec žalárovať pôvodcu každého protihlasu alebo protestu oproti násilenstvám, čo v Uhorsku úradne menuje sa „podnecovaním proti Maďarom“.

Vy asi na podrobnosti nebudete sa pamätať, ale statistika, zostavená znamenitým škótskym spisovateľom Setonom-Wattsonom⁵², vykazuje, že v rokoch 1905 – 1908, na ktorú dobu pripadá valná časť vladárenia koaličnej vlády, slovenské časopisy pre to tak zvané „podnecovanie proti Maďarom“ posúdené boli na 11 rokov, 3 mesiace a 19 dní väzenia a 10,892 korún pokuty.

A keď sme už pri týchto čísliciach, odrazu Vám pripomenieme, že dl'a tej samej statistiky v rokoch 1906 – 1908, keď Vaša koalícia bola v kvete, rozliční roduverni Slováci pre verejné osvedčenie svojho národného presvedčenia posúdení boli na 91 rokov, 7 mesiacov a 26 dní väzenia a na 42,121 korún pokuty.

Ba, aby sme boli úplnejší, že asi v tej samej dobe, od 22. apríla 1906 po 27. august 1908, súdy v Uhorsku pojednávali 226 prípadov tak zvaného „podnecovania proti Maďarom“ a obžalovaní, ktorí boli rozličných nemaďarských národností, dostali 181 rokov, 3 mesiace a 6 dní väzby a posúdení boli na zaplatenie 89,087.50 pokuty.

46 Ref. 26.

47 *Government without opposition* (angl.) – Vláda bez opozície.

48 Ref. 27.

49 Ref. 28.

50 Ref. 29.

51 Ref. 30.

52 Ref. 26.

Zaspievať národnú pieseň bolo „podnecovaním proti Maďarom“, uverejniť niečo z článku veľducha Björnsona⁵³, písaného na obranu Slovákov, bolo „podnecovaním proti Maďarom“, odsúdenému vysloviť sympatiu bolo „podnecovaním proti Maďarom“ a okrem toho človek ešte spáchal aj „laudatio criminis“⁵⁴, totiž „zvelebovanie zločinu“, za čo išli extra pokuty.

A medzi tisícerymi inými násilenstvami Vašej strane nutno pripísať aj černoenskú masakru, bo k prenasledovaniu Slovákov touže stranou posmelené úradné medzítka neváhali už ani nevinnú krv preliať. Tak dňa 27. októbra roku 1907 žandári na povel maďarónskeho úradníka pálili do nevinného zástupu slovenských mužov, žien a detí, ktorý len to si žiadal, aby nákladom toho slovenského ľudu postavený kostol vysvätil jeho vlastný kňaz, a nie cudzí, nepriateľský, poslaný tam na vzdory. Výsledok tejto naponáhle inscenovanej masakry bol, že sedem mužov a dve ženské zostali mŕtve na mieste, neskoršie v ten samý deň dokonali tri osoby, ťažko ranených bolo dvanásť, zpomedi ktorých behom niekoľkých dní zomreli traja, a ľahšie ranených bolo vyše šesťdesiat. Medzi týmito bez príčiny povraždzenými bola aj istá žena, ktorá keď na javišti vraždy zomierala, v smrteľných mukách dala život dieťaťu.

Lež na čo pokračovať? O hroznom utrpení nemaďarských národností a zvlášť Slovákov v Uhorsku je už v rozličných rečiach celá literatúra. Tá poskytuje tisícnásobne viac dát.

Ani nechceme sa v týchto riadkoch ponosovať sa, ani nesháňame sa prítomne po sympatiách. Naším cieľom je len to, gróffe, aby, keď Ste už tuná v Amerike, odniesli Ste si Vašej maďarskej neodvislej strane niečo, čo snád' primá ju v budúcnosti k chladnému uvažovaniu a rozmyšľaniu.

Lebo Vy došli ste sem hovoriť, že tá Vaša strana chce zaviesť v Uhorsku svobodu, chce krajinu urobiť demokratickou, chce z nej urobiť Spoj.[ené] štáty, chce Uhorsko od Austrie odrhnuť a chce docieľiť ešte mnoho krásnych vecí. Lenže tá Vaša strana hovorila to aj predtým, a sám vidíte, aká to bola „svoboda“, aký to bol „demokratizmus“, aké „Spoj.[ené] štáty“.

Alebo či Vy to, čo tá strana robila, schvaľujete? Tak sa zdá, že áno, pretože na celej Vašej americkej ceste pri veľkých panegyrikách nemáte ani len slova, ktorým by Ste ľutovali za hriechy svojej strany alebo aspoň povedali: Boli sme na omyle, ale napravíme sa.

Takéto priznanie viny bolo by Vám získalo viac priateľov v tejto republike a bolo by bývalo tým viac na mieste, pretože celý svet vie, čo robila v Uhorsku koalícia na čele so stranou neodvislosti.

Celý svet vie, že ako koalícia národnostných vyslancov jedného po druhom postavovala pred súdy, aby znemožnila ich na sneme a prekazila im príležitosť brániť prenasledovaných. Tak 16. novembra 1906 odsúdený bol slovenský vyslanec Rev. Ferdinand Juriga⁵⁵ na 2-ročné väzenie a 1,200 korún pokuty, bo že v časopisoch písal oproti šovinom⁵⁶;

53 Ref. 31.

54 Ref. 32.

55 Ref. 33.

56 Šovín = šovinista.

hneď za ním vyslanci Petrovič a Hodža⁵⁷ dostali po poltretia roka väzenia pre také samé „previnenie“; za nimi do väzenia na jeden rok poslaný bol slovenský vyslanec Ivanka⁵⁸ zase len pre „podnecovanie proti Maďarom“, a takto terror dosiahol vrchola.

Medzitým v koalícijnej vláde škandály, podplácania, špionáže a iné podobné mrzkosti boli na dennom poriadku. My opisovať ich tuná nejdeme, veď dostatočne sú opísané v svetochýrnom diele Scota Viatora, vyšlom pod názvom: „Racial problems of Hungary“. Vaša neodvislá strana miesto osožnej práce dostala sa pod vplyv aristokratickej džentry a zavdávala svoje zásady jednu po druhej tak, že ten samý Scotus Viator oprávnené hovorí, že jej zosnulí členovia mohli sa v hrobe obrátiť. Zákony z tej doby patria skôr do stredoveku, než do 20. storočia, a zvlášť zákon o poľných robotníkoch, ktorí urobení boli takrečeno otrokmi, ako to aj v londýnskych „Times“ bolo svojho času dostatočne opísané.

Najhoršie však obišlo v rukách koalícijnej vlády všeobecné volebné právo, táto prvá podmienka demokracie, bez ktorej ani žiadna sloboda sa myslieť nedá.

Pamätáte, že koalícijná vláda zaviazala sa kráľovi, že všeobecné, rovnaké volebné právo, spojené s tajným hlasovaním po obciach, uvedie do života. K tomu zaviazala sa hneď pri nastolení, ale za dlhý čas nemala sa k ničomu. Kráľ súril a koalícia lámala si hlavu, ako by mohla všeobecnému volebnému prácu vykrútiť väzy alebo aspoň pošpatiť ho tak, aby ľud a zvlášť národnosti nemohli prísť k svojim právam a veslo krajiny aby i naďalej zostalo v rukách niekoľkých aristokratických rodín.

Uprostred rozličných vytáčiek so strany koalície kráľ položil na váhu svoje slovo, rieknuc, že všeobecné volebné právo v krajine musí byť zavedené.

Koalícia konečne pustila sa do práce a napriek tomu, že zaviazala sa svojou česťou, že uvedie všeobecné, jednotné, tajným hlasovaním po obciach vykonávané volebné právo, vypracovala návrh zákona o volebnom práve taký, že miesto jednotného volebného práva urobí chcela plurálne, z tajného verejné.

Dľa tohto návrhu desať analfabetov malo mať súhrnom jeden hlas; čítať a písať znajúci ľudia po jednom hlase; po dva hlasy mali mať o niečo vyššie školovaní ľudia, vyslúžili vojaci a takí, ktorí u niektorého pána slúžili aspoň päť rokov; tri hlasy mali pripadnúť tomu, kto vychodil vyššie školy a platí 100 korún dane.

Takto na posmech chcela zohaviť koalícia hlavne pričinením Vašej strany čisté všeobecné volebné právo!

Rozumie sa, že koalícijná vláda následkom toho padla a všeobecného volebného práva v Uhorsku dosiaľ niet.

V Uhorsku ešte dosiaľ z dvadsiatich millionov len jediných 800,000 má právo voliť a pomery ešte podnes sú také, že to právo komukolvek, zvlášť jestli patričný nie je Maďarom, môže byť odňaté a pri voľbách skutočne odnímané je tisícim.

Vy, grófe, prišli Ste sem s osvedčením, že Vaša strana chce všeobecné volebné právo v budúcnosti zaviesť, jestli sa jej znovu podarí dostať sa ku vláde.

Keby sme nemali s Vašou stranou toľkých trpkých zkušenosť, keby viaceré okolnosti nenasvedčovali, že Vy ešte po dnes nesmýšľate úprimne s väčšinou ľudu Uhorska, totiž

57 Ref. 34.

58 Ref. 35.

s Nemaďarmi, a keby sa nám nezдалo, že Vám a Vašej strane jedná sa hlavne o dostanie sa k vláde, applaudovali by sme Vám k tomu osvedčeniu a videli by sme vo Vás dôstojného činiteľa k odstráneniu tých ozaj asijských pomerov, aké v Uhorsku panujú. No opatrnosť, zakladajúca sa na nesmiernych trpkých zkusenostiach, káže nám niečo iné.

Lebo Vy, grófe, ešte dosiaľ nie Ste priateľom nemaďarských národností, teda vyše polovice obyvateľstva Uhorska.

Vy ešte dosiaľ vidíte v nich iba látku, ktorú pomocou násilnej maďarisácie chceli by Ste pretvoriť na Maďarov.

Lebo Vy len dvoma týždňami pred Vaším odchodom do Ameriky vo Vašej reči na uhorskom sneme ZAZLIEVALI Ste terajšej uhorskej vláde, že, vyjednávajúc s uhorskými Rumunmi, UZNÁVA NÁRODNOSTNÚ STRANU ZA JESTVUJÚCU. Vy teda dosiaľ nechcete uznať, že národnostná strana, reprezentujúca vyše polovice obyvateľov Uhorska, má právo k jestvovaniu, ba vôbec že tie národnosti, tá viac než polovica krajiny, má právo k jestvovaniu, k žitiu a bytiu.

Vy aj tuná, v svobodnej Amerike, kde prišli Ste s heslami svobody a demokratismu, osvedčili Ste, že Ste za jednorečový štát, teda za ďalšie odnímanie práv národnostiam, za ďalšiu násilnú maďarisáciu, za ďalšie potieranie a kynoženie nemaďarských millionov.

Ba Vy ešte aj tuná, v Amerike, osvedčili Ste pred výborom slovenských novinárov, že nemaďarské národnosti nemôžu od Vás a Vašej strany očakávať žiadnej samostatnosti ani na poli kultúry, ani na poli politickom.

Preto "time[of] Danaos"³⁹, pane grófe! Keď Vy ešte po dnes nechcete priznať, že vyše desať millionov Nemaďarov, má právo na život, keď Vy ešte v terajšej dobe chcete utvoriť jednorečový maďarský štát, Vy nemôžete smýšľať úprimne ani s tým všeobecným volebným právom a Vy nachodíte sa v nekonečne ďalekých sférach od demokratismu.

Preto, keď opustíte túto republiku voľnosti a demokratismu, rozmyšľajte, grófe. Uvažujte o všetkom, čo videli Ste tuná. Uvažujte o americkom všeobecnom volebnom práve, uvažujte o tunajšom demokratisme, o všetkom, čo Ste tu videli.

Uvážte, že trebárs my sme len adoptovaní občania tejto republiky, na poli kultúry ona nám zabezpečuje všetko, čo si len prajeme. My máme tu školy, aké v starom kraji Vy by Ste nám zatvorili, ba nedovolili by Ste nám tu organisácie s dvestotisíc členmi, ktoré Vy by ste nám naskutku rozpustili, trebárs ich účel je hlavne dobročinný; my máme tu knižnice, vzdelávajúce a literárne spolky, aké Vy by ste nám nepovolili, a my máme tu spoluobčanov Ameríkanov, ktorí sami vynasnažujú sa prispievať k našej kultúre, zariaďujúc nám knižnice.

Tu ešte nebol väznený žiadan Slováč pre svoje národné presvedčenie, bo tu zachováva sa Ústava, zakladajúca sa na svobode, rovnosti a bratstve ľudí. V Uhorsku jestvuje národnostný zákon z roku 1868, zabezpečujúci národnostiam isté práva, ale zákon ten je mŕtvý, neplní sa z neho ani literky a Vy, grófe, s Vašou stranou, sám Ste za to, aby sa z toho zákona nič neplnilo.

Či nezdá sa Vám, že takáto politika Vašej a vôbec všetkých maďarských strán špatne kulhá? Či nezdá sa Vám, že takýmto spôsobom Uhorsko zostane navždy tým, čím v skutočnosti je, zemou poroby a otroctva, zemou bezprávia a biedy, zemou utrpenia

59 Ref. 36.

a bôlnych vzdychov. Či nezdá sa Vám, že krajina, ktorá svoje vlastné národy zaznáva, utláča a pozbavuje práv, nielen že sa nikdy nevymani z odvislosti, ale viazne ešte do väčšej nevole.

Rozmýšľajte o slovách, ktoré Váš vlastný veľký politik barón Eötvös⁶⁰ pred desiatkami rokov napísal v svojej knihe: „Nationalitätenfrage“: „Otázka národnostná nie je správne riešená hlavne preto, že nie je správne chápaná. Mnohí domnievajú sa, že jej postup závisí na národnostných agitátoroch, preto úfajú umlčaním týchto ju odstrániť. Ale docieľujú pravý opak toho. Keď jeden z nich je na čas umlčaný, povstáva ich nových desať, lebo národné povedomie už príliš hlboko zapustilo korene. Ako vidno, násilná politika nám Maďarom nijako nemôže prospieť, tu vidím len jedno východisko, návrat k vznešenej idei, obsaženej v 44. zákonom článku z roku 1848, totiž uznanie národnostnej kultúry a zastavenie umelej maďarisácie. Maďarská politika musí sa povzniesť nad kmeňovú úzkoprsoť“.

Navracajúc sa do starej vlasti, všimnite si na parníku, čo povedal Váš vlastný úctyhodný politik, statočný Ludvik Mocsáry⁶¹ ešte roku 1887 na uhorskom sneme z príležitosti pojednávania zákonnej predlohy o výučbe maďarčiny: „Vláda nech nezapomína, že spravuje polyglotnú krajinu, že ona je vládou pre Maďarov, Srbov atď. rovnako a že sú v krajine občania rozličných rás, medzi ktorými rozdelené byť musia nielen ťarchy, ale i práva rovnako. Vláda však slliada silnú moc v pohybe šovinov a neopovažuje sa jej protičeliť... Niet teda divu, že v tejto krajine každý opovažuje sa rušiť a vykorisťovať zákon a že my tu na sneme musíme vyznať, že zákony sú nie plnené, že národnostný zákon zostáva len na papieri a že ani len jeden bod nie je z neho do života uvedený“. Statočného Mocsáryho maďarskí politikovia za tieto slová nazvali „maďarským panslávom“ a za dvadsať rokov ho ostracisovali⁶², ale Vy, grófe, všimnite si jeho slová, namerané k zlepšeniu pomerov Uhorska.

Machiavelli hovorí, že štátnickému umeniu a nie bezcharakternej rutine patrí budúcnosť. A so strany Maďarov nemôže byť štátnickým umením vzbudzovať v krajine nespokojnosť, biedu, rozhorčenosť a nepriateľstvo medzi občanmi.

Štátnická múdrosť práve nakladala by Maďarom napomáhať v krajine spokojnosť, svobodu, blahobyť. Veď Maďari práve svojou násilnou politikou odcudzili si svet tak, že nemajú v zahraničí priateľa nikde, a tá násilná politika nevypláca sa im ani preto, bo národnosti dnes už vedia sa brániť.

Tým národnostiam záleží na šťastnom, spokojnom a, uistujeme Vás, celistvom a veľkom Uhorsku, ale záleží im aj na tom, aby ony svobodne mohli pestovať svoju reč a zachovali svoj národný ráz bez všetkého prekážania.

Tie národnosti chcú mať svoje školy, chcú mať svobodu na celom poli rečovom. Chcú na svoj vlastný osud aj sami vplývať, chcú byť aj politicky samostatnou časťou v budúcnosti, úfame, šťastného, voľného Uhorska. Ony chcú nie menej, než autonómiu v ohľade kultúrnom a zároveň politickú autonómiu na svojom vlastnom území, autonómiu takú,

60 Ref. 37.

61 Ref. 38.

62 Ostrakizovali.

ktorou by mohli jednotlivci sa starať o svoj osvetový a hospodársky rozvoj tak, aby to slúžilo veľadeniu celku, spoločnej vlasti Uhorska.

IDEÁLOM NÁRODNOSTÍ UHORSKA MUSÍ BYŤ TERAZ FEDERALISMUS V UHORSKU.

Maďarským štátnikom protiviť sa bude toto veľmi, no v Uhorsku ináč demokraticismus nie je možný, ani svoboda.

Šovinom nad tým vstanú snád na hlave vlasy, ale príde čas, – ba už je tu, svrchovaný – keď federalistické Uhorsko nebude utópiou, ale faktom. A potom – a až potom – bude sa môcť povedať: „Magyarország nem volt, hanem VAN“⁶³.

Rozmýšľajte i o tom, pane grófe, na svojej zpiatočnej ceste, a keď na jaseň, ako máte v programe, navštívite znovu Spoj.[ené] Štáty, uvidíme sa znovu.

Aby obe tieto cesty boli Vám šťastlivé a v prospech svobody i demokraticismu osožné, želá Vám následkom násilností a planého šafárenia maďarských vlád odtrhnutá, ale ver-ná vetev tých „neuznávaných“ Slovákov, totiž znamenajú sa Vám s úctou,

*MILAN GETTING, správca
a redaktor „Slovenského Sokola“.
LADISLAV MATUŠEK, podpredseda.
JOHN HONZA, tajomník.
ANTON ŠIMEK, pokladník.
IGNÁC GESSAY,
redaktor „New Yorkského Denníka“.
KAROL ŠŤASTNÝ,
redaktor „Slováka v Amerike“.
V. J. NEMEC,
redaktor „Slovenského Pokroku“.
VÝBOR POLITICKÉHO SDRUŽENIA NEW YORKSKÝCH
SLOVÁKOV, 432 E. 71 St., New York, N. Y.*

PaedDr. Štefan Kucik, PhD.
Krajanské múzeum Matice slovenskej
Dom J. Cígera-Hronského, P. O. Hviezdoslava 5, 036 01 Martin
e-mail: stefan.kucik@gmail.com

63 *Magyarország nem volt, hanem van* (maď.) – Uhorsko nejestovalo, ale teraz jestvuje.

MICHAL SCHVARC - ĽUDOVÍT HALLON - PETER MIČKO

PRACOVALI V TRETEJ RÍŠI

Štúdie a dokumenty k náboru a nasadeniu pracovných síl
zo Slovenska v nacistickom Nemecku v rokoch 1938 - 1945

VEDA

Bratislava 2015

DISKUSIA

SLOVÁCI A SLOVENSKÁ ŠTÁTNOŠŤ 1939 – 1945 ALEBO NEMALI BY SME UŽ KONEČNE PRIJAŤ NAŠU ŠTÁTOPRÁVNUNU MINULOSŤ?

PETER MOSNÝ – MIRIAM LA CLAVÍKOVÁ

V poslednom období sa v našej historickej či právnohistorickej odbornej časopiseckej spisbe sporadicky vyskytujú reagencie na publikované štúdie či state. Jedna z týchto reagencií zaujala aj nás, konkrétne išlo o tvrdenia autorky uvádzané v závere svojej reagicie.¹ Nebudeme sa obšírnejšie zaoberať stanoviskami majúcimi podobu, v sofistikovanej skrytosti, invektív vo vzťahu k niektorým citovaným prameňom i iným skutočnostiam. V rozhodujúcej miere by sme sa chceli venovať záverečným poznámkam autorky k druhovojnovej slovenskej štátnosti rokov 1939 – 1945. Teda úseku, ktorý prešiel takým nejednotným až kontroverzným hodnotením v celom historickom i právnohistorickom období našich slovenských národných dejín ako žiadny parciálne iný historický úsek. Nazdávame sa, že príčinu tohto stavu nemožno vidieť len v slobode bádania, názoru či zvoleného uhla pohľadu a podobne. Nesporne je to aj výsledok politických rezíduí tej-tvorej doby, nezmieriteľnosti a jednostranných ideových prístupov v hodnotiacich súdoch k historickým i historickoprávnym javom, a to žiaľ v dlhodobom horizonte. Stráca sa, dokonca si myslíme, že nie je vôbec žiaduca, prioritnosť vedeckej práce, ktorou by mala byť aspoň snaha o historickú pravdu. Pritom nemožno poprieť existenciu značného množstva publikácií k danej problematike. Z rozhodujúceho množstva však parciálneho pohľadu či charakteru. Aj keď problematiku riešenia tzv. židovskej otázky je možné považovať za jedinú celostne spracovanú časť s názorovo jednotiacim pohľadom širokého spektra odbornej komunity. Bolo by však chybou, ak by sa slovenská štátnosť vojnového obdobia spájala len s jednou jeho rovinou – s riešením židovskej otázky – ako nesporne nechválnej činnosti tohto štátneho útvaru.

Nad'alej však nebol odstránený stav absencie komplexného či komplexnejšieho nezaujato – podmieneného pohľadu na vznik slovenského štátu v súčinnosti vtedajšej dobovej situácie. Jednak v súvislosti s kontextom medzinárodných politických udalostí nielen vo vyhranenom stredoeurópskom priestore, ako aj s kontextom vnútropolitického stavu prvorepublikovej i poprvorepublikovej československej spoločnosti bez obonárodnej predpojatosti s osobitným zameraním na Slovensko v nej.²

Odosobnenie sa spolu s odideologizovaním celého spektra právne i fakticky existujúceho vojnového slovenského štátu je jedinou možnou cestou zbavenia sa akejkolvek

1 ZAVACKÁ, Katarína. K článku Jána Drga „Legislatívne vymedzenie pojmu Žid v II. Česko – Slovenskej republike, v I. Slovenskej republike a Protektoráte Čechy a Morava v rokoch 1938 – 1942. In *Historický časopis*, 2015, roč. 63, č. 4, s. 679-688. ISSN 0018-2575.

2 V týchto súvislostiach je potrebné uviesť prinajmenej pozoruhodne vyváženú monografiu HAJKO, Jozef. *Nezrelá republika*. Bratislava : Slovart, 2009. ISBN 9788080858728.

animozity spojenej s akýmkoľvek obdobím tejto prvej Slovenskej republiky a charakteru parciálnych častí jej pôsobenia, čím je možné dosiahnuť konzistentnejší pohľad na tento štátny útvar.

Osobné negatívne dotyky s ním či v podobe akéhokoľvek neospravedliteľného siahnutia na životy vlastných predkov len pre ich menšinovú príslušnosť sa nemôžu stať jediným a rozhodujúcim východiskom zaujatia postoja „pocitvého“ bádateľa k vedeckej problematike.

Patria k tomu aj vstěpovania otca maloletému ešte nechápajúcemu dieťaťu vlastných, bez schopnosti možného overenia zo strany dieťaťa, hodnotení. Vzhľadom aj na podstatu rodičovskej autority takéto hodnotenia vykazujú prinajmenšom výrazné znaky predpojatosti aj bez skúmania príčiny takéhoto konania.

V neposlednom rade tiež bez pozitívnych dotykov so slovenským štátom zo strany osôb – jeho súčasníkov – podieľajúcich sa na formovaní a činnosti tohto štátneho útvaru zanechávajúcich stopu v povojnových emigračných zoskupeniach produkujúcich častokrát s odstupom času prinajmenšom idealizáciu stavu, sledujúc tak v skrytej forme „spytovanie svedomia“ ospravedlňovaním vlastnej činnosti v rokoch 1939 – 1945.

Paradoxnou je však skutočnosť pretrvávania azda aj dostatočne „nevedomovaného“ vžitia sa, a súčasne názorového pribalena si pozostatkov postoja socialistickej historiografie k slovenskému štátu, založenej na princípe odvrátenia pozornosti od vlastného socialistickeho totalizmu k podobnému autoritatívnemu režimu slovenského štátu. Prostriedkom k tomu bola v socialistickej dobe a reáliách nihilizácia v rámci, možno povedať, sebaočísťovania *en bloc* všetkého čo súviselo s prvou slovenskou štátnosťou. A politická nadstavba teórie socialistickeho internacionalizmu bola posvätným grálom na potlačanie národného povedomia v štátoch „svetovej socialistickej sústavy“.

Najväčším paradoxom v tomto smere bol vtedy aj vo vedeckej spisbe vynucovaný pojem tzv. slovenský štát ako absolutizácia historickej pravdy, dokonca s prívlastkom „klérofašistický“. Pričom takzvanosť československého štátu s medzníkmi po roku 1948 či po roku 1968 mala nediskutovateľnú podobu absolutizácie suverénosti aj pri, v nezakrytej podobe, prijatí a používaní tzv. brežnevovej doktríny obmedzenej suverenity jednotlivých socialistickej štátov. Pritom by sa paralelne hodil adekvátne príhodný prívlastok pre reálnosocialistický československý štát dovoleného sovietskeho typu v podobe „ateisticko – bolševický“. To si však v tej dobe nikto nedovolil napísať. Prečo? Človek je omnoho viac hrdinom v totalitarizme ako v demokratickom usporiadaní.

Ale nie len v tej dobe, ale aj v súčasnosti. Núka sa predpoklad, že k dôvodom patrí nostalgia časti všeobecnohistorickej i právnohistorickej obce za československou štátnosťou v jej idealizovanej podobe – bez poškvry. Samozrejme so spoluúčasťou čechoslovakizmu nielen v jeho ideovej konštelácii, ale aj s praktickou realizáciou – prinajmenšom popieraním slovenskej národnej identity, svojbytnosti.

Čechoslovakizmus nebol len štátnou oficialitou prvorepublikového československého štátu. V neoficiálnej podobe v Československu pretrvával aj po roku 1945 v skrytosti pražskej politiky štátostrany ako princíp prevahy väčšieho, rozhodujúceho i ekonomicky silnejšieho brata. Troma pražskými dohodami počnúc, cez prijatie a realizáciu ústavného zákona o československej federácii, časom upravovaného novelami. Až dostal podobu,

keď Václav Havel v poprevratovom období po roku 1989 začal volať po zmyslupnej „autentickej federácii“.

Bez zámeru vstupovať niekomu do svedomia, pri použití štipky zlomyseľnosti, je možné dať komplexnú exkulpanosť prvej slovenskej štátnosti do polohy nestotožňovania sa s nezvratnou existenciou samobytnosti slovenského národa – teda antislovakizmu. Pozoruhodne neprekonateľne a neustále aktuálne aj pre súčasnosť to vyjadril Daniel Sinapius-Horčíčka st. už v 17. storočí slovami: „*A keď sa veci tak majú, neviem, ako by som to nazval, akým závratom hlúposti alebo pýchy trpia tí vrtichvosti, ktorí hoci rodom, jazykom, menom Slováci, sa odtrhávajú od tohto národa jedine a zväčša pre pominuteľný a dočasný ošoh a svoj pôvod prenášajú na iný národ...*“³.

V rovnakých dejinných vojnových časoch, v horších, rovnakých či podobných režimoch v pomere k režimu slovenského štátu, existovali režimy i v mnohých európskych štátoch. V povojnovom období nevykazovalo napríklad Nemecko roky nacistickej štátnosti, Taliansko korporatívny štát, Maďarsko fašistickú štátnosť, Nórsko quislingovské obdobie, Francúzsko štátnosť vo Vichy a podobne. To isté platí v iných dejinných časoch aj o Francovom Španielsku, Salazarovom Portugalsku a podobne.

V nami uvádzaných, no i v ďalších štátoch, nenavítavajú domáci historici a iní intelektuáli diery v historicite ich štátnosti. Pravdepodobne preto, lebo nie sú prinajmenšom proti vlastnej národnej podstate. Vedia prijať následky vlastných omylov, opodstatnenosť vplyvu doby, vplyvu medzinárodnej politiky prepojenosti siločiar. Tiež stav spolusúčinnosti so svojimi predkami v dobrom i zlom aj pri tragických omyloch. Bez stotožňovania sa s nechválne vládnucejšími režimami v istých obdobiach. To je vlastenectvo spojené so zodpovednosťou, tak sa tomu vo všeobecnosti hovorí.

Taký istý princíp by mal prirodzene dominovať aj na Slovensku, s vynechaním profesionálnych postojov a averzií. Bez ohľadu na to či s elitami národa, alebo bez nich.

História slovenského národa tiež zanechala víťazstvá i tragické pochybenia, teda bez stotožňovania sa s pochybeniami režimu reálnej prvej slovenskej štátnosti. Zamlčovanie pozitív slovenskej dejateľnosti v akomkoľvek historickom období je prejavom národnej averzie a slabosti jej vykladačov.

Rozhodujúcou osou nášho príspevku, bez akýchkoľvek rekriminácií, však bude zaujatie stanoviska k odmietaniu autorky článku označovať vojnový slovenský štát termínom prvá Slovenská republika. A predovšetkým jej zdôvodňovanie nepretržite, teda neprerušenej, existencie Československej republiky od jej vzniku roku 1918 až po jej zánik koncom roku 1992. Nie že by autorka vyjadrila takéto stanovisko po prvýkrát, a rozhodne nielen ona, jediná.

Reálne realizujúce sa štátoprávne dejiny slovenského národa, aj pri všetkých omyloch s nimi spojených, je možné bez zveličovania, opájania sa či bezmedzného súhlasu s nimi, spájať s udalosťami vzniku a existencie prvej slovenskej štátnosti v marci 1939, ktoré vecne i osobnostne nadväzovali na dlhodobý národnobuditeľský proces. Slovenský

3 Daniel Sinapius-Horčíčka st. Neo – ferum Latino – Slavonicum (Nový trh Latinsko – Slovenský). Lešno 1678. Citované podľa: *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva. III. Barok. Prôza, dráma a ústna ľudová slovesnosť*. Ed. J. Minárik. Bratislava : Slovenský Tatran, 1997, s. 271. ISBN 9788022204637.

štát nevznikol na zelenej lúke, darom, milosťou či inou historicky nesúvisiacou činnosťou so slovenským národným hnutím.⁴

Za vznikom slovenského štátu stála nepopierateľne dlhodobá snaha početných generácií slovenského národa. Ich názorový potenciál vo vývinovom dejinnom procese dospel do konštatovania vyjadreného slovami: „*Nie je teda dosť uznať osobnosť jeho v holej všeobecnosti, ale potreba je, každý národ uznať tak, ako je vskutku, v priestore tom, ktorý on zaujíma, a ktorý mu prozretelnosť božská vyznačila. Ba do protimlavy a nedôslednosti upadnul by ten, ktorýby osobnosť národa uznal, medze ale tie, v ktorých osobnosť tá obsažená je, a v ktorých ona skutočnou sa stáva, neuznalby.*“⁵ To bol jeho prirodzený, nie umelý, ale výhradne autentický slovenský národno-štátny kapitál.⁶

Nebol to ani výsledok revolučných, spontánnych udalostí. Slovenský štát vznikol v lone československého štátu, ktorý validačným ústavnoprávnym aktom októbrovo/novembrových autonomistických udalostí roku 1938 vytvoril rozhodujúce predpoklady pre uznanie prirodzenosti práva slovenského národa v rovine štátoprávnej. Je potrebné osobitne zdôrazniť charakter danej doby poznačenej vnútropoliticky reálne viditeľným i faktickým rozkladom dovtedajšej politickej moci v československom štáte umocnenej abdikáciou E. Beneša z postu prezidentskej hlavy štátu. A to bez nejednoznačnosti v názore či išlo o dobrovoľný či vynútený prezidentský akt. Nemožno tiež spochybňovať, že slovenský autonomistický komplex udalostí v roku 1938 sa realizoval bez vedomostí, prípravy, či i len tušenia scenára z marca 1939. Hlavný protagonista, Hlinkova slovenská ľudová strana, nielen v tom období najsilnejšia slovenská politická strana, nemala vo svojom programovom portfóliu rozbitie československého štátu s cieľom konštituovania sa samostatnej slovenskej štátnosti.

Z ustanovení rozhodujúceho medzinárodnopolitického dokumentu z konca septembra 1938 – Mníchovskej dohody – nemožno vydedukovať zámer signatárskeho hitlerovského Nemecka podieľať sa na konštituovaní samostatnej slovenskej štátnosti. Navyše, jej ostatní signatári v súvislosti s jej podpisom neboli konfrontovaní vynucovacími aktmi zo strany Nemecka. Nemožno tiež preukázať ani zlomok vplyvu, nebudaj podielu, čelných predstaviteľov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na zvolaní konferencie v Mníchove či na koncipovaní tam prijatej dohody. Pozoruhodne závažným faktom, v prevažnej väčšine článkov súvisiacich s danou problematikou prinajmenej nedoceňovaným či priamo obchádzaným, je skutočnosť časového vysporiadania sa pôvodne signatárskych štátov mníchovskej konferencie, neskoršej protihitlerovskej koalície, s ustanoveniami i následkami Mníchovskej dohody.⁷ V týchto uvádzaných aj časových reáliách a súvislostiach je

4 Pozri bližšie ustanovenia najvýznamnejších dokumentov slovenského národného hnutia z rokov meruôsmych i z roku 1861.

5 *Memorandum národa slovenského*, Turčiansky Svätý Martin 6. – 7. jún 1861. Citované podľa: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov X. Od revolúcie 1848 – 1849 k dualistickému Rakúsko-Uhorsku. Počiatky politickej emancipácie Slovákov a formovania modernej spoločnosti*. Bratislava: Literárne informačné centrum Bratislava, 2009, s. 136. ISBN 9788089222650.

6 V porovnaní so vznikom československého štátu, bez spochybňovania podstaty jeho štátnosti, národná dimenzia, minimálne navonok, absentovala vinou neexistencie, doslova umelo vykonštruovanej fikcie, i tvrdo počas jej prvorepublikovej podoby obhajovanej, jednotného československého národa. Táto sa v konečnom dôsledku stala preň v nezanedbateľnej miere aj osudnou.

7 Medzinárodnoprávne uznávacie akty Dočasného štátneho zriadenia československého prebehli v roz-

na mieste zásadná otázka: Čo reálne existovalo, aká reálna, aj v európskych dimenziách topograficky zachytená, okrem ďalších skutočností, štátnosť na vtedajšom území Slovenska existovala?

Prvá Slovenská republika vznikla vo vtedajšom reálnom medzinárodnomprávnom i politickom minimálne stredo európskom, ba európskom priestore. Uvádzaná vtedajšia realita nebola fikciou či virtualitou!

V súvislosti s rezíduami výsledkov mníchovskej konferencie je nutné neobísť ešte jednu skutočnosť – irelevantnosť bezprostrednosti vplyvu Mníchovskej dohody na konštitučný akt slovenského štátu. Podpísaním Mníchovskej dohody nevznikol slovenský štát a Mníchovská dohoda nebola jeho zakladajúcim štátoprávnym aktom. Ak teda Mníchovská dohoda nezrodila prvý slovenský štát, jej nulita nemôže logicky spochybniť jeho existenciu.

Slovenská republika rokov 1939 – 1945 existovala ako reálny štát, teda v historickej postupnosti ako prvý štátny útvar Slovákov. Len v prípade romantického pohľadu, s absolútnou nemožnosťou potrebného vydokladovania, by to bola Veľkomoravská ríša. A len s použitím absolutizácie recesie, a bez akejkolvek vážnosti, v podobnom duchu ale s paradoxom, aj autorkou článku uvádzaná Slovenská republika rád.

Odporovať existencii historicky prvej slovenskej štátnosti nemá oporu ani v niekedy rigidných stanoviskách historikov i právnych historikov k spôsobu vyhlásenia slovenského štátu. Tieto si prinajmenšom nekladú, tým aj nehľadajú odpoveď, či dokonca až obchádzajú určite nie bezvýznamný historický fakt existencie, na základe volieb na Slovensku v decembri 1938, prejavenej vôle obyvateľov Slovenska zacielenej na slovenskú samostatnosť. Bez ozbrojeného vystúpenia, dôstojne vystavený legálne legitímny mandát pre rozhodujúcich slovenských politických reprezentantov stojacich neustále od roku 1918 na uplatňovaní princípu samosprávnej autonomizácie územia Slovenska.⁸

V dejinách, v pohnutých prelomových časoch, nie je rozhodujúca rigoróznosť formálnosti. Nič na tom nemení v decembri 1938 charakter referendumovo-volebného hlasovania. Z pohľadu princípov prirodzeného a demokratického posudzovania jeho aspektov je rozhodujúci prejav vôle národa, obyvateľstva. Ten podľa jeho výsledkov bol prinajmenšom protičeskoslovenský, rozhodne však protičeskoslovensko – unitaristicko-štátny.⁹ Za použitia do istej miery zjednodušujúceho pohľadu už týmto možno pochybovať o vtedajšej plnohodnotnej existencii československej štátnosti na území Slovenska. Obchádza sa tiež fakt, že voľby v decembri 1938 sa realizovali na základe vtedy platných československých prvorepublikových volebných zákonov. Podozrivo sa zabúda na skutočnosť,

medzi od 18. júla 1941 (Sovietsky zväz a Veľká Británia) do 31. júla 1942 (Spojené štáty americké). Plnohodnotné dištancovanie sa Veľkej Británie od svojho podpisu Mníchovskej dohody nastalo až 5. augusta 1942 a zo strany Francúzskeho národného výboru, reprezentujúceho koncentráciu odboja, až 29. septembra 1942.

8 Takýto referendumovo-volebný mandát nemala Slovenská národná rada pred i počas Slovenského národného povstania. Ale ani žiadny iný orgán v našej histórii. Nedisponoval nim ani jeden z rozhodujúcich orgánov pri vzniku československého štátu. Tobôž už vo februárových udalostiach roku 1948, keď sa dokonca vôľa voličov na Slovensku vyjadrená vo volebných výsledkoch z roku 1946 týmito udalosťami anulovala.

9 Pripomenieme si len znenie „referendovej“ otázky: „*Chceš nové, slobodné Slovensko?*“

že Hlinkova slovenská ľudová strana nebola vtedy štátostranou na Slovensku, ale rovnocenne pôsobila vo vtedajšom celostnom československom straníckom systéme.

Slovenskí voliči chceli v decembri 1938 štátnosť, no nevedeli svojou odpoveďou vyjadriť, akú podobu by mala mať, nevedeli, aký politický, štátny a právny režim bude mať. Nie je potrebné im vyčítať dôverčivosť voči Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, ktorej nemalú časť tvorili a významné stranícke posty zastávali predstavitelia katolíckej cirkvi. Katolícke duchovenstvo bolo ucelenou a najpočetnejšou vzdelanou vrstvou slovenského národa a katolicizmus bol na Slovensku najrozšírenejším, a tým aj najvplyvnejším náboženstvom. A keď sa režim vyhlásenej prvej slovenskej štátnosti postupne prejavil v nie žiaducich dimenziách, vystúpili slovenskí voliči v Slovenskom národnom povstaní nie proti prvej Slovenskej republike, ale proti ňou uplatňovanému režimu. Účastníci Slovenského národného povstania predsa revolučne a jasne stáli na pozíciách samobytnosti slovenského národa odmietnutím čechoslovakistickej koncepcie. Neúnavne presadzovali jednoznačne iné štátoprávne postavenie Slovenska v povojnovom usporiadaní ako bezvýhradne unitaristickú nepretržitú kontinuitu s predmnichovským Československom. Prejavom revolučnej vôle slovenského národa, v širokospektrálnom stranícko-politickom vyjadrení, sa dosiahol stav povojnovej diskontinuity voči aj národno-štátnemu vyjadreniu usporiadania povojnovej československej štátnosti. A pritom boli konfrontovaní s uznávacím aktom štátov protihitlerovskej koalície voči Dočasnému štátnemu zriadeniu československému, samozrejme za predpokladu vojenskej porážky nacistického Nemecka, s jeho dosahom na povojnové usporiadanie československej štátnosti. Nepochybne, toto tiež nemôže zapadať do tézy o nepretržitej existencii československej štátnosti od roku 1918 až do roku 1992.

Ani ďalší nie celkom jednoznačne prijímaný aspekt vyhlásenia slovenského štátu v marci 1939 nemôže spochybniť existenciu prvej Slovenskej republiky v druhovojnovom období. Jeho platformou sú výhrady voči nátlakovej činnosti na Jozefa Tisu zo strany Adolfa Hitlera. Posudzovanie vyhlasovacieho aktu niektorými historikmi prinajmenej neberie do úvahy, či skôr zabúda sa, na medzinárodný stredo európsky stav a dosah prijatia Mnichovskej dohody. Dovtedajšie veľmocenské postavenie dvoch jej signatárov – Francúzska a Veľkej Británie – v poprvovojnovom stredo európskom priestore bolo nepochybne „zradou ich záväzkov“ voči Československu, ktoré bolo dobrovoľne, v zmysle ich vlastných cieľov a zámerov, postúpené Nemecku.

Nesporne by bolo prekvapujúce, a v historických dejoch ahistorické, zamieňať si súhlas s nátlakom, či preferovať nátlak pred súhlasom, zo strany novej nemeckej nacistickej stredo európskej veľmoci usporiadať pomery v danom geografickom priestore podľa svojich predstáv. Pohotovú rozhodnosť predsedu HSLS J. Tisa – vtedajšej najvýznamnejšej politickej osobnosti na Slovensku – v súvislosti s vyhlásením slovenského štátu je nutné hodnotiť iba ak za akt „vynutiteľno“ národnoštátne potrebný, štátnicko jedinečný a múdro zrelý.¹⁰ Navyše, ako je dobre známe, samotný akt štátnej samostatnosti realizoval v podstate orgán vzniknutý v decembri 1938 z vôle slovenského obyvateľstva.

10 Paralelu možno nájsť v činnosti prvého demokraticky zvoleného prezidenta Československa v ponovembrovej dobe roku 1989 Václava Havla. Štátnicky múdro sa nerozpakoval zložiť ústavný validačný prezidentský sľub prisahou na vtedy platnú československú socialistickú ústavu sľubujúcu vernosť socialistickému zriadeniu, jeho ochrane a zachovaniu. Napriek tomu, že počas celého svojho života bol nielen s ním

V tejto súvislosti je potrebné ešte poznamenať, že dosiaľ nebola historiografiou ani len položená hypotetická otázka: Dalo sa reagovať inak? V prípade, že má niekto odvahu koncipovať jednoznačne vybilancovanú odpoveď, možno len pripomenúť historicky dlhodobý stav vyhrotenej maďarizačnej politiky voči Slovákom v čase dualistickej monarchie spolu s neutíchajúcimi výpadmi maďarskej politiky k záverom Trianonskej dohody. K tomu pridať aj realitu spoločne v podstate 20 rokov koordinovanej krajne nepriateľskej zahraničnej politiky voči údajne umelému predmnichovskému československému štátu zo strany Maďarska i Poľska s cieľom jeho vzájomného prerozdelenia.

Vojnová prvá Slovenská republika bola nespochybniteľne realitou, čo je možné vydokumentovať tiež medzinárodnoprávnym uznaním zo strany 27 štátov. V opačnom prípade by sme spochybnili plnohodnotnosť uznávacích aktov, *de facto* i *de iure*, zo strany relevantných vtedajších európskych veľmocí, následne s nutnosťou polozenia zásadnej otázky: Ak neexistovala prvá Slovenská republika, čo tieto štáty diplomaticky uznali? Fikciu, prelud či virtualitu? Tieto diplomatické uznania boli bezvýhradné, neobsahovali žiadne, ani tajné, doložky s výhradou. Svojím uznaním štáty priznávali prvej Slovenskej republike rovnaký štátut v medzinárodnoprávnom i politickom priestore ako mali ony samy, čo bolo rovnako nimi v obojstrannosti prijaté spečatením tiež zo strany slovenského štátu. Navyše je všeobecne známe, že medzinárodnoprávne uznanie nemá a ani nemôže mať formu dočasnosti!

V medzinárodnom práve vtedy i teraz platí zásada, že uznanie je bezpodmienečné a neodvolateľné. Teda dosah uznaní *de iure* spočíva v jeho neodňateľnosti či neoduznateľnosti a potvrdzuje v našom prípade plnú medzinárodnoprávnu suverenitu. Prvá Slovenská republika bola rovnoprávnym členom medzinárodných dohôd a konvencií, bola subjektom medzinárodných obchodných zmlúv. Nič to nemení na skutočnosti, že zahraničnú politiku realizovala v zhode so záujmami veľmocenského Nemecka.¹¹

O existencii prvej Slovenskej republiky nemožno pochybovať ani z hľadiska vnútroštátoprávnej suverenity. V historickej postupnosti je možné sa oprieť okrem iného aj o text Vyhlásenia vlády Slovenskej krajiny z 21. februára 1939 zdôrazňujúci, že „od 6. októbra 1938 tento náš slovenský štát je síce pokračovateľom starého štátu česko – slovenského, vyrastá akoby z neho, ale je novým štátom ... v rámci nového štátoprávneho zriadenia ...“.¹² Takéto prejavenie vôle reprezentantov slovenského národa legálnym slovenským orgánom uznávaným aj pražskou centrálnou vládou tiež nemá oporu v tvrdeniach o nepretržitej existencii československého štátu od roku 1918 po koniec roku 1992, teda neexistencie prvej Slovenskej republiky.

v rozpore, ale nezakryte proti nemu bojoval. Urobil tak v mimoriadnej, historickej prelomovej situácii sledujúc naplniť vôľu rozhodujúcej väčšiny obyvateľstva oboch federálnych národných republík nevyjadrenú *lege artis* v podobe volebných výsledkov. Mohol inak?! Mal by byť tento jeho prezidentský akt anulovaný či *lege artis* prezident V. Havel následne trestnoprávne postihovaný?! V danej situácii a čase to bola jediná možná a správna cesta legítimizácie vtedajšej revolučnej moci, vytvárajúca základ nového demokratického usporiadania vtedajšej spoločnosti.

11 Rovnako to bolo aj v prípade vtedajšieho Maďarska, Rumunska atď. To isté platí aj pre predmnichovské Československo versus jeho protektorské veľmoci Francúzsko a Veľká Británia. V historickej väzbe nemožno neopomenúť ani socialistické Československo versus jeho protektor Sovietsky zväz.

12 *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, II.* Bratislava : Národné literárne centrum; Dom slovenskej literatúry, 1998, s. 197. ISBN 9788088878483.

Prvá Slovenská republika disponovala všetkými formálnymi sprievodnými vnútroštátnymi znakmi existencie suverénneho štátu: mala štátny znak, zástavu, pečať, prezidentskú štandardu i štátnu hymnu. Mala vlastnú ústavu, vlastný ústavný systém najvyšších orgánov štátnej moci a správy vykonávajúci ústrednú zákonodarnú, vládnu, výkonnú a súdnu moc. Nemožno nevidieť naplnenie tiež rozhodujúceho a určujúceho prvku vnútornej suverenity skutočnosťou, že až do vypuknutia Slovenského národného povstania, s výnimkou exteritoriality časti západného Slovenska používaného na zmluvnom základe nemeckou brannou mocou, sa na jej území nenachádzali žiadne cudzie, teda ani nemecké vojská.¹³ Prítom nemecké vojská na územie Slovenska nevtrhli spôsobom sovietskych vojsk a ich spojencov v auguste 1968 (čo platí do vypuknutia SNP).

V prípade zotrávania na téze nepretržitej existencie československého štátu od roku 1918 do roku 1992, a tým neexistencie prvej Slovenskej republiky, je nutné potom v logickej súvzťažnosti jednoznačne označiť československý štát za nositeľa všetkých príkorí voči napríklad židovskému obyvateľstvu (prijatie protizidovského zákonodarstva, jeho realizácia a podobne). Za to by niesla zodpovednosť československá štátna moc. Ak neexistovala prvá Slovenská republika, nemohla vydávať takéto zákony, ani realizovať ich, pretože v zmysle takejto tézy bola by jej nechvalná činnosť odobratá „... z hľadiska platného medzinárodného práva...“.¹⁴ Absurdná čo i len teória? Iste! Ešte horšia skutočnosť dožadovať sa jej!¹⁵

Nadväzovanie na československý štát od jeho vzniku roku 1918 by tiež znamenalo nadväzovanie na jeho oficiálnu, jedinou štátoprávnu teóriu čechoslovakizmu potierajúcu samobytnosť slovenského národa. Výsmech nielen do tváre slovenským národným buditeľom i všetkým zástancom a budovateľom samobytnej slovenskej národnej identity v samostatnom štátnom ustrojení ako najvyššej hodnoty národného života nielen slovenského, ale ako nám to história dostatočne preukazuje, ale každého národa. Zotrávanie čechoslovakistickej fikcie v akejkolvek podobe podvedomia je neprípustnou bránou, je konformizmom antislovakizmu. A nie je rozhodujúce, akou formou a prejavom sa to deje, čo sa potiera a čo zveličuje. Chyby a nepravosti sa udiali pri prvopočiatkoch reálnej tvorby slovenskej štátnosti v rokoch 1939 – 1945. Všetky chyby a nepravosti sú žiaľ pri najmenšom jej smutnou kapitolou či až hanbou. Jedinou možnou formou je ospravedlniť sa za vtedy vzniknuté ľudské príkorie. A to sa deje a udialo.

13 Rovnako ako po roku 1948 zo strany Sovietskeho zväzu vo vzťahu k Československu, existovali však formy zasahovania nemeckej ríše do výkonu slovenskej politiky, v bezpečnostných, vojenských, tlačových, finančných i hospodárskych a iných záležitostiach prostredníctvom poradcov. Je však takisto pravdou, že až do salzburských rokovaní roku 1941 konanie nemeckých poradcov vykazovalo skôr prvky kontrolné ako bezprostredne riadiace.

14 ZAVACKÁ, Katarína. K článku Jána Drga „Legislatívne vymedzenie pojmu Žid v II. Česko – Slovenskej republike, v I. Slovenskej republike a Protektoráte Čechy a Morava v rokoch 1938 – 1942. In *Historický časopis*, 2015, roč. 63, č. 4, s. 687. ISSN 0018-2575.

15 Zaujímavo v tejto súvislosti vyznieva tiež postoj československého (ľudovodemokratického a následne socialistického) zákonodarcu k platnosti noriem z obdobia Slovenského štátu, ktoré už len tým, že ich rušil, uznával za platné (napr. Zmenkový a šekový zákon č. 191/1950 Zb. zrušil zákon zmenkový č. 255/1941 Sl. z. a zákon šekový č. 256/1941 Sl. z., Zákoník práce č. 65/1965 Zb. zrušil zákon č. 333/1939 Sl. z. o zamestnávaní cudzincov a pod.).

Slovenská republika vzniknutá roku 1993 bola nástupníckym štátom Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky. Existencia absolútnej zhody v radoch zodpovedných slovenských historikov i právnych historikov, aj vzhľadom na autoritársku podobu uplatňovania režimu vojnového slovenského štátu, za podobu ktorého nesie zodpovednosť hlava štátu J. Tiso, je jedine možným stanoviskom o nemožnosti ani len v náznakoch uvažovať o nástupníckej previazanosti súčasnej Slovenskej republiky na prvú Slovenskú republiku. Je na škodu veci, že pri koncipovaní súčasnej ústavy Slovenskej republiky, vinou neodôvodneného tlaku zo strany vtedajšieho rozhodujúceho politického činiteľa na Slovensku – Hnutia za demokratické Slovensko – táto skutočnosť sa nevyjadrila aj v samotnom názve v poradí už piatej Slovenskej republiky. Teda namiesto existujúceho názvu Slovenská republika, zhodného s prvou Slovenskou republikou, názov napríklad Republika Slovensko. Už na prvý pohľad by to každému jednomyseľne evokovalo fakt i skutočnosť zároveň, že vznikajúca súčasná Slovenská republika nie je nástupníckym štátom vojnovej prvej Slovenskej republiky.

Je otázne, a hlavne na zamyslenie, či je správne a nutné vnášať do odborných diskusií podmienených inopostojivými názormi a hodnoteniami pocity či až vášne. Absolutizácia pravdy nielen v historiografii neexistuje, ak áno, bol by to už jednonázorový diktát. Historický seniorát to už raz zažil a žilo sa mu v ňom zložito až ťažko. Je potrebné vytvárať podobný jednonázorový marasmus?! Bez rozdielu či ide o nanajvýš fundovaného bádateľa, uznávanú kapacitu zastávajúcu najvyšší level, či služobníka vedy inej dosahovanej úrovne pri nutnej pokore k svojej práci, k práci svojich predkov i súčasníkov, a s odkazom pre nasledovníkov, nemožno objektívne prehliadnuť a prehliadať neprehliadnuteľné. A to, že PRAVDA JE KNIHA, KTORÚ EŠTE NIKTO NEDOČÍTAL DO KONCA. Trúfa si niekto aj v slovenskej historiografii normálne a objektívne preukázať niečo iné?!

prof. JUDr. Dr. h. c. Peter Mosný, CSc.
Právnická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Katedra dejín práva
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
peter.mosny@truni.sk

doc. JUDr. Miriam Laclavíková, PhD.
Právnická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Katedra dejín práva
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
miriam.laclavikova@truni.sk

RECENZIE

SKALICA. Ed. Viera Drahošová. Skalica : Mesto Skalica – Záhorské múzeum, 2014. 1229 s. ISBN 9788097179748.

Roku 2014 vyšla monumentálna monografia o meste Skalica, ktorú možno žánrovo zaradiť medzi multidisciplinárne publikácie komplexne mapujúce minulosť určitého mesta alebo regiónu. Chvályhodné je, že sa k ich koncipovaniu pristupuje väčšinou z iniciatívy domácich odborníkov, ktorí si prizývajú k spolupráci kolegov z iných vedeckých inštitúcií. Nezanedbateľný je ich výchovný a osvetový význam v tom najlepšom slova zmysle. V posledných decéniách minulého storočia vzrástol záujem o ich vydávanie, zlepšila sa aj úroveň spracovania i typografického prevedenia. Monografia o Skalici však vyniká nad všetkými predovšetkým svojim rozsahom, ktorý vychádza z nesmierne bohatého materiálu. Skalica je mesto, ktoré má bohatú históriu a aj zachované pramenné materiály. V minulosti žila bohatým kultúrnym aj vedeckým životom, takže pri jej koncipovaní bolo z čoho vychádzať a na čo nadväzovať. Veď práve tu vychádzali zaujímavé práce týkajúce sa samotného mesta alebo celého Záhoria, zo starších napr. v *Sborníku záhorských akademikov so sídlom v Malackách I – II* (Trnava 1932 – 1942). Z pera Jozefa Šáteka je významné dielo *Náboženské pomery v Skalici od reformácie do jozefinizmu* (Trnava, 1946) a *Holíčsko-Šaštínske panstvo* zachované v rukopise. Ešte možno spomenúť *Tristo rokov skalického gymnázia* (Skalica, 1965) od J. Šáteka a kol. V súčasnosti vyšiel siedmy ročník obnoveného titulu *Zborník Záhorského múzea v Skalici* (Skalica, 2014) a XXIV. ročník náučno-popularizačného časopisu venovaného dejinám, tradíciám, prírode a kultúre oblasti Záhorie. Od vydania prvej monografie o Skalici (Bratislava, 1968) prešlo takmer polstoročie a teraz sa dostáva čitateľovi do rúk nové vyzreté spracovanie dosiahnutých i prehodnotených parciálnych výskumov o meste doplnené o najnovšie výsledky.

Predkladaná monografia je koncepčne rozdelená do desiatich kapitol, na ktorých pracovalo súčasne viacero odborníkov. Ich mená uvádzame v plnom znení:

1. *Príroda* (Peter a Mária Barančokovci, Eva Bulánková, Peter Gajdoš, Milada Holecová, Henrik a Eva Kalivodovci, František Petrovič, Jozef Šteffek, Miriam Vlachovičová),
2. *História* (Robert Bača, Peter Brezina, Ján Hunka, Antonín Konečný, Ján Lukačka, Miroslav Mindáš, Jozef Šátek),
3. *Vývoj sídla a pamiatky* (Jozef Blaha, Viera Drahošová, Richard Drška, Martin Hoferka, Štefan Magula, Miroslav Mindáš, Alexander Ruttkay, Renáta Žemberová),
4. *Hospodárske dejiny* (Peter Brezina, Drahomír Čermák, Viera Drahošová, Pavol Chocholáček, Martin Jablonický, Zuzana Juričková, Antonín Konečný, Miroslav Mindáš, Anna Palkovičová, Antonín Přichystal, Michal Srholec, Eva Svibová, Zora Viestová, Mária Zajíčková),
5. *Duchovný život* (Peter Brezina, Viera Drahošová, Martin Hoferka, Miroslav Mindáš, Vladimír Petrovič, Eva Poláková),
6. *Školstvo* (Peter Brezina),
7. *Obyvateľstvo* (Karol Bielik, Richard Drška, Frederik Feder Mayer, Antonín Konečný, Ladislav Vrtel),
8. *Tradície a kultúra* (Alexandra Balgová, Peter Brezina, Ladislav Čavojský, Anton a Pavel Dinkovci, Viera Drahošová, Lubomír Ďurovič, Eva Fordinálová, Agáta Klimeková, Peter Michalovič, Anna Palkovičová, Helena Polakovičová, Michaela Sibylová, František Tomík, Štefan a Mária Zajíčkovci),
9. *Šport* (Viktor Kováč, Miroslav Mindáš),
10. *Osobnosti* (Anna Palkovičová a autori hesiel uvedení „ad hoc“).

S výnimkou kapitoly o prírode a čiastočne o športe sa všetky dotýkajú histórie a príbuzných odvetví. Prvých sedem kapitol a šport sú ďalej spracované chronologicky, kapitola o tradícii a kultúre zase podľa tematiky, takže orientácia v nich je jednoduchá, k čomu napomáha aj menný register.

Prvá písomná zmienka o Skalici pochádza z roku 1217, štatút slobodného kráľovského mesta získala roku 1372 za Ľudovíta I. Veľkého z rodu Anjouovcov. Od tohto sa odvíja jej významné postavenie v celom záhorskom regióne, ktorého rozvoj možno sledovať po každej stránke v priebehu stáročí. Ale jej dejiny sú omnoho staršie. Archeologické bádania poukazujú na staršiu a mladšiu dobu kamennú a na dobu bronzovú. Objavili tu pamiatky i numizmatické nálezy z čias Rímskej ríše a po Slovanoch. Skalica bola významnou strediskovou oblasťou už v čase Veľkej Moravy. Od 13. storočia prináležala do majetku svätajurských a pezinských grófov, potom Matúša Čáka Trenčianskeho a za Žigmunda Luxemburského Ctiborovi z Ctiboric. V 15. a 16. storočí bola dôležitým hospodárskym i kultúrno-duchovným centrom, čo si udržala pre oblasť Záhoria dodnes. Osobitne prekvitala v 18. a 19. storočí. Ku konsolidácii nepriaznivých pomerov došlo za Mateja Korvína, keď mala vraj 600 domov, čo je omnoho viac, ako mala v tomto čase Bratislava v intraviláne. Po Moháči bola Skalica daná do zálohu na 40 rokov pánom zo Žerotína. Zmietala sa vo víre stavovských povstaní, ale predtým ju v duchovnej oblasti výrazne zasiahli reformačné prúdy. Takto by sa dalo pokračovať cez absolutizmus Leopolda I., baroko, osvietenstvo, jozefínske reformy až po vojnové a povojnové obdobie, resp. po dnešnú dobu. Aký dopad mali veľké dejinné udalosti na každodenný život obyvateľov mesta Skalica, sa dozvedáme zo súvislého výkladu doloženého citátni často v pôvodnom slovenskom jazyku alebo v preklade z latinského jazyka.

Tretia kapitola *Vývoj sídla a pamiatky* charakterizuje vznik stredovekého mestského jadra, kde sa predpokladá na základe archeologického výskumu, že v okolí Rotundy sv. Juraja, na mieste kalvárie bol na prelome 12./13. storočia hrad, resp. fortifikačná pevnosť uvádzaná roku 1398 ako „*castrum Szakolca*“ = „*castellum*“. Vtedy už stáli v Skalici aj obranné múry. Charakter mesta dotvárali meštianske domy i svetské stavby, ktoré často zanikli v dôsledku požiarov a vojnových nepokojov. Jednako sa uchoval napr. Ctiborov špitál z 15. a Stará radnica zo 16. storočia, ale aj Dom kultúry navrhnutý architektom Dušanom Jurkovičom začiatkom 20. storočia. Sakrálné budovy – napr. františkánsky kláštor i s kostolom bol založený v Skalici v druhej polovici 15. storočia a vysvätený roku 1484. Zo 17. storočia je Kostol Najsvätejšej Trojice (milosrdných bratov), v 17. storočí to boli jezuiti, začiatkom 18. storočia karmelitáni, pavlíni a neskôr evanjelici a. v., ktorí tu zanechali svoju pečať. Tieto stavby s prevažne barokovým interiérom a bohatou výzdobou i mnohé menšie, ako sú kaplnky spolu so sochami či náhrobkami, tvoria hodnotné sakrálné pamiatky. V súčasnosti sú všetky zreštaurované.

Nasledujúca kapitola sa venuje hospodárskym dejinám. Skalica, ležiaca pri rieke Morava a na hranici s Českom, bola v stredoveku významným obchodným centrom vzhľadom na výhodnú polohu na križovatke viacerých obchodných ciest. Prvým domácim artiklom bol kameň, ktorý tu ťažili v čase Veľkej Moravy, a bol kľúčovým stavebným materiálom pre hradiská pri Mikulčiciach a pre Pohansko. Ďalej sú spracované všetky remeselnícke cechy, ktoré sa v meste rozvíjali od 15. storočia, ale záznamy sa zachovali až od 16. do 19. storočia. Kapitola pokračuje živnosťníctvom, bankovníctvom, priemyslom a poľnohospodárstvom v 20. storočí, končí poštovníctvom a železničnou dopravou.

Skalica patrila po roku 833 pod správu Moravského kniežatstva – Mikulčické Valy s 12 kostolmi boli blízkym kresťanským centrom a jeho 13. kostolom bola Kaplnka sv. Margity Antiochskej v Kopčanoch. Odborníci však s istotou potvrdzujú ako najstaršiu pamiatku až Rotundu sv. Juraja z 12. storočia, ktorá plnila funkciu kostola. V stredoveku sa v meste prejavovalo nebezpečenstvo vplyvu valdenstva a husitov, a tak k lepšej náboženskej ochrane pred herézou prispelo založenie vyššie spomenutých rádov. Pomoháčske obdobie je poznamenané šírením luterskej reformy a ná-

slednej rekatolizácie. Duchovný život je podrobne vykreslený z hľadiska katolíckej cirkvi, ktorá spadala v 16. – 18. storočí pod Šaštínsky archidiakonát, i z hľadiska evanjelickej cirkvi, ktorá zriadila svoj cirkevný zbor až po vydaní *Tolerančného patentu* roku 1781. Židovská náboženská obec tu existovala podľa písomných prameňov v 15. storočí, ale načas im kvôli úžere zakázali vstup do mesta – roku 1549 sa mesto obrátilo s takouto prosbou na kráľa. V 17. storočí sa Židia venovali hlavne obchodu medzi Uhorskom, Moravou a Českom, po druhej svetovej vojne komunita zanikla predovšetkým kvôli holokaustu.

S výsadami slobodného kráľovského mesta roku 1372 sa v Skalici začali zrejme písať aj dejiny školstva, pretože mesto získalo patronát nad obsadzovaním farára i rektora školy. Ale menovite sa spomína až Jakub roku 1542. Na mestskej škole sa učilo po latinsky a pomocný jazyk bol jeden slovanský, hlavne podľa študijných poriadkov, ktoré vypracoval ostrihomský arcibiskup Mikuláš Oláh. Výhodou bolo, že mesto malo tlačiareň od 2. polovice 17. storočia a mohlo si samo tlačiť potrebné učebnice. Evanjelické školstvo sa rozvíjalo od roku 1570 – tieto údaje korešpondujú s rozvojom stredného školstva v rámci celého územia Slovenska. Okrem toho tu fungovali školy Jednoty bratskej a židovskej komunity. Známe štátne gymnázium založili roku 1918 na základe cirkevného jezuitského gymnázia, ktoré fungovalo od roku 1662; vychovalo celé generácie vynikajúcich odborníkov, ktorí sa výborne uplatnili v najrozmanitejších oblastiach. Podobne sa možno vyjadriť o Masarykovom Prvom československom štátnom reálnom gymnáziu.

V kapitole o obyvateľstve sa podrobne popisuje rozvoj mestskej správy podľa zachovaných prameňov od roku 1572, i keď sa dá predpokladať, že sa správa budovala od roku 1372. Tu možno podrobne sledovať úrady mesta a menovite ich funkcionárov, taktiež kráľovských úradníkov a šľachticov v pomoháčskom období. Nasledujú symboly mesta a blok o zdravotnej starostlivosti.

Tradícia a kultúra zahŕňa množstvo ďalších aspektov mimoriadne potrebných pre výskum každodenného života občanov od odevu mešťanov, ľudovoumeleckej tvorby, stravovania a stolovania cez ukážku svadby až podiel hudby v živote občanov či už chrámovej, svetskej, ľudovej, alebo hudobného spolkového života. S tým je spojená aj výroba hudobných nástrojov, tance, folklór. Inou kategóriou je jazyk, ktorý je na pomedzí s Moravou totožný s jazykom moravskej obce Sudoměřice. Nemožno ho však považovať za češtinu, čo dokazuje aj nasledujúci jazykový rozbor s ukážkami gramatiky a jazykových i štylistických prostriedkov. Tento jazyk sa stal základom pre Doležalovu gramatiku *Grammatica Slavico-Bohemica* (Bratislava, 1746), ktorej napísanie inšpiroval Matej Bel. Skalica mala od roku 1659 svoju tlačiareň – spočiatku to bola jezuitská tlačiareň. Avšak najväčšiu slávu a produkciu zaznamenala generácia Škarniclovcov v rokoch 1761 – 1898; prehľad ich tlačí po obsahovej i typografickej stránke ponúkajú ďalšie stránky monografie. Čo možno doplniť a čo je menej známe, je pôvod ich drevorezových štočkov. Podľa výskumu Evy Šefčákovej pochádzajú zo začiatku 16. storočia z Norimbergu, z dielne Albrechta Dürera, Erharda Schöna či kopistu Hansa Sebalda Behama, a ešte v tom istom storočí sa dostali k tlačiarovi Jánovi Günterovi v Prostějove a v Olomouci. V 18. storočí získal tlačiareň František Antonín Hirle a potom jeho zať Jozef Antonín Škarnicl, ktorý prišiel do Skalice a roku 1761 zriadil tlačiareň (*Drevené štočky. Zbierka Historického múzea Slovenského národného múzea v Bratislave*. Bratislava, 1998). Z umeleckých odvetví malo divadelníctvo, kino a výtvarné umenie najväčší podiel na vyššej úrovni života obyvateľov. Na tomto mieste treba vyzdvihnúť významné kultúrne zázemie a národné povedomie, ktoré na prelome 19. a 20. storočia pretrvávalo v Skalici, za čo si vyslúžila honosný epiteton „perla Záhoria“.

V poslednej kapitole sa uvádzajú medailónky o najvýznamnejších osobnostiach, ktoré pochádzali zo Skalice, študovali alebo pôsobili v tomto meste od najstarších čias po súčasnosť. A celkom nakoniec je pár výnimočných mien tých, ktorí získali čestné občianstvo Skalice.

Poznatky o dianí na našom území na konci stredoveku a začiatku novoveku sú pomerne obmedzené pre nedostatok alebo nespracovanie archívneho materiálu. Skalica je v tomto ohľade

výnimkou, pretože jej fond je od 16. storočia dobre zachovaný a ani v 50. rokoch 20. storočia sa s ním veľmi nehýbalo; v súčasnosti sa nachádza vo františkánskom kláštore. Z uvedeného hľadiska má monografia veľký význam, pretože tento materiál sa predkladá odbornej verejnosti vo veľkej miere spracovaný. Okrem toho je v nej po prvýkrát zhodnotené aj obdobie od 2. svetovej vojny po súčasnosť. Bohatý odkazový materiál s uvedením príslušného prameňa alebo literatúry dokumentuje jednotlivé texty, ktoré sú prehľadné a pre čitateľa pútavé. Monografia spĺňa kritériá vedeckého diela, ktoré sumarizuje a hodnotí doterajšie práce, a popritom prináša množstvo nových poznatkov i detailných informácií z histórie Skalice. Početné vyobrazenia, kópie listín a listov z archívov, starých a vzácných rukopisov i tlačí, mapy, prehľadné tabuľky, náčrty, nákresy, ako aj hodnotné fotografie prírody a pamiatkových objektov alebo získané od súkromných osôb na jednej strane, ale tiež kvalitný papier i väzba na strane druhej prispievajú k tomu, že monografia je zároveň reprezentatívnou publikáciou o meste Skalica.

Eva Frimmová

LONDÁKOVÁ, Elena. *SLOVENSKÁ KULTÚRA V ROKOCH 1968 – 1970*. Bratislava : Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2015, 303 strán. ISBN 9788022414609.

V súčasnej slovenskej profesionálnej historiografii nie je veľa historikov (možno traja – štyria?), ktorí by sa systematicky a kontinuálne venovali problematike slovenskej kultúry 20. storočia. Jednou z nich je historička Elena Londáková, pre ktorú slovenská kultúra, osobitne jej zástoj v obrodnom procese šesťdesiatych rokov minulého storočia, keď česká i slovenská kultúrna reprezentácia ako celok zohrala kľúčovú historickú úlohu, je životnou témou.

Aj preto v súvislosti s jej poslednou knihou treba len privítať a oceniť, že Elena Londáková vystúpila z tieňa autorskej trojice (Stanislav Sikora – Miroslav Londák – Elena Londáková) slovenského *Predjaria* a ústrednú tému svojho dlhoročného výskumu skompletizovala do samostatnej monografie. Ako v jej úvode píše, „*sústreduje sa na kultúrny vývoj Slovenska v jeho politicko-historických súvislostiach*“ a jej posledná kniha „*je v tomto zmysle istým pokračovaním ‚kultúrnej časti‘ známeho Predjaria*“ (s. 13). Vzhľadom na autorské zázemie českej historiografie v tejto problematike (Alexej Kusák, Jiří Knapík, najmä však Jan Mervart), by sa priam žiadalo povedať, že (na slovenskej strane) bolo už načase. Poznajúc Londákovu autorský profil možno konštatovať, že v nej sumarizovala a zužitkovala svoj dlhoročný výskum a ponúka čitateľovi pozoruhodne široký a nepochybne prínosný záber tematiky, hoci chronologicky ukotvený, podľa názvu knihy „iba“ v troch rokoch: 1968 – 1970. Aj keď zoberieme do úvahy Londákovu tvrdenie, ktoré je nespochybniteľné, že „*v tomto historicky krátkom a prelomovom čase sa toho udialo viac, ako za celé predchádzajúce desaťročia*“ (s. 214), ako aj jej zámer, nadviazať na obdobie „predjaria“, zmapované a spracované v už spomínanej rovnomennej kolektívnej monografii, nazdávam sa, že ide iba o akési umelé (symbolické?) vymedzenie, možno aj trochu nešťastné. Napovedá tomu samotná obsahová štruktúra Londákovy práce, ktorá sa (v prvej kapitole *Východiská demokratizácie a predjaria*) celkom logicky musí pozrieť aj do času „dozadu“ a po hektickej jari a krátkom lete (ukončenom 21. augustom), aj do času „dopredu“, teda aspoň v nevyhnutnej miere musí anticipovať časovú a historickú kontinuitu celej dekády 60. rokov. Túto chronologickú nekonzistentnosť pripomínam iba preto, že autorka vzhľadom na časozberný (v dobrom zmysle slova) a obsahový záber témy ju v názve knihy mohla celkom legitímne ukotviť v celej dekáde šesťdesiatych rokov, minimálne od symbolického roku 1963, vnímaného ako začiatok „slovenské-

ho predjaria“. Samotný 68' rok bol v česko-slovenských súvislostiach „už len zúfalým pokusom o útek dopredu“, ako „československú jar“ výstižne komentoval Antonín J. Liehm, jeden z jej českých dobových súčasníkov.

Rovnako nejednoznačne vnímam aj prvú časť názvu knihy (*Slovenská kultúra...*). Ako inak, centrálnou entitou autorkinej témy je slovenská kultúra personifikovaná inštitucionálnym zázemím jej jednotlivých oblastí, umeleckých zväzov, ich tlačovými orgánmi a samozrejme reprezentatívnymi osobnosťami, ale aj novinárskym zázemím a publicistikou, ktorá bola v krátkom čase slobody slova kľúčová. Londáková sa však, ako sama zdôrazňuje, pri politicko-historickej reflexii kultúrneho vývoja celkom logicky nemohla vyhnúť ani reflexii politickej, ekonomickej, sociálnej a vôbec spoločenskej (pokiaľ na ne zámerne, ako napr. J. Mervart, nerezigovala), to však nie je jej prípad. Navyše sama je presvedčená, že „umelecké výstupy a prejavy majú v historikovom texte iba doplňujúcu, informatívnu funkciu“ (s. 13). S týmto názorom celkom nesúhlasím. Pramenné materiály, týkajúce sa dobovej umeleckej tvorby, majú podľa mňa značnú výpovednú a poznávaciu hodnotu, nielen informatívnu. Ako je známe, práve slovesní umelci (a nielen na Slovensku) boli a dodnes zostávajú najčastejšími tlmočníkmi názorov a pocitov nielen umeleckej obce, ale v istom zmysle celej spoločnosti. Aj keď na druhej strane hrozí, že občas sa sami vžijú a pasujú do roly či už „inžinierov ľudských duší“ (napr. v päťdesiatych rokoch) alebo „svedomia národa či spoločnosti“ (v rokoch šesťdesiatych). Umelecké výstupy v podaní Londákovovej s menším akcentom na slovesné umenie a so silným akcentom na výtvarné umenie, najmä však – v tom čase celkom logicky – na filmovú a televíznu tvorbu, kde autorka prináša naozaj zasvätené informácie, tak v konečnom dôsledku majú podľa nej naozaj iba informatívnu či základnú poznávaciu funkciu? Nazdávam sa, že práve z týchto dôvodov mohla svoju knihu pokojne nazvať *Slovenská spoločnosť a jej kultúrna reprezentácia v rokoch šesťdesiatych*, pretože v recenzovanej práci kultúra je síce hlavnou, ale predsa len nie jedinou oblasťou politicko-spoločenského procesu 60. rokov. Rovnako nemožno zabúdať, že kultúra (slovenská i česká) v celom komunistickom období nebola autonómnou slobodnou sférou slobodnej spoločnosti. Neopakovateľná výnimočnosť 68' roku bola o. i. aj v tom, že oficiálna režimová kultúra, ktorá sa za osem krátkych mesiacov stala nielen zdanlivo, ale naozaj reálne autonómna, plnila „akúsi zástupnú funkciu politickej opozície“ (s. 10) voči mocenskému monopolu vlastnej strany. Hoci systémovo, inštitucionálne, organizačne a najmä ideovo bola súčasťou alebo skôr nástrojom jej kultúrnej politiky. V podstate celá jej organizačná štruktúra – vertikálne i horizontálne (tak ako iné sféry spoločnosti) – kopirovala systém straníckej subordinácie. No boli to práve kultúrni protagonisti, kto tento systém „mocenskej kazajky“ dôveryhodne zvnútra poznali a po dlhých dvadsiatich rokoch prekukli. Teda už nešlo iba o ich tvorivú slobodu, pre kultúru takú nevyhnutnú, ale o čosi oveľa viac. Ako autorka správne tvrdí, ich historický význam v pamätných šesťdesiatych rokoch bol predovšetkým v tom, že iniciovali a udávali tón politickému a spoločenskému diskurzu tých čias. Stále však musíme mať na pamäti, že išlo o „vzburu“ komunistických intelektuálov proti vlastnej strane (takmer všetci boli jej členmi), ktorá svojím étosom „teraz alebo nikdy“ strhla aj ich málopočetných nestraníckych súputníkov, pôsobiacich na okraji oficiálnych štruktúr kultúry, a následne aj všetky vrstvy spoločnosti. Samozrejme, že bez podpory reformných špičiek strany a dočasného ústupu konzervatívcov by tento vývoj nebol možný, akokoľvek by predstavitelia kultúry chceli. V neposlednom rade sami predstavitelia oficiálnej kultúry sa usilovali – aj keď to bolo v danom systéme iluzórne – vymaniť z ponížujúcej roly tzv. prevodovej páky režimu. Nešlo im pritom o jeho povalenie, ale v rámci neho o nájdenie akejsi alternatívy humánneho socializmu s „ľudskou tvárou“. Explicitné zdôraznenie tejto základnej premisy mapovanej tematiky daného obdobia mi v Londákovovej práci chýba, resp. ona tam je, iba sa stráca v širokom informačnom zábere témy. Českí kolegovia – historici majú zrejme toto na pamäti, nie náhodou volia terminologicky a pojmovovo jednoznačnejšie názvy pre svoje historické reflexie tohto obdobia.

Monografia Eleny Londákovej nie je knihou písanou s priekopníckou odvahou a túžbou po originalite za každú cenu takpovediac „na jeden dúšok“ (ako je to časté pri knižných debutoch). Je to práca nepochybne vyzretej autorky, ktorá je odborne zorientovaná a suverénne ovláda tematiku i slovenské dobové reálie v československom kontexte. Ak odhliadneme od knihy *Naděje a iluze (čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí 60. let)* z pera českého historika Jana Mervarta, je Londákovej kniha rozsahom a hĺbkou spracovania v zmysle slovenskej proveniencie vlastne priekopnícka. Na jej práci oceňujem najmä to, že sa témy zmocňuje takpovediac širokým pluhom a záberom. Z oblastí umeleckých a novinárskych zväzov, ich problémov s tlačovými orgánmi a dobových polemík prechádza do opisu politickej situácie, personálnych výmen v aparáte strany, k problémom trhu socialistickej ekonomiky, k sociálnym otázkam postavenia žien či k riešeniam pracovného alebo študijného zaradenia populačne silných ročníkov mládeže a pod. Napriek tomu dokáže v práci udržať nosnú líniu a vždy sa vrátiť k hlavnému objektu témy s cieľom postihnúť vzájomné ovplyvňovanie kultúrneho a spoločensko-politického vývoja v danom období. A to nie je málo.

Zužitkovanie starších textov je autorsky legitímne, no má to aj svoje úskalia. Či už v nejednotnej forme vyjadrovania, pojmológickom aparáte, nerovnomernosti medzi hĺbkovou analýzou, či naopak syntetizujúcim zovšeobecnením skúmanej problematiky. Ale aj pozitíva, napr. šírka záberu pramennej databázy je v tomto prípade nepochybne bohatšia, ponúka sa možnosť korigovať prekonané pohľady, rovnako aj vyzretejší odstup autora i možnosť komparatívne reagovať na posledné knižné výstupy kolegov. A tieto pozitíva Londákovej kniha nepochybne spĺňa.

Vnútna štruktúra knihy má chronologicko-tematický charakter, pričom z obsahového hľadiska sa autorka musela vyrovnávať s viacerými terminologickými a metodickými problémami. Napríklad akú úlohu zohrávala slovenská otázka v kontúrach a zákutiach kultúrneho života. Kým v slovenskom „predjari“ (1963 – 1967), ako o tom svedčí aj príbeh *Kultúrneho života*, udávali tón v kritike komunistického establishmentu a v nespokojnosti so stavom spoločnosti slovenskí spisovatelia a novinári, v pojanuárovom období túto štafetu prevzali českí intelektuáli z centra štátu, najmä z okolia *Literárních listů* (nástupcu *Literárních novin*), kde sa – či sa nám to páči alebo nie – vždy „píšu dejiny“. Londáková pritom objasňuje aj príčiny tohto slovensko-českého presunu. Argumentačne precízne a na základe podrobne analyzujúcej exkurzie dobovými médiami (najmä však cez príbeh *Kultúrneho života* a jeho personálneho zázemia) sa snaží demýtizovať pretrvávajúci názor českej historiografie, že *leitmotívom* slovenských politických a kultúrnych elit v sledovanom období bolo uprednostnenie štátoprávneho usporiadania, teda federalizácie spoločného štátu pred demokratizáciou spoločenských pomerov. Tento pretrvávajúci mýtus autorka vyvracia prostredníctvom publicistických polemík o spomínaných prioritách či dichotómii vzťahu federácia verzus demokratizácia, ktoré slovenskú kultúru obec síce rozdeľovali, ale hodnotovo neprevažovali – azda iba v spoločenskom význame relevantných osobností (napr. Novomeský, Válek, Míhálík) – ani jeden z táborov. Porovnáva spoločné a rozdielne znaky v postojoch a aktivitách slovenských a českých intelektuálov v jednotlivých etapách predjanuárového i pojanuárového politického vývoja. Poukazuje na zásadné rozdiely a podobnosti českej a slovenskej kultúrnej obce – ich počiatočné spontánne spojenie a postupné, „povedané slovami klasika jej rozchádzanie sa“ (s. 11), ktoré sa začalo na pamätnom IV. zjazde Zväzu československých spisovateľov, pokračovalo v hektických mesiacoch pojanuárového obdobia, až napokon vyvrcholilo po 21. auguste, keď z pôvodného programu demokratizácie postupne nezostalo nič, no Slováci predsa len získali vytúženú štátoprávnu federáciu, akokoľvek v nastupujúcej normalizácii neostalínistov formálnu. Hoci nebolo pochýb o víťazoch a porazených, tak či onak v českej optike poaugustového vývoja bola spájaná s „hrobárom pražskej jari“ Slovákom Gustávom Husákom. V relevantných publikáciách českých autorov (v danom rozsahu a hĺbke) slovenská optika absentuje, azda s výnimkou Mervarta, ktorý sa o ňu aspoň pokúša. Podľa Londákovej celé česko-slovenské nedorozumenie

vyplývalo aj z prekvapujúco nepochopiteľnej vzdialenosti oboch kultúr, z pretrvávajúcej neznalosti (ba až nezáujmu) českých kultúrnych elit o slovenskú kultúru v spoločnom štáte a jej tak či tak „provinčných“ problémov. Možno by som k tomu dodala ešte jeden historizujúci pohľad, aj keď si uvedomujem, že každé zjednodušenie pokrivkáva. Na rozdiel od českého intelektuála, ktorý mal tradične vždy vyššie ciele ako len české, ambície slovenského intelektuála, zvyknutého na národné pohromy, boli oveľa skromnejšie, prízemnejšie. Azda aj preto bol ochotnejší robiť kompromisy, síce s čiastkovým, ale predsa len s akýmsi reálnym výsledkom. V danom kontexte z Londákovej knihy pokladám za analyticky prínosnú najmä kapitolu *Vítazství a prehry kulturních elit*.

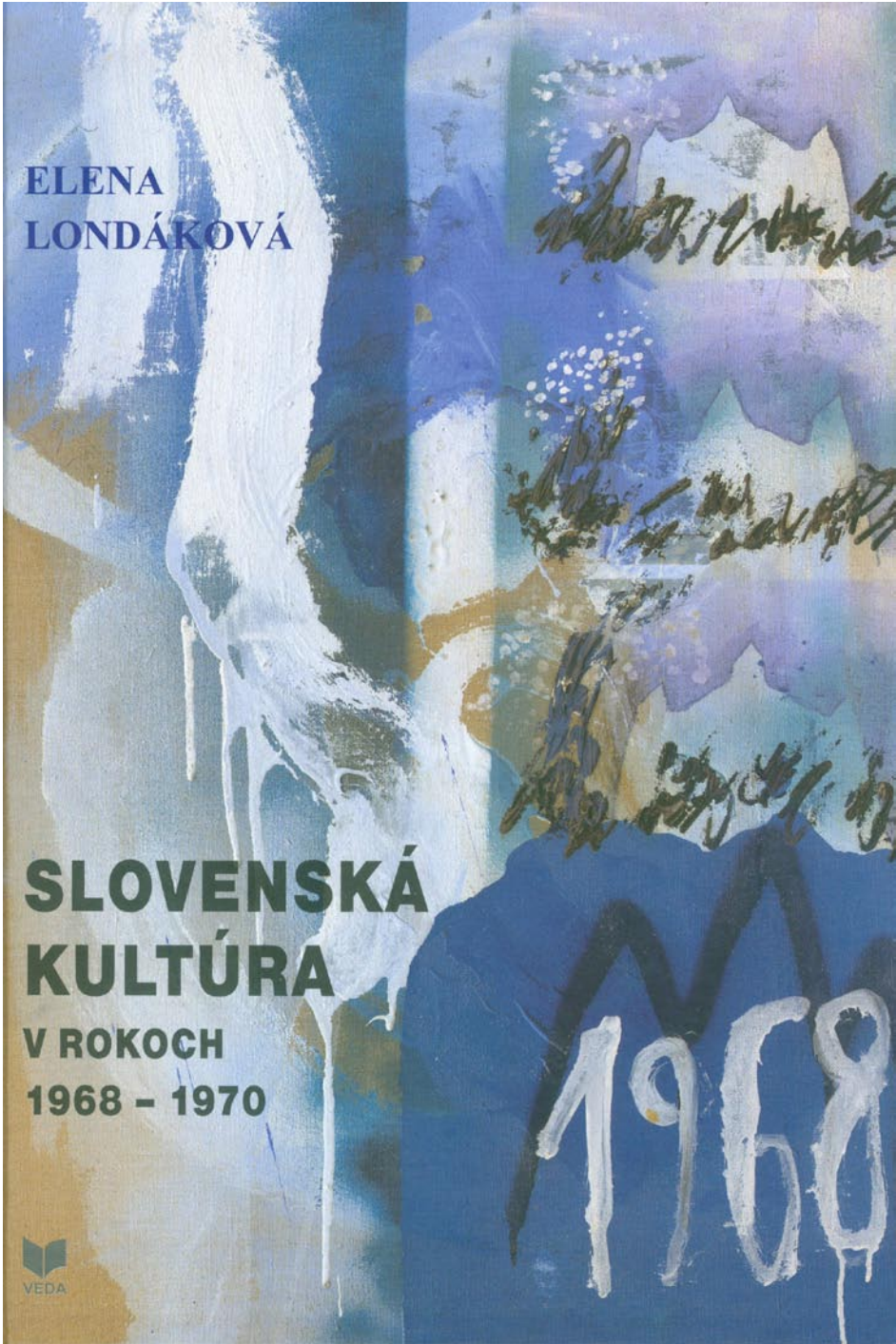
Pramenná základňa recenzovanej monografie je obsiahla, hoci nikdy nemôže byť úplne vyčerpávajúca. Autorka sa opierala o archívne pramene, dobovú tlač a odbornú, ale aj bohatú memoárovú literatúru.

Z hľadiska formálnej stránky textu recenzovanej knihy upozorňujem na niektoré faktografické či vecné nepresnosti, ktoré vari unikli pozornosti autorky či recenzentov: nepresnosti v krstných menách, napr. (na s. 34) nie je celkom jasné, o koho vlastne ide, či o Milana Kunderu, Ludvíka Kunderu alebo Ludvíka Vaculíka; Jaroslav Seifert je nesprávne uvedený ako Josef; (na s. 146) český spisovateľ Ján Skácel, namiesto Jan; výtvarník Alex Mlynářčík alebo Mlynářčík? (s. 274). Na stranách 46-47 autorka píše o trinástich základných krokoch, ktoré by sa podľa slovenských spisovateľov mali urobiť, no nevedno prečo, vymenúva len desať. Básnik a davista Ján Rob Poničan (ročník narodenia 1902) nebol generačným druhom G. Husáka (1913), ale Ladislava Novomeského (s. 217). Priebeh mimoriadneho zjazdu československých novinárov je zakomponovaný bez nadpisu v podkapitole 2.5 s názvom *Nová generácia – nová kultura a slovenská spoločnosť v 60. rokoch*, hoci autorka ním rámcovala názov kapitoly 2.3. *Vítazství a prehry kulturních elit – medzi konferenciou slovenských spisovateľov a zjazdom čs. novinárov*, o päťdesiat strán vpredu. V nadpise podkapitoly 3.3. *Situácia na kulturnom „fronte“ v roku 1969...* – by som toto slovné spojenie, charakteristické pre terminológiu ideologických aparátčikov 50. rokov, nevolila.

Napriek exploatacii dobových termínov ako sú zjazdy, konferencie, aktivity, plenárky, uznesenia, rezolúcie ..., s ktorými sa autorka musela popasovať a ktoré literárnemu štýlu veľmi nepomáhajú, skôr naopak, má Londáková kultivovaný a čitateľsky prítiažlivý jazykový prejav. Niekedy však zbytočne podlieha prílišnému verbalizmu a slovným klišé ako napr. synergický efekt, rekognoskácia a i. Nevyhla sa tiež opakovaniu už povedaného (s. 20, 24, 33, 39, 48), čo sa autorom rozsiahlejších prác stáva. Čo ju však musí azda najviac mrziť je, že v texte (ktorý podľa tiráže knihy prešiel jazykovou úpravou) sa nachádzajú triviálne gramatické chyby (za všetky spomením *Baladu o siedmych (!) obesných*, s. 120, 181), ktoré zbytočne znižujú jeho kvalitu a autor-skú presvedčivosť. Každá kniha v deň, keď opustí vydavateľstvo, začína žiť vlastným životom a s tým sa musí každý autor zmieriť.

Knihu Eleny Londákovej som čítala a vnímala aj ako kolegyňa – historička, ktorá sa sama zoberá tematikou a podobami slovenskej kultúry 20. storočia. Napriek spomínaným, skôr vecným a formálnym pripomienkam, sa nazdávam, že ide o prácu, ktorá prináša premyslený koncepčný prienik do problematiky našich kultúrnych dejín, ako aj opätovné poznanie, že ani v krátkom období „ideologickej slobody“ pamätného roku 1968 nebolo celkom možné oddeliť existenciu umenia a národnej kultúry od politiky. Lebo, ako je všeobecne známe, moderná slovenská kultúra 20. storočia, začlenená do európskeho kontextu, išla ruka v ruke s politikou, a preto je legitímne a užitočné nielen pre historiografiu, keď sa kultúry zmocňuje historik, ktorý ju takpovediac „nasvieti“ z inej než iba „umeleckovednej“ optiky.

Vlasta Jaksicsová

GLOSÝ BIBLIOGRAFIA

1526 – 1848

BEL, Matej. *ORAVSKÁ STOLICA*.

Zost. Imrich Nagy, Gergely Tóth a Martin Turóci. Prel. Imrich Nagy. Čadca : Kysucké múzeum, 2015. 430 s. ISBN 9788089751105.

Kysucké múzeum v Čadci sa pred niekoľkými rokmi podujalo uskutočniť náročný projekt – sprístupniť vedecké dielo Mateja Bela v slovenskom preklade. Dodnes vyšli tri monografie – tri časti *Historicko-zemepisných vedomostí o súvekom Uhorsku* (ďalej *Vedomosti*), ktoré Bel koncipoval ako autonómne diela o uhorských stoliciach. Potom, ako v rokoch 2013 a 2014 vyšli časti o Trenčianskej a Liptovskej stolici, roku 2015 vydalo Kysucké múzeum do tretice *Oravskú stolicu*.

Odbornej verejnosti zaujímajúcej sa o osobnosť Mateja Bela je známe, že napriek veľkému odhodlaniu sa pre mnohé okolnosti nepodarilo ambiciózný projekt – vydanie historicko-etnograficko-topografických opisov 48 uhorských stolíc – dokončiť. Oravská stolica patrí práve k tým, ktoré sa nedočkali vydania v dobe svojho vzniku.

Predpokladom kvalitnej edície nevydaných rukopisov bola náročná historicko-filologická práca. Pred niekoľkými rokmi sa ňu podujali klasickí filológovia v Historickom ústave Maďarskej akadémie vied vedení Gergelyom Tóthom. Rukopisy Mateja Bela a jeho spolupracovníkov zachované v niekoľkých knižniciach a archívoch začali vydávať ako textovo-kritické diela, osvetľujúce genézu textov, z ktorých mnohé prekonalí rôzne modifikácie, dopĺňanie a cenzorské zásahy, aby ukázali čitateľovi nielen text, ale i myšlienkové postupy, vedeckú metodológiu či inhibície zostavovateľov, aby nasvietili mnohé okolnosti pôsobiace pri zrode vedeckého diela v 18. storočí.

Práve takáto špičková edícia sa stala podkladom vydania nie menej kvalitných prekladov

pripravených v Kysuckom múzeu. Slovenský preklad je dielom Imricha Nagya z Katedry histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Nagy pripravil i úvodnú kapitolu *Oravská stolica vo vedomostiach Mateja Bela*, aby v nej zhrnul všetko podstatné o Belovej koncepcii, vzniku zväzku a jeho prekladu.

Upozornil okrem iného na to, že Bel pripravoval koncept v spolupráci s Jurajom Buchholtzom a Samuelom Mikovinyom už roku 1719. Prvá verzia bola hotová roku 1736 a roku 1737 absolvovala cenzúru, v rámci ktorej cenzor Jozef Ignác Revický navrhol rôzne úpravy obsahového a jazykového (etymologického) charakteru. Definitívny text bol hotový pravdepodobne okolo roku 1742. Nagy hľadá odpoveď na otázku, prečo text nevyšiel, keď bol hotový.

Prekladateľ upozorňuje na translátologické dimenzie vydania. Roku 2001 vyšiel slovenský preklad Oravskej stolice po prvýkrát. Prekladateľ Jozef Minárik zotrval pri Belovej kompozícii stavby vety, s cieľom zachovať typický dobový spôsob vyjadrovania. Imrich Nagy sa voči tomuto prístupu kriticky vymedzuje. Považuje ho za nesprávny nielen preto, že tento prístup v súčasnosti neolatinisti nepreferujú (spravidla prináša prehrešky voči slovenskej stavbe vety a gramatickej väzbe), ale takýto „rigidný“ prístup môže byť kontraproduktívny, ako sa to stalo aj v prípade Minárikovho prekladu: vedie k zastatiu pôvodného významu originálneho textu a miestami až k jeho dezinterpretácii.

Už spomenutá textovo-kritická edícia latinského prameňa pripravila podmienky pre spoľahlivejšiu jazykovú a významovú interpretáciu pôvodného Belovho textu. Pri preklade boli aplikované zásady a postupy použité pri preklade *Trenčianskej stolice*. S textom sa zaobchádza „voľnejšie v medziach jeho významovej zrozumiteľnosti“ a používajú „výrazové prostriedky, ktoré znesú kritériá moderného jazyka, ale zároveň nepôsobia úplne cudzoročno, ani v Belovom historickom texte“.

Matej Bel aj v tomto prípade aplikoval unifikovanú obsahovú štruktúru, ktorú prispô-

sobil a aktualizoval podľa lokálnych pomerov. Vo všeobecnej časti skúma prírodné pomery, obyvateľstvo a spôsob života, stoličnú správu a jej históriu. Zvláštna časť je tradične venovaná miestopisom sídiel, v tomto zväzku najmä Oravskému hradu. V čase, keď v regióne neboli slobodné kráľovské mestá, mal kľúčový význam. Tradičnou súčasťou *Vedomostí* sú genealógie. V tomto zväzku im dominujú Turzovci, ktorých význam presiahol rámec regiónu. Bel spracoval genealógiu kriticky, konfrontoval viacero prameňov. Podľa Imricha Nagya je táto práca vyvrcholením jeho snáh etablovať sa na poli genealogických výskumov.

Zostavovateľ Martin Turóci pripravil do úvodu knihy text o živote a diele Mateja Bela a všeobecnom dobovo-historickom kontexte vzniku *Vedomostí*. Osvetľuje neľahkú a komplikovanú cestu od vízie po jej uskutočnenie (výskumné cesty, zbieranie podkladov, hľadanie spolupracovníkov) a mnohé problémy (cenzúra, finančné prostriedky a i.).

Edícia prináša takisto ako predchádzajúce časti latinsko-slovenský text s dvoma líniami poznámok. Poznámky pod čiarou sú pôvodné autorské poznámky Mateja Bela. Na konci textu je umiestnený textovo-kritický aparát.

Oravská stolica je jedinečným prameňom prinášajúcim dobové topografické, historické a etnologické poznatky. Môže zároveň slúžiť ako praktická cvičebnica latinčiny určená pre všetkých, ktorí študujú alebo pracujú s týmto jazykom.

Belova vízia, erudícia, húževnatosť a energia vynaložená vo vedeckom a vydavateľskom priestore svojej doby vyvoláva dodnes údiv a uznanie. Rovnaké uznanie si však zaslúži autorský kolektív Kysuckého múzea. Skutočnosť, že sa tu podarilo vydať každý rok jedno dielo mimoriadne náročné po vydavateľskej i obsahovej stránke, bez negatívneho vplyvu tejto dynamiky na súlad obsahu a formy, vyvoláva obdiv.

Ivona Kollárová

1848 – 1945

OSYKOVÁ, Linda - HANULA, Matej et al. *IDEOLÓGIA NAPRIEČ HRANICAMI : Myšlienkové transfery v Európe a na Slovensku v 1. polovici 20. storočia*. Bratislava: Veda, 2015, s. 195. ISBN 9788022414616.

Po skončení prvej svetovej vojny a následne po parížskej mierovej konferencii sa v Európe vytvorili nové hranice. Jednalo sa o prirodzený akt vyplývajúci z reality rozpadu niekoľkých monarchií a následnom vzniku „národných“ štátov. Na rozdiel od hraníc fyzických alebo ekonomických však existovala oblasť, ktorá štátne hranice nereflektovala. Myšlienky a s nimi späté ideológie sa šírili bez ohľadu na hraničné pásma a kontroly. Práve touto témou sa zaoberá jedna z najnovších publikácií Historického ústavu SAV *Ideológia naprieč hranicami: Myšlienkové transfery v Európe a na Slovensku v 1. polovici 20. storočia*. Záber tém v tejto kolektívnej monografii je značný.

Bohumila Ferenčuhová sa zaoberá slovenskou otázkou počas Veľkej vojny v kontexte medzinárodnej politiky, a to v troch častiach, v ktorých sa venuje činnosti zahraničného i domáceho odboja pri snahe o vznik spoločného štátu. Poukazuje na inštrumentalizáciu slovenskej otázky pri vytváraní argumentov pre spojenie českých krajín s územím Slovenska.

Úsiliu o šírenie boľševických myšlienok aj za pomoci diplomacie v podobe misií sovietskeho Ruska v prvom roku po boľševickom prevrate sa venuje Juraj Benko. Poukazuje na boľševické zameranie sa prevažne na Ústredné mocnosti, resp. Švajčiarsko, ale tiež na nádeje vkladane do vojnových zajatcov, ktorí mali pri návrate do vlasti podporiť revolúciu.

Problematiky komunizmu sa dotýka aj Adam Hudek, a to na reflexii vzťahu komunizmu a nacionalizmu, na príklade prvej generácie slovenských komunistických intelektuálov a ich názorových premien v období 1. ČSR. Okrem iného zdôrazňuje častú rozdielnosť v názoroch a konceptoch predstaviteľov tejto generácie

a oficiálnej línie vedúcich predstaviteľov KSČ, a to tak v českých krajinách, ako aj na Slovensku.

Kontakt Slovenskej národnej strany s ideológiou fašizmu rozoberá vo svojej práci Jaroslava Roguľová. Poukazuje na počiatočné pozitívne vnímanie fašizmu ako formu obrany pred boľševizmom a zároveň aj ako inštrument, ktorým by sa mohli uviesť idey nacionalizmu do praxe. Zároveň však uvádza postupný odklon Slovenskej národnej strany od týchto myšlienok, po uvedení si smerovania Talianska k diktatúre. Slovenská národná strana, ako píše autorka, sa v 20. a 30. rokoch minulého storočia definitívne od Mussoliniho odvrátila, nakoľko ho pokladala za potenciálnu hrozbu pre republiku.

Limitmi koalícieho partnerstva medzi agrárnikmi a sociálnymi demokratmi sa zaoberá Linda Osyková. Schopnosť dohodnúť sa na kompromise napriek rozličným ideovým presvedčeniam umožnila predstaviteľom týchto strán stať sa vládnymi partnermi. Hranice kompromisov však často nachádzali v rámci problematiky zaoberajúcou sa sociálnou oblasťou, resp. zavedením poľnohospodárskych cieľ, na čo autorka taktiež poukazuje.

Rozvíjanie spolupráce agrárnych strán a ich kooperáciu v Medzinárodnom agrárnom bureau (MAB) predstavuje Matej Hanula. Poukazuje tu na význam československých agrárnikov v európskom kontexte agrárnych strán, a tiež na postavenie čelných predstaviteľov, mimo iných aj Milana Hodžu. Ten si predstavoval rozvíjanie spolupráce agrárnych strán ako prostriedok na vytvorenie základne pre užšiu kooperáciu krajín v politickej a hospodárskej sfére. Napriek tomu, že sa tieto plány nepodarilo naplniť, autor poukazuje na MAB ako na prostriedok pre upevnenie prestíže a vplyvu československých agrárnikov.

Snahu Michala Bosáka o vytvorenie silnej kapitálovej banky na Slovensku po vzniku 1. ČSR a úskalia s tým spojené skúma dvojica historikov – Ľudovít Hallon a Miroslav Sabol. Projekt ústavu, pri ktorého vzniku mala participovať Americko-slovenská banka a jej prostredníctvom kapitál amerických

Slovákov, sa však nerealizoval. Zanikol totiž pre nespokojnosť amerických Slovákov, ktorí ako zástancovia autonómie Slovenska nesúhlasili s vplyvom centralistických predstaviteľov v banke.

Autorka poslednej štúdie Ľubica Kázmerová sa vo svojej práci venuje problematike presadzovania ideí slovenskej štátnosti ľudovou stranou vo vyučovacom procese v rokoch 1938 – 1945. Upozorňuje na radikálne zmeny vo vyučovacom procese vo všetkých typoch škôl, ktoré boli ovplyvnené zmenou politického režimu na jeseň 1938, resp. v marci 1939. Česko-slovenskú ideológiu nahradilo poukazovanie na slovenský nacionalizmus a kresťanské korene.

Táto kolektívna monografia pripomína skutočnosť, že hranice vytvorené po roku 1918 boli pravidelne prekonávané viacerými ideami a ideológiami, ktoré mali odlišný vplyv na spoločnosť. Výber tém predstavuje zaujímavú vzorku dopadu ideí na udalosti a myšlienkový transfer v danom období medzi štátmi, ale aj medzi rôznymi členmi spoločnosti.

Matej Posch

REGIONÁLNE DEJINY – ZBORNÍKY

NOVÁKOVÁ, Mária – TURCSÁNY, Juraj.
ARCHÍV NA OKRAJI MESTA. DEJINY OKRESNÉHO ARCHÍVU V MODRE. Vydané k 60. výročiu organizovaného archívnictva na Slovensku 1954 – 2014. Pezinok : REVI, 2015. 294 s. ISBN 9788097207380.

Od štúdia dokumentov uchovávaných v archívoch sú závislí nielen historici, ale pri štúdiu viacerých odborných problémov súvisiacich s vývojom spoločnosti Slovenska často i etnológovia. V mojej odbornej praxi by som napríklad viacero analýz z urbánnej etnológie či problematiky vývoja stredných vstiev približujúcich

sa skôr sociálnej histórii než etnológii nedokázala realizovať bez pomerne neefektívneho a na čas náročného archívneho štúdia. Okrem nadšenia z etnografie v teréne ma preto neprestane fascinovať ani štúdium primárnych písomných prameňov. Narábať s nimi som sa naučila predovšetkým vďaka odborným radám archívárov. Prípravu knihy o modranskom okresnom archíve, v ktorom som štúdiom strávila doteraz asi najviac svojho času, som sledovala veľmi pozorne a na prácu jej autorov Márie Novákovej a Juraja Turcsányho som sa tešila, asi ako sa teší človek, keď nechá vo fotoateliéri vyvolať starý film o svojej rodine.

Kniha je dnes, vďaka zaujatej práci autorov-zostavovateľov i finančnej podpore mnohých sponzorov, oslovených obecných a mestských samospráv, ale aj nadácii, ktorá sa starala o jej zrealizovanie, na svete.

Svoj pokus pripomenúť 60. výročie legislatívne ukotveného archívnictva na Slovensku zostavovatelia v *Úvodnom slove* (s. 4-6) nadpísali myšlienkou Thomasa Manna „Kto nepozná minulosť, nepochopí budúcnosť“. Urobili tak podrobným spracovaním dejín jedného konkrétneho pracoviska – bývalého okresného archívu v Modre, dnes Štátneho archívu v Bratislave, pobočka Modra. Na stranách 7-122 kniha prináša kapitoly z pera Juraja Turcsányho. Po stručnom náčrte celkového vývoja archívov na Slovensku (s. 8-9) predstavuje archívnicke dianie v sledovanom regióne v etape od konca 2. svetovej vojny do roku 1954 (*Ťažké začiatky*, s. 11-44) a v nasledujúcej etape ukončenej rokom 1960 (*Okresné a mestské archívy v rokoch 1954 – 1960*, s. 45-120). Mária Nováková vo svojich dvoch kapitolách (*Na šiestich frontoch*, s. 121-175; *Konečne pod jednou strechou*, s. 177-239) pokračuje v sledovaní dejín archívu až do začiatku 3. tisícročia, pričom za medzník určila rok 1980. Vtedy okresný archív získal vlastnú novú účelovú budovu na periférii mesta Modra. V poslednej kapitole (*Ako sa takmer všetko na zlé obrátilo*, s. 241-262) Juraj Turcsány dokumentuje činnosť a osudy archívu v období 2003 – 2014. Knihu uzatvárajú *Medailóny archívárov* (s. 265-280, autorky Jana Pribulová a Mária Nováková), kde

sa čitateľ podrobne zoznámí s 39 osobnosťami pracovne spojenými s modranským archívom a jeho históriou.

Takmer tristostránková kniha v kvalitnom grafickom spracovaní a väzbe po formálnej stránke upúta množstvom vyobrazení. Z nich časť má ilustračný charakter (vo farebnom prevedení sa prezentujú unikátne dokumenty zo zbierok archívu), väčšina však plní dokumentačnú funkciu, je zalomená priamo do textu kapitol a má bezprostredný vzťah k analyzovaným udalostiam, dejinám archívnictva i archívu samotného. Prehľadné grafické stvárnenie, výborne kopírujúce obsah a plynutie výkladu, ako i dôsledné jazykové spracovanie textov knihy uspokojia aj náročného čitateľa.

Knihu *Archív na okraji mesta* možno z hľadiska obsahu charakterizovať rozlične. Vznikla ako výsledok podrobnej práce s písomnými prameňmi a snaží sa vykreliť dejiny jednej inštitúcie. Jej činnosť je, zjednodušene povedané, zameraná na zachovanie dokladov o minulosti a vývoji spoločnosti Slovenska prostredníctvom koncepčného zberu, triedenia, spracúvania, ochrany a sprístupňovania písomných dokumentov, ktoré dokladajú činnosť štátu a inštitúcií pôsobiacich v jeho rámci. Pri tejto knihe však nejde o čistú „literatúru faktu“. Autorom sa podarilo uložiť do nej – a odbornej i laickej čitateľskej verejnosti ponúknuť – niekoľko navzájom prepletených príbehov.

Senzitívne naladený čitateľ ukotvený v humanitných vedách, milujúci svoje povolanie, presvedčený o spoločenskej dôležitosti svojej práce, existenčne závislý na vzťahu štátu k nej a súčasne presvedčený, že najlepšou učiteľkou života je história, nájde v prítomnej knihe suggestívne podaný smutný príbeh. Príbeh o tom, ako sa štát macošsky správa k archívnictvu a archívárom, ktorí oddane a s obrovským profesným a osobným zaujatím plnia svoje zo zákona určené a ničím nezastupiteľné poslanie.

Archív na okraji mesta je súčasne príbehom o tom, ako organizované archívnictvo na Slovensku pretrvalo 60 rokov od svojich počiatkov dodnes nie vďaka, ale napriek opominaniu, neucte a doslova likvidačnému postoju toho istého štátu, ktorý ho zriadil pre

svoje potreby, ale ho nepodporoval, naopak podceňoval a zneužíval.

Archív na okraji mesta je aj príbehom viacerých výnimočných osobností z radov slovenských archivárov. Spoznáваме ich vďaka podrobnej rekonštrukcii udalostí spojených s činnosťou archívu v Modre. Na pozadí analyzovaných dokumentov o ich konaní a vývoji profesnej kariéry sa priam pred očami čitateľa v kontexte konkrétnej prozaickej každodennosti odhaľuje miera osobného zaujatia archivárov, rozsah ich zodpovednej a pozitívnej mravčej práce a často doslova donkichotský boj s pod nohy hádzanými polenami v podobe nezmyselných a nekonečných reorganizácií, reštrukturalizácií, zákonmi a nariadeniami tvorenými s neznalosťou problematiky, s obmedzeniami personálnych, materiálnych, priestorových a technických potrieb archívov.

Autori knihy pri analýze svojich dát získaných výskumom prameňov uplatnili dô-

sledný historiografický prístup, pričom však periodizáciu nimi sledovaných „malých“ dejín nechali priamo vyplynúť zo svojho materiálu. Špecifickosť ich výkladu spočíva v črte, ktorú by som nazvala „príbehovosťou“. Turcsány a Nováková totiž ako znalci prameňov rozpoznali v udalostiach a ich slede príbehy, ktoré prezentujú veľmi nevtieravo. Pretože nie sú v prvom pláne, ale prepletajú sa autenticky s „veľkými“ dejinami, držia čitateľa v napätí a ich texty majú takmer dramatický spád. Takéto nakladanie s dejinami inštitúcie, do ktorého autori vnášajú subjektívny angažovaný postoj, dokumentuje ich nadšenie a osobnú zaujatosť k archivárskej práci. Kniha preto okrem špecifickej perspektívy na dejiny Slovenska a množstva faktických informácií ponúka aj pozoruhodný čitateľský zážitok.

Katarína Popelková

SAN FRANCISCO 1945

VZNIK ORGANIZÁCIE SPOJENÝCH NÁRODOV

Slavomír Michálek

KRONIKA

KRIEG UND STADT IM 20. JAHRHUNDERT. JAHRESTAGUNG DER DEUTSCH-TSCHECHISCHEN UND DEUTSCH-SLOWAKISCHEN HISTORIKERKOMMISSION

Roku 2015 sa miestom konania výročného zasadnutia Česko-nemeckej a Slovensko-nemeckej komisie historikov stali Košice. Ako už býva zvykom, v dňoch 25. – 26. septembra sa v rámci zasadnutia komisie konala medzinárodná vedecká konferencia. Konceptiu konferencie s názvom *Vojna a mesto v 20. storočí* pripravili Ch. Cornelißen (Frankfurt am Main), M. Řezník (Varšava) a M. Pekár (Košice). Organizačne ju pripravila Katedra histórie na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach v spolupráci s tajomníkmi národných sekcií komisie, Slovenskou historickou spoločnosťou pri SAV a Historickým ústavom SAV. Financovanie konferencie zabezpečilo Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí SR. Záštitu nad konferenciou prevzal predseda vlády Róbert Fico.

Koncepcia konferencie vychádzala z poznania, že európske mestá sa v súvislosti s veľkými vojenskými konfliktmi 20. storočia (prvá, druhá a studená vojna) stávali miestami rôznych politických, spoločenských, národnostných stretov, rovnako tiež miestami prebiehajúcich bojov a následne priestorom zásadných spoločenských, ale aj iných, napr. urbanistických zmien. Vychádzajúc z uvedeného poznania boli referáty rozdelené do dvoch sekcií. V prvej sekcii sa pozornosť sústredila na úlohu sociálnych a národnostných identít vo vojnových podmienkach, druhá sekcia bola venovaná najmä urbanizmu a územnému plánovaniu. Na konferencii vystúpilo 15 referentov zo šiestich krajín (okrem Nemecka, Česka a Slovenska ešte z Poľska, Veľkej Británie a Švajčiarska), ktorí prezentovali svoje výskumy v oblasti histórie, urbánnej etnológie, dejín umenia, literárnej vedy či územného plánovania. Celý program je k dispozícii na portáli H-Soz-Kult (<http://www.hsozkult.de/event/id/termine-28718>).

Prvý deň konferencie sa konal na pôde UPJŠ v Košiciach v priestoroch Historickej auly. Konferenciu oficiálne otvorila predsedníčka slovenskej sekcie komisie E. Ivaničková. Prítomných privítali tiež dekanka Filozofickej fakulty UPJŠ O. Orosová a prorektorka pre zahraničné vzťahy a mobilitu S. Ručínská. Druhý deň pokračovalo rokovanie v konferenčných priestoroch hotela Yasmin.

Pracovná časť konferencie začala úvodnými poznámkami k téme, ktoré v ôsmich základných bodoch predstavil Ch. Cornelißen. Popri úvahe o kľúčových otázkach témy sa v závere svojho vstupu pokúsil o stručné zhodnotenie stavu súčasnej historiografie k téme konferencie.

Nosný referát prvej sekcie predniesol Ch. Mick (Warwick). Sústredil sa na vzťah vojny a národnostných pomerov na príklade mesta Lvov. Svoj výskum založil na komparácii situácie v meste v kontexte prvej a druhej svetovej vojny a troch dominantných skupín – Poliakov, Ukrajincov a Židov. Vyslovil názor, že okolnosti po druhej svetovej vojne boli v Lvove z hľadiska národnostnej situácie logickým zavŕšením procesov, ktoré mali svoje korene vo výsledkoch prvej svetovej vojny.

V prvej sekcii ďalej vystúpili N. Regiňáčová (Košice), M. Górný (Varšava), A. Pokludová (Ostrava) a B. Soukupová (Praha). Spoločným menovateľom ich príspevkov bol záujem o premeny identít najmä v čase prvej svetovej vojny a v jej dôsledku.

Druhú sekciu otvoril svojím referátom Max Welch Guerra (Weimar), ktorý sa venoval kritickej analýze odbornej literatúry o dejinách územného plánovania v 20. storočí. V príspevku vyzdvihol

úlohu interdisciplinárneho prístupu a zdôraznil, že vážnym hendikepom ostáva aj v súčasnosti absencia syntetickej komparatívnej práce, ktorá by mala práve interdisciplinárny charakter a geograficky by pokrývala celú Európu.

V druhej sekcii odzneli príspevky J. Reinsberga (Frankfurt am Main), K. Bernhardt (Berlín), R. Nemca (Bern), Th. Bohna (Gießen) a J. Fuchs (Jena), ktoré sa venovali rôznym otázkam a aspektom úlohy architektúry a územného plánovania v Európe počas 20. storočia. Mimo uvedený rámec boli referáty D. Brandesa (Berlín) o pražskej komunálnej politike v podmienkach existencie Protektorátu Čechy a Morava, ďalej literárno-historický príspevok J. Gavuru (Prešov) o vnímaní mesta ako symbolu zla v slovenskej povojnovej literatúre a P. Salnera (Bratislava), ktorý na príklade Bratislavy analyzoval prejavy ideologických zápasov vo verejnom priestore v čase studenej vojny.

Podrobnejšie informácie o jednotlivých príspevkoch je možné nájsť v zborníku abstraktov, ktorého vydanie bolo súčasťou príprav konferencie (*Krieg und Stadt im 20. Jahrhundert: Jahrestagung der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission. 25.-26. September 2015, Košice (Slowakei). Abstracts*. Red. M. Heinemann, M. Pekár. Košice: Equilibria, 2015. 36 s. ISBN 9788081431708).

V súvislosti s priebehom konferencie je potrebné vyzdvihnúť fakt, že po každom bloku referátov nasledovali rozsiahle diskusie. V nich sa naplno prejavila nielen vysoká odborná úroveň referentov a poslucháčov, ale aj tvorivá a priateľská atmosféra tohto stretnutia.

Ako je dobrou tradíciou činnosti komisie, prezentované referáty budú publikované v rámci edičnej činnosti komisie osobitne v nemeckej a v česko-slovenskej jazykovej mutácii.

Zasadnutie Česko-nemeckej a Slovensko-nemeckej komisie historikov, resp. samotná konferencia mali okrem pracovnej aj spoločenskú časť. Všetci pozvaní hostia sa zúčastnili prezentácie publikácie, ktorá vyšla pri príležitosti 25. výročia činnosti komisie (*Die Deutsch-tschechische und Deutsch-slowakische Historikerkommission 1990 - 2015*. München: Collegium Carolinum, 2015. 80 s. ISBN 9783944396569). Prezentáciu otvoril rektor UPJŠ P. Sovák a publikáciu predstavil jeden z autorov Ch. Cornelißen. K spoločenskému programu patrilo prijatie členov komisie primátorom Košíc v priestoroch Historickej radnice.

Martin Pekár

UHORSKO A POĽSKO V STREDOVEKU

V dňoch 1. a 2. októbra 2015 sa na pôde univerzity v Pécsi uskutočnila medzinárodná konferencia *Hungary and Poland in the Middle Ages*. Pôvodne zamýšľaná doktorandská konferencia, ktorú zorganizoval Daniel Bagí, vďaka zaujímavej téme pritiahla aj viacerých renomovaných výskumníkov. Rokovacím jazykom bola angličtina. Zasadanie sa uskutočnilo na Ifjúság utca 6.

Daniel Bagí privítal účastníkov a uviedol úvodný panel zameraný na vládu a spoločnosť v strednej a stredovýchodnej Európe do 13. storočia. Prvý príspevok *Porovnanie palatínov v Uhorskom kráľovstve, Českých zemiach a Poľských kniežatstvách v 10. až 13. storočí* predniesla Angelika Herucová (Historický ústav SAV, Bratislava). Nasledoval Wojciech Kozłowski (Stredoeurópska univerzita, Budapešť), aktívny účastník väčšiny diskusií prvého dňa, s referátom *Medzinárodné vzťahy pred suverénnymi teritoriálnymi štátmi: Prípadová štúdia Uhorska a Poľska (1240 – 1320)*, v ktorom spochybnil existenciu „medzinárodných“ vzťahov v stredoveku. S prípadovou štúdiou,

o formovaní stredovekej mestskej komúny v Poľsku na príklade Krakova, vystúpil Piotr Okninski (Varšavská univerzita, Varšava). Prvý panel uzavrel domáci účastník Gábor Barabáš (Pécska univerzita, Pécs) s príspevkom *Koloman Haličský a jeho poľské vzťahy: Slavónsky vojvoda ako ochranca poľských kňazien*.

Konferencia pokračovala druhým panelom o poľsko-uhorských vzťahoch v 14. storočí. S príspevkom *Nový kráľ a nové elity: Vláda Ludovíta Veľkého v Poľsku (1370 – 1382)* vystúpil Andrzej Marzec (Jagelovská univerzita, Krakov). Anna Obara-Pawłowska (Univerzita Márie Curie-Skłodowskej, Lublin) predniesla príspevok o ekonomických vzťahoch medzi Poľskom a Uhorskom od druhej polovice 13. storočia do 14. storočia. V bloku mala vystúpiť aj Tünde Árvay (Pécska univerzita, Pécs) s referátom o členoch rodiny Garai ako stredovekom uhorsko-poľskom zväzku. Ten však bol presunutý na začiatok druhého dňa.

Poobedňajší panel *Naratívne pramene o uhorsko-poľských vzťahoch v stredoveku* otvoril Stefan Albrecht (Rímsko-germánske centrálné múzeum, Mainz). Oboznámil prítomných s výnimočným objavom nových, doteraz neznámych, rukopisov *Uhorsko-poľskej kroniky*. Po ňom nasledovali referáty Adriena Queret Podestu (Olomouc) *Poľsko a Uhorsko v Kronike Adéma de Chabannes*, Bernadetty Benei (Korvínova univerzita, Budapešť) *Príspevok k štúdiu textov 11. a 12. storočia Kroniky Uhrov* a Karola Szejgiewa (Univerzita Marie Curie-Skłodowskej, Lublin) *Historik zo zahraničia: Poznámky k dvom stredovekým kronikám* (Gallus Anonymus a Dudo zo Saint-Quentinu).

Posledný panel dňa zameraný na znázorňovanie a moc otvoril najmladší účastník konferencie Krisztián Bődó s pokusom o rozbor vzťahu medzi vizuálnym prezentovaním sa Anjououcouv a kultom sv. Ladislava. Nasledovala Marta Graczyńska (Jagelovská univerzita, Krakov) s príspevkom *Katedrály – problém miesta a priestoru: Pôvod a dôvody ich existencie v strednej Európe (Uhorsko, Čechy a Poľsko)*. Po nej vystúpila Annamária Érsek (Univerzita Paríž-Sorbonne, Paríž) s referátom o krypto-portrétach nazvaným *Zobrazovanie panovníka v strednej Európe od polovice 14. storočia do začiatku 15. storočia*. Panel uzavrel Paul Srodecki (Univerzita Justa Liebiga, Giessen), najaktívnejší diskutér konferencie, s príspevkom *Hradby kresťanstva. Pohraničné identity v stredovekej Európe*.

Prvý rokovací deň zakončila hlavná rečníčka Márta Font (Pécska univerzita, Pécs) prednáškou *Dynastická tradícia a legitimizácia moci vo východnej a strednej Európe*.

Druhý deň venovaný Uhorsku, Poľsku a stredo-východnej Európe v neskorom stredoveku zahájila spomínaná Tünde Árvay (Pécska univerzita, Pécs). Namiesto Inny Kubay (Národná akadémia vied Ukrajiny, Kyjev), ktorá sa konferencie nakoniec nezúčastnila, vystúpil s referátom *Uhorsko-poľské súperenie o českú korunu v šesťdesiatych rokoch 15. storočia* Tomáš Homofa (Historický ústav SAV, Bratislava) a taktiež István Kovács (Pécska univerzita, Pécs) s príspevkom *Kelemen de Tudon. Cirkevná „stredná trieda“ v stredovekom Uhorskom kráľovstve*. Po referáte *Neznámi signatári známej dohody – mnohonásobne spečatená listina zo 4. apríla 1403* Ádáma Nováka (Debrecínska univerzita, Debrecín) neodznal plánovaný príspevok Piotra Kolpaka (Jagelovská univerzita, Krakov). Rokovaciú časť dňa, po ktorej nasledovala exkurzia po meste, uzavrel János Incze (Korvínova univerzita, Budapešť) príspevkom *360 rokov v zálohu. Zálohovanie Spiša*.

Angelika Herucová

STRETNUTIE MLADÝCH HISTORIKOV V. VOJENSKÉ KONFLIKTY V DEJINÁCH EURÓPY

Dňa 7. 10. 2015 sa v Košiciach uskutočnila doktorandská konferencia *Stretnutie mladých historikov V.* s tematickým zameraním *Vojenské konflikty v dejinách Európy*. Tento rok prevzal patronát nad konferenciou aj Vojenský historický ústav s jeho riaditeľom, plk. Mgr. Miloslavom Čaplovičom, PhD. Miestom konania boli priestory rektorátu Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach (UPJŠ). Celá konferencia bola rozdelená na dve sekcie. Prvá sekcia bola celkom nepomerne tvorená z príspevkov od starších dejín až po medzivojnové obdobie 20. storočia, zatiaľ čo druhú sekciu tvorili príspevky z moderných dejín až po súčasnosť. Celá konferencia bola recenzovaná, garanti jednotlivých blokov sa vyjadrovali k témam a spracovaniu doktorandských príspevkov.

Podujatie otvorili úvodnými slovami dekanka Filozofickej fakulty UPJŠ, prof. PhDr. Oľga Orosová, CSc., vedúci Katedry histórie, doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD. a organizátorka stretnutia, Mgr. Nikoleta Dzurikaninová v Historickej aule UPJŠ. Po tomto slávnostnom otvorení sa začali samotné bloky prednášok.

V prvom bloku prvej sekcie sa predstavil ako prvý Adam Sitár (Katedra všeobecných dejín, Univerzita Komenského v Bratislave) s príspevkom *Prechod križiackej výpravy v roku 1101 cez Balkán*, v ktorom sa venoval najmä pohľadu na politiku byzantského cisára Alexia Komnena očami západných kronikárov. Prvý blok uzavrel Tomáš Homola (Historický ústav SAV, Bratislava) príspevkom *Pápežská diplomacia v čase vojenského konfliktu v Českom kráľovstve (1468 – 1478)*. Obidva príspevky boli recenzované odborným garantom prvého bloku, PhDr. Rastislavom Kožiakom, PhD. (Katedra histórie, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica).

Druhý blok prvej sekcie, ktorého garantmi boli Mgr. Patrik Kunec, PhD. (Katedra histórie, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) a Mgr. Drahošlav Magdoško, PhD. (UPJŠ) otvoril so svojim príspevkom o snahách o ukončenie anjouovsko-habsburského zápolenia Vladimír Vlasko (Historický ústav SAV, Bratislava). Po ňom nasledovala Angelika Herucová (Historický ústav SAV, Bratislava), ktorá predstavila blízkeho spolubojovníka a priateľa kráľa Bela IV., Dionýza de Türje. Druhý blok prvej sekcie uzavrela Ema Součková (Ústav dejín kresťanského umění, Univerzita Karlova v Praze) prednáškou *Reflexe konfesijných stretů na miniaturách české proveniencie 16. století*.

Posledný blok prvej sekcie, zameraný na prelom 19. a 20. storočia, odborne garantoval plk. Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD. (Vojenský historický ústav, Bratislava). V ňom, ako prvá v tomto bloku, predstavila Nikoleta Dzurikaninová (UPJŠ) spolky Červeného kríža, ktoré vznikali počas prvej svetovej vojny v Abovsko-Turnianskej župe. Na jej príspevok tematicky nadväzovala prednáška Nina Deliča (Inštitút pre históriu, Belehrad) o živote vojnových zajatcov v Srbsku v rokoch 1914 – 1915. O rakúsko-uhorských vojnových invalidoch na území medzivojnového Slovenska prednášal Adam Lupták (Faculty of History, University of Oxford). Posledný blok prvej sekcie uzavrel Stanislaw Tokarz (Inštitút histórie, Pápežská Univerzita Jána Pavla II. v Krakove) príspevkom *Czechoslovak-Polish conflict of Cieszyn Silesia in 1918 – 1938*.

Prvý blok druhej sekcie, ktorá odštartovala súbežne s prvou a prebiehala v Historickej aule UPJŠ, zahájila Alena Tabaková (UPJŠ) prednáškou o eskalácii antisemitizmu na východnom Slovensku v 30. rokoch 20. storočia. Židovskej otázke sa venoval tiež Pavel Kreisinger (Katedra histórie, Univerzita Palackého v Olomouci) na príklade československých Židov v austrálskej emigrácii. Všetky príspevky v tomto bloku boli recenzované a posudzované Mgr. Jánom Hlavinkom, PhD. (Historický ústav SAV, Bratislava), ktorý sa však osobne konferencie nezúčastnil.

Druhý blok druhej sekcie garantoval doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD. V ňom predniesla ako prvá svoj príspevok *Ženy kolem „Tři králů“ Ženy v odboji na pozadí „tříkrálovské“ legen-*

dy Blanka Jedličková (Ústav historických věd, Univerzita Pardubice). Robotníckou zábavou ostravských robotníkov počas nacistickej okupácie sa zaoberala Agáta Kravčíková (Katedra dějin umění a kulturního dědictví, Ostravská univerzita v Ostravě). Tento blok ukončil svojou prednáškou *Krvavý duben 1945 – nacistické represe na Valašsku* Miroslav Maňas (Katedra dějin umění a kulturního dědictví, Ostravská univerzita v Ostravě).

V treťom bloku predstavil Charlesa de Gaulla pri riešení alžírkej otázky domáci doktorand Martin Počatko (UPJŠ). Spomienky obyvateľov mesta Plzne na druhú svetovú vojnu priblížila Soňa Martinovská (Ústav archivnictví a PVH, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích). Posledná prednášajúca tretieho bloku, Marcela Strouhalová (Ústav historických věd, Univerzita Pardubice/Národní knihovna ČR, Praha), sa zamerala na skonfiškované dokumenty v zbierkach Národní knihovny ČR. Odborným garantom tohto bloku bol prof. PhDr. Peter Švorc, CSc. (Inštitút histórie, Prešovská Univerzita, Prešov).

Posledným blokom druhej sekcie, a tým aj celej konferencie, bol blok zameraný najmä na sociologicko-politologické problémy vojenských konfliktov moderných dejín. Tento blok, ktorý garantoval doc. PhDr. Tomáš Koziak, PhD. (Katedra politologie, UPJŠ), otvoril svojím príspevkom *Čechoslováci na Military Technical College v Káhiře* Milan Vyhliďal (Katedra historie, Univerzita Palackého v Olomouci/Univerzita obrany). Po ňom nasledovala prednáška o Islamskom štáte a šírení džihádu v Európe od Alžbety Szomolaiovej (Ústav orientalistiky SAV, Bratislava). Ako posledná sa predstavila Lucia Vávrová (Katedra sociální antropologie, Univerzita Komenského, Bratislava) so svojím antropologickým výskumom o stratégií zvládania konfliktu na Ukrajine.

Výstupom z konferencie bude zborník príspevkov, ktoré na podujatí odzneli, s názvom *Stretnutie mladých historikov V. Vojenské konflikty v dejinách Európy* v rámci edície *Studia Historica*. Vydáva ho už klasicky hosťujúca Katedra histórie Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach.

Marek Oravec

BRATISLAVA NA CESTE K PRIVILÉGIU 1291

ŠTÚDIE K DEJINÁM BRATISLAVY V 13. STOROČÍ

ŽOFIA LYSÁ

POKYNY PRE AUTOROV

Historický časopis vychádza štyrikrát do roka. Uverejňuje výhradne pôvodné články, ktoré sú výsledkom vlastnej bádateľskej činnosti autora. Príspevky redakcia predloží na posúdenie dvom lektorom. O ich prijatí alebo neprijatí na základe lektorských posudkov a rozhodnutia redakčnej rady *Historického časopisu* autorov upovedomíme. Autori poskytujú svoje rukopisy exkluzívne *Historickému časopisu* a pred rozhodnutím redakčnej rady ich neuverejnia v iných časopisoch. Rukopisy sa nevracajú.

Príspevky do *Historického časopisu* odovzdávajúte, resp. posielajte na adresu redakcie v elektronickej forme (na diskete alebo e-mailom formou prílohy) v textovom editore Word pod operačným systémom Windows. Pri písaní poznámok pod čiarou (nie na konci príspevku) používajte príkaz *Vložiť* a následne *Poznámka pod čiarou*.

Rozsah štúdií, vrátane poznámkového aparátu, by nemal presiahnuť 40 strán (72 000 znakov vrátane medzier), recenzií 10 strán (18 000 znakov vrátane medzier) a anotácií 3 strany (5 400 znakov vrátane medzier). K štúdiu je potrebné pripojiť resumé v rozsahu cca 1 400 znakov, krátky abstrakt (cca 700 znakov) a osobné údaje o autorovi (bydlisko, zamestnanie, e-mail a telefonický kontakt).

Vzhľadom na platnosť *STN ISO 690 – Dokumentácia. Bibliografické odkazy* – je potrebné rešpektovať jej zásady. Niektoré interpunkčné znamienka sa v odkazoch používajú odlišne od pravidiel slovenského pravopisu. Pre uľahčenie citovania uvádzame niektoré vzory:

Odkaz na monografiu (1 – 3 autori):

¹KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 56. ISBN.

²PEŠEK, Jan - BARNOVSKÝ, Michal. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava : Veda, 1997, 311 s. ISBN.

Pozn.: dve alebo tri mená sa navzájom oddeľujú spojovníkom s medzerami po oboch stranách spojovníka.

Odkaz na monografiu (viac ako 3 autori):

³HOLEC, Roman et al. *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva : Víťazstvá a prehry*. Bratislava : Družstevná únia SR, 1995, s. 201-202. ISBN.

Pozn.: čísla strán v rozpätí strán sa uvádzajú so spojovníkom.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v politickom systéme Československa : Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992, 99 s. ISBN.

Pozn.: Ako prvý údaj sa uvádza meno editora, ak má primárnu zodpovednosť za zostavenie diela. Pri viacerých zostavovateľoch meno prvého na titulnom liste.

Pozn.: Osoby, ktoré majú sekundárnu zodpovednosť (napr. vedeckí redaktori, editori, prekladatelia...) sa uvádzajú za názvom.

⁵*Slovenská veda : zborník zo 14. medzinárodnej konferencie*. Ed. Elena Nedorostová. Bratislava : Veda, 2001, 248 s. ISBN.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶MICHÁLEK, Slavomír. Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939 – 1945. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava : Veda, 2002, s. 301-317. ISBN.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷KOVÁČ, Dušan. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 2, s. 233-244. ISSN.

Odkaz na už uvedený prameň:

⁸KAMENEC, ref. 1, s. 37.

V prípade, že v jednej poznámke sú uvedené dva pramene toho istého autora, v ďalších poznámkach uvádzame aj prvé slová názvu prameňa:

⁹KAMENEC, Po stopách, ref. 1, s. 12.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elektronickej súběžnej Slovenskej národnej bibliografii. In *Bibliografický zborník 2000 – 2001* [online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zbornik_2000_2001.pdf>

Všeobecné poznámky:

- Ak v prameni nie je uvedené miesto vydania, rok vydania, vydavateľstvo uvádzame: b. m., b. r., b. v.

- V prípade viacerých miest vydania a vydavateľstiev sa názov vydavateľstva pridá k príslušnému miestu vydania:

Praha : Argo; Bratislava : Concordia, 1999.

- Ak je viac miest vydania a len jeden vydavateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou:

Bratislava; Martin : Osveta, 1956.

- Údaje v bibliografickom popise citovaného prameňa sa uvádzajú v jazyku prameňa až po údaj o rozsahu. Preklad názvu sa môže pripojiť v hranatých zátvorkách.

- Skratkou pre označovanie strán alebo strany je s., ročníky časopisov a čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami. Pokiaľ sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné uvádzať okrem strán aj číslo.

- Odkaz na archívny prameň:

Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Poverenictvo informácií a osvetly (ďalej PIO), kartón (ďalej k.), č. j. 785.

Adresa redakcie:

Historický časopis, Historický ústav SAV, P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19

IČO vydavateľa: 00 166 944

Tel.: +421-2-529 25 753; 0908 09 89 37

E-mail: histcaso@gmail.com

http: <http://www.historickycasopis.sk/>

objednávky: písomne, telefonicky, mailom, prípadne prostredníctvom elektronického objednávkového formuláru na webovskej stránke časopisu

Dátum vydania: august 2016